

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΙΝΑΚΟΘΗΚΗ	σελ. 2
ΕΛΕΥΘ. ΒΕΤΣΙΟΣ	: Στοιχεία για την εμφάνιση της πανώλης » 5
ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΗΓΙΝΟΣ	: 'Ο τόπος μας στο χρόνο » 18
Β.Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ & ΑΓΛΑΪΑ Ν. ΤΣΙΡΑ	: Γεώργιος Νομικός. Ένας Κρητικός ζωγράφος του 17ου αιώνα » 28
ΚΑΤ. ΓΑΡΑΙΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ	: Η συμμετοχή του Κ. Καραπάνου στις διαπραγματεύσεις για τα νέα ελληνικά σύνορα » 55
ΔΙΚΑΙΟΣ Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ	: Η δημογραφική και τοπωνυμική κατάσταση της Θεσσαλίας και της Άρτας » 67
ΕΛΠ. Μ. ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗ	: Ψυχοσωματικές διαταραχές του Πύρρου, βασιλιά της Ηπείρου » 98
ΕΛΠ. ΙΝΤΖΕΜΠΕΛΗΣ	: Ζεύς καλεί Κ.Π.Ε. Αρχάχθου » 112
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΛΗΟΥΖΟΣ	: Στο λίχνισμα της μνήμης » 116
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΑΣ	: Παραδοσιακά παιχνίδια της Άρτας » 120
ΣΤ. ΙΝΤΖΕΓΙΑΝΝΗΣ	: Το θυμητικό... » 122
Κ. ΑΠ. ΚΩΤΣΑΚΗΣ	: Παγκόσμια ημέρα θεάτρου » 127
ΔΗΜ. ΠΑΥΛΙΔΗΣ	: Ένθυμσεις 2005. Στο πέρασμα του χρόνου » 133
ΠΕΝΘΗ » 134
ΑΝΤ. ΚΟΛΙΑΤΣΟΣ	: 'Ο Δήμαρχος » 135
ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ » 145
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ «ΣΚΟΥΦΑΣ» » 153

Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἄρτης Γεννάδιος, 1903

ΣΚΟΥΦΑΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ * ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ * ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΤΟΜΟΣ ΙΔ | ΑΡΤΑ 2009 | ΤΕΥΧΟΣ 101

Ἐπιμέλεια Ἔκδοσης

1978-2009

ΛΑΜΠΡΟΣ ΚΩΣΤΑΚΙΩΤΗΣ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΗΣ ΠΑΝΩΛΗΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ ΣΤΑ 1737 ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΥΠΟΠΡΟΞΕΝΟΥ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ G. BERRA

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ Λ. ΒΕΤΣΙΟΣ

Οί επιδημίες και οι αρρώστιες, έκτος από τις όδυνηρες κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες που επέφεραν στους πληθυσμούς του έλλαδικού χώρου κατά τον 18ο αιώνα, νέκρωναν συχνά τις επικοινωνίες και επιδρούσαν άρρηκτικά στη διεξαγωγή του έμπορίου.

Η πανώλη, πάντα σε ένδημη κατάσταση στην Όθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον 18ο αιώνα, εμφανίζεται περιοδικά, προκαλώντας πανικό στους κατοίκους, αποκλείοντας κάθε είδος έπαφής με τον πληγέντα πληθυσμό. Ο τρόμος των κατοίκων για την εμφάνιση της πανώλης σε έναν τόπο ήταν φυσικός, έπειδή μπορούσε να αποδεκατίσει τον πληθυσμό του. Επίσης η διάρκειά του μπορούσε να είναι πολύ μεγάλη, φυσικά με περιόδους έξάρσεων και ύφεσεων, γεγονός που ένέσπειρε μεγαλύτερο πανικό και αποδυνάμωνε τις λειτουργίες της πόλης¹.

1) Γενικότερα για την πανώλη και την αντιμετώπισή της στο χώρο της Μέσης Άνατολής βλ. Michael W. Dols, *The Black Death in the Middle East*, Princeton, New Jersey 1977. Ειδικά για την Όθωμανική Αυτοκρατορία βλ. την έξαιρετικά σημαντική έργασία του D. Panzac, *La peste dans l' Empire Ottoman 1700-1850*, Leuven 1985. Δ. Άνωγιάτης-PELE - Β. Βαϊόπουλος, *F.C.H.L. POUQUEVILLE - Η πανώλη τύπου Orientalis*, Άθήνα 2005. Για τον έλληνικό χώρο βλ. C. Bartsocas, «Two Fourteenth Century Greek Descriptions of the Black Death», *Journal of history of Medicine* 21, 1966, σσ. 394-401. Ν. Σιδέρης, «Άρρώστιες και άρρωστοι στη Λευκάδα τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τ. 1 (Σεπτέμβριος 1983), σσ.101-120. Α. Σταυρόπουλος, *Τα νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική της έλληνικής έθνότητας στην Κωνσταντινούπολη (1453-1838)*, Άθήνα 1984 ό ίδιος «Οι τουρκοκρατούμενες και βενετοκρατούμενες περιοχές άπέναντι στις επιδημίες», άνακοίνωση στο *Congres International, La Mediterranee dans le tempslong : Realites et representations Mentales*, Athenes 30-9/5-10, 1985. ό ίδιος, «Η Έπιδημιολογία της Θεσσαλονίκης κατά τον 18ο αιώνα», *Έπιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη Ν. Σβορώνου, Άθήνα (30 και 31 Μαρτίου 1990)*, σσ. 11-45. ό ίδιος, «Η γαλλική κοινότητα της Θεσσαλονίκης και τα νοσολογικά προβλήματα της πόλης κατά τον 18ο αιώνα»,

Στην περιοχή της Άρτας οι επιδημίες πανώλης, κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, σύμφωνα με τις αρχειακές πηγές, ήταν αρκετά συχνές. Στην παρούσα εργασία θα ασχοληθούμε με το λοιμό που ενέσκηψε στην περιοχή της Άρτας στα 1737. Τις πληροφορίες γι’ αυτό το γεγονός τις αντλήσαμε από φάκελο που περιέχει ένα σημαντικό μέρος επιστολών του ύποπρού ξενου της Βενετίας στην Άρτα Giuseppe Berra² και βρίσκεται στο Archivio di Stato di Venezia [Collezione Amedeo Svajer, Dal 43 al 45 (Lettere di Magistrati Bailo alla Porta Ottomana, Capj da Mare Consoli, Vice Consoli etc. Dirette al N.H.E. Pompeo Rota, Provveditor Straordinario in S. Maura con la soprintendenza nelle piazze del Golfo dell’ Arta)]. Από τη μελέτη των έγγραφων αυτών παραθέτουμε διάφορες πληροφορίες που σχετίζονται με την έκταση και τις συνέπειες της εκδήλωσης της επιδημίας αυτής στην περιοχή της Άρτας.

Όπως διαφαίνεται από τη σχετική έρευνα ή πανώλης εμφανίζεται στην Άρτα πρὸς τέλος τοῦ 1736. Αντιθέτως ἡ ἐξάπλωση τῆς ἀσθένειας σὴν ἄλλη πόλη τῆς Ἡπείρου, τὰ Γιάννενα, εἶχε ἐμφανιστεῖ πολὺ νωρίτερα. Ὁ ὑπόπρῶξενος τῆς Βενετίας σὴν Ἄρτα Giuseppe Berra σὲ ἐπιστολὴ του στὶς 13 Σεπτεμβρίου

-
- Πρακτικὰ ἸΒ Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου (Μάιος 1991), Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 241-271. Κ. Κωστής, Στὸν καιρὸ τῆς πανώλης, Εἰκόνες ἀπὸ τὶς κοινωνίες τῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου 14ος-19ος αἰῶνας, Ἡράκλειο 1995, σσ. 375-377. Κ. Κωνσταντινίδου, «Ὁ λοιμὸς τῆς πανώλης στὰ Ἴονια νησιά κατὰ τὴν περίοδο 1645-1797», *Ἐῶα καὶ Ἑσπέρια*, τ. 3 (Ἀθήνα 1996-97), σσ. 274-275. Χ. Μαλτέζου, «Στοιχεῖα γιὰ τὴν πανώλη τοῦ 1687/1688 σὴν Πελοπόννησο», *Ἡ Ἐκστρατεία τοῦ Morosini καὶ τὸ “Regno Di Morea”, Μογεμβασιώτικος Ὅμιλος - Γ Συμπόσιο Ἱστορίας καὶ τέχνης 20-22 Ἰουλίου 1990*, Ἀθήνα 1998, σσ. 165-180. Ἄθ. Κονδύλης, «Ὁ λοιμὸς (πανώλη) τοῦ Ναυπλίου (Ἄνοιξη 1538-καλοκαίρι 1539) κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας τῆς πόλεως ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1537-1540)», *Πρακτικὰ του ΣΤ Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν* (Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000), τ. 3, σσ. 209-222. Δ. Δημητρόπουλος, «Μαρτυρίες γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, 15ος -ἀρχὲς 19ου αἰῶνα», *Τετράδια Ἐργασίας* 27, Ἀθήνα 2004, σσ. 105-111, 147-162. Μ. Ἀθανασιάδου, *Ἐμπορικὲς σχέσεις Θεσσαλονίκης-Βενετίας κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα*, Κατερίνη 2006, σσ. 337-355. Μία ἀπὸ τὶς πρὸ ἐνδιαφέρουσες περιγραφὲς ἐπιδημίας πανώλης μποροῦμε νὰ βροῦμε σὲ λεπτομερειακὸ ἀνὰ ἡμέρα, χρονικὸ τῆς ἐπιδημίας ποὺ ἐπληξε τὸν Πόρο στὰ 1837, ὅπως παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν ἱατρὸ Κάρλο Βίμπερ, *Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῆς ἐν Πόρῳ πανώλους κατὰ τοὺς μῆνας Ἀπριλίῳν, Μάϊου καὶ Ἰουνίου τοῦ 1827 καὶ τῶν παρὰ τῆς κυβερνήσεως ληφθέντων μέτρων*, Ἀθήνα 1837. Γιὰ τὴν ἐξάπλωση ἐπιδημιῶν σὴν Ἡπειρο βλ. Ν. Ἀλιβεργίτης, «Ἐπιστολαὶ τοῦ Η. Rouquerville ὑποπρῶξενου τῆς Γαλλίας ἐν Ἄρτῃ», *Σκουφάς*, τ. 1-2 (1955-62), σσ. 188-193, 284-254, 292-296, 342-344. Γ. Παπαγεωργίου, «Ἡ ἐπιδημία πανώλης στὴ Θεσσαλία, Ἡπειρο καὶ Ἀλβανία», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ*, τ. 28 (Ἰωάννινα 1986/87), σσ. 71-102. Κ. Βλάχος, « Ἡ ἄλληλογραφία τοῦ γαλλικοῦ ὑποπρῶξενου τῆς Ἄρτας (1815-1817), *Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιο- Ἰωάννινα 1988*, σσ. 404-408. Ι. Παναγιωτίδου, «Ἡπειρος: Ὑγεία, Νοσηρότητα καὶ περίθαλψη κατὰ τὸν τελευταῖο αἰῶνα τῆς Τουρκοκρατίας», *Βαλκανικὰ Σύμμεικτα*, τεύχ. 9 (Θεσσαλονίκη 1997), σσ. 37-62. Ε. Βέτσιος, *Ἡ διπλωματικὴ καὶ οἰκονομικὴ παρουσία τῶν Βενετῶν σὴν περιοχή τῆς Ἄρτας κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 203-214 ὁ ἴδιος, «Στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐπιδημία πανώλης στὰ Γιάννενα καὶ σὴν Ἄρτα στὰ 1717-1719 (μὲ βάση βενετικὰ ἀρχειακὰ ἔγγραφα)», *Σκουφάς*, τεύχ. 100 (Ἄρτα 2007), σσ. 343-359.*
- 2) Γιὰ τὸν ὑπόπρῶξενο τῆς Βενετίας στὴ Ἄρτα G. Berra περισσότερα βλ. Ε. Βέτσιος, *Ἡ διπλωματικὴ καὶ οἰκονομικὴ παρουσία τῶν Βενετῶν σὴν περιοχή τῆς Ἄρτας κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 68-69.

1736 πρὸς τὸν ἔκτακτο προβλεπτή³ τῆς Λευκάδας Pompeo Rota ἀνέφερε σχετικά: «Ἡ ἐπιδημία στὰ Γιάννενα συνεχίζεται μὲ καθημερινὴ θνησιμότητα. Στὴν Ἄρτα καὶ στὴν περιοχή της μέχρι αὐτὴ τὴ χρονικὴ περίοδο δὲν ὑπάρχει καμία ἀνησυχία. Ἄν ὑπάρξει κάποια ἐκδήλωση τῆς ἀσθένειας ἢ ἐξοχότητά σας θὰ ἐνημερωθεῖ μὲ ἀγγελιοφόρο»⁴. Σὲ ἐπόμενη ἐπιστολὴ τοῦ ὁ ἴδιος ὑποπρόξενος στὶς 21 Σεπτεμβρίου 1736 πληροφοροῦσε τὸν P. Rota ὅτι «ἡ ἐπιδημία στὰ Γιάννενα συνεχίζεται καὶ μάλιστα ἐπεκτάθηκε καὶ σὲ κάποιο χωριὸ τῆς περιοχῆς γύρω ἀπὸ τὴν πόλη. Στὴν Ἄρτα μέχρι τώρα ἔχουμε καλὴ ὑγεία»⁵.

Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1736 πληροφοροῦμαστε ὅτι ἐντοπίστηκαν τὰ πρῶτα κρούσματα ἀπὸ τὴν ἀσθένεια. Συγκεκριμένα ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ G. Berra μὲ χρονικὴ ἔνδειξη 16 Ὀκτωβρίου 1736, πληροφοροῦμαστε ὅτι στὴ συνοικία Παργιορίτσα⁶ τῆς Ἄρτας ποὺ βρίσκεται στὴν ἄκρη τῆς πόλης πέθαναν 3 ἢ 4 ἄτομα πιθανότατα ἀπὸ τὴν ἐκδήλωση τῆς μολυσματικῆς ἀσθένειας. Τὸ ἀνησυχητικὸ συμβᾶν ὁδήγησε τὸν τοῦρκο διοικητὴ νὰ θέσει σὲ καραντίνα τὶς οἰκογένειες ποὺ κατοικοῦσαν στὴ συγκεκριμένη συνοικία ἐκτοπιζοντας αὐτὲς στὰ γύρω βουνά. Ὁ ὑποπρόξενος ἐπιπλέον παρακάλεσε τὸν ἔκτακτο προβλεπτή τῆς Λευκάδας P. Rota νὰ ἀποστέλλει ἕναν ἀγγελιοφόρο στὴν Ἄρτα γιὰ νὰ παραλαμβάνει τὴν προξενικὴ ἀλληλογραφία στὴν περίπτωση ποὺ διαπιστωνόταν ἡ ἐμφάνιση τῆς νόσου. Ὁ ἴδιος ὁμολογοῦσε ὅτι θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἀναθέσει σὲ κάποιον τὴ διακίνηση τῆς ἀλληλογραφίας, ἐπειδὴ, πέραν τοῦ λοιμοῦ, ἀντιμετώπιζε καὶ ἔντονα οἰκονομικὰ προβλήματα⁷. Στὶς 18 Νοεμβρίου 1736 ὁ ὑποπρόξενος ἀνέφερε ὅτι ἐκδηλώθηκε ἡ ἐπιδημία στὴν πόλη τῆς Ἄρτας, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ χαθοῦν δυὸ ὀλόκληρες οἰκογένειες. Οἱ ἄλλες οἰκογένειες, ὅμως, τῆς πόλης, ποὺ εἶχαν ἐκτοπισθεῖ στὰ γύρω βουνά δὲν εἶχαν προσβληθεῖ, γεγονός ποὺ σημαίνει ὅτι σύντομα θὰ τέλειωνε ἡ ἀπομόνωσή τους. Ἀναφέρεται ἐπιπλέον ὅτι ἕνας παπὰς ὀνόματι Βασίλης, τοῦ ὁποίου ἡ οἰκογένεια ἦταν ἤδη ἐκτὸς τῆς πόλης, εἶχε πεθάνει στὶς 4 Νοεμβρίου, ἐνῶ ἕνας ἀκόμη παπὰς ὀνόματι Ἀλέξιος εἶχε προσβληθεῖ ἀπὸ τὴ νόσο. Ὁ ὑποπρόξενος πάντως ἔκρινε ὅτι ἡ ἐπιδημικὴ νόσος δὲν μπορούσε νὰ ἔχει θεαματικὲς ἐπιδόσεις στὴν πόλη, καθὼς οἱ κάτοικοι τῆς πόλης τὴν εἶχαν ἐγκαταλείψει καταφεύγοντας στὰ γύρω βουνά. Σύμφωνα μὲ τὶς πηγὲς ἄλλωστε ἡ πανώλη ἀλλὰ καὶ γενικότερα οἱ ἐπιδημικὲς νόσοι ἀποτελοῦν σύμφυτο χαρακτηριστικὸ κάθε ἐλάχιστου ἢ μείζονος σημασίας πληθυσματικῆς μετακίνησης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ στὰ Γιάννενα πέθαιναν

3) Οἱ κυριότερες ἀρχὲς τῆς Λευκάδας τὴν περίοδο τῆς ἐνετοκρατίας ἦταν οἱ δυὸ ἐνετοὶ προβλεπτές, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἕνας καλοῦνταν Ἀνώτερος (ἢ Ἐκτακτος) προβλεπτής (ἢ Προνοητής) (Provveditore Straordinario), ποὺ διοριζόταν ἀπὸ τὴ βενετικὴ Σύγκλητο καὶ ὁ ἄλλος Τακτικὸς Προνοητής (Provveditore Ordinario). Περισσότερα βλ. Κ. Μαχαιριάς, *Ἡ Λευκὰς ἐπὶ Ἐνετοκρατίας 1684-1797*, Ἀθήνα 1951 σσ. 47-48.

4) Βλ. Παράρτημα Ἐγγραφο 1.

5) Βλ. Παράρτημα Ἐγγραφο 2.

6) Γιὰ τὴν Παργιορίτσα βλ. περισσότερα Γ. Τσοῦτσινος, *Ἄρτινα Ἱστορικὰ Θέματα*, Ἄρτα 2001, σσ. 208-209.

7) Βλ. Παράρτημα Ἐγγραφο 3.

5 με 6 άτομα καθημερινά από την επιδημία⁸. Η επιδημία στην πρωτεύουσα της Ήπειρου ακολουθείται από μία ύφεση κατά τον Ίανουάριο του 1737 και ο τοῦρκος διοικητής λαμβάνει μέτρα για την αντιμετώπιση του θανατικοῦ ποῦ θά ἀνακούφιζαν τὸν πληθυσμὸ τῆς περιοχῆς⁹.

Με ἐπιστολὲς τοῦ G. Berra στὶς 17 καὶ 26 Μαρτίου 1737 πληροφοροῦμαστε ὅτι ἡ ἐπιδημία στὴν Ἄρτα ἔτεινε νὰ ἐξαλειφθεῖ. Ἡ μόλυνση ὅμως μιᾶς οἰκογένειας Ἑβραίων, τῆς ὁποίας πέθαναν 4 άτομα, ἔβαλε σὲ ἐπιφυλακὴ τὶς ἀρχὲς μήπως καὶ ἀναζωπυρωθεῖ ἡ νόσος¹⁰. Ὅπως ἀνέφερε χαρακτηριστικὰ ὁ ὑποπρόξενος ἡ ἐπιδημία κόπαζε γιὰ 15 με 20 μέρες καὶ μετὰ ἐμφανιζόταν καὶ πάλι σὲ κάποια οἰκογένεια¹¹. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1737 ἡ ἐπιδημία εἶχε μολύνει μόνον ἓναν ἀγγελιαφόρο ποῦ πέθανε, χωρὶς ὅμως νὰ γίνεи γνωστὸ ἂν μολύνθηκε στὰ Γιάννενα ἢ σὲ ἄλλη περιοχὴ ἐκτὸς πόλης. Στὶς 22 Ἀπριλίου ἐπιπλέον πέθανε μιὰ γυναίκα μετὸ γιό της στὸ χωριὸ Κεραμάτες, ποῦ ἀπέχει μιὰ ὥρα μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἄρτα¹².

Τὸ Μάιο ὑπῆρξε ὕφεση τῆς ἐπιδημίας¹³ καὶ στὶς 25 Μαΐου πληροφοροῦμαστε ὅτι τερματίστηκε ἡ καραντίνα τῶν κατοίκων. Ἐνα νέο περιστατικὸ, ὅμως, συγκλόνησε τὴν πόλη τὴν ἐπόμενη ἡμέρα. Ὁ γιὸς ἑνὸς Ἑβραίου πέθανε καὶ ὑπῆρξαν ὑποψιῆς ὅτι ὁ θάνατός του ὀφείλεται στὴ νόσο, καθὼς λίγες ἡμέρες πρὶν γύρισε ἀπὸ τὰ Γιάννενα, ὅπου ἐνδημοῦσε ἡ ἐπιδημία, ὁ πατέρας του. Λόγω τοῦ νέου κρούσματος ὁ διοικητὴς διέταξε νὰ τεθεῖ ἡ οἰκογένεια σὲ καραντίνα. Πάντως οἱ ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ταφὴ τῶν θυμάτων τῆς ἐπιδημίας ὀρκίστηκαν ὅτι δὲν βρῆκαν κανένα σημάδι τῆς ἀσθένειας στὸ σῶμα τοῦ παιδιοῦ, γεγονός ποῦ θά ἀποδείκνυε τὴ μόλυνση. Οἱ γονεῖς τοῦ παιδιοῦ ἀνέφεραν ἐπίμονα ὅτι ὁ θάνατός του ὀφειλόταν σὲ πτώση ἀπὸ σκᾶλα¹⁴. Οἱ ἐπόμενες μέρες ἀπέδειξαν τελικὰ ὅτι τὸ παιδί δὲν πέθανε ἀπὸ τὴν ἐπιδημία. Παρόλα αὐτὰ στὶς 30 Μαΐου ἀναφέρεται ὅτι στὸ χωριὸ Παναγιὰ πέθανε ἓνας κηπουρὸς βάζοντας σὲ ἐπιφυλακὴ τὶς ἀρχές¹⁵, ἐνῶ στὴ συνέχεια πέθανε καὶ ἡ γυναίκα του. Ἐπίσης ἀναφέρεται ὅτι πέθανε καὶ μιὰ τουρκάλα στὸ φρούριο τῆς Ἄρτας¹⁶.

Στὶς 27 Ἰουνίου ὁ ὑποπρόξενος ἀνέφερε ὅτι ἐπιδημία ἐνέσκηψε στὸ φρούριο τῆς Ἄρτας. Ἡ ἐπιδημία ἐφανίστηκε καὶ στὴ πόλη μετὰ ἀποτελέσμα οἱ κάτοικοι νὰ καταφύγουν ἐκ νέου στὰ χωριά¹⁷. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1737 ἡ ἐπιδημία συνεχιζόταν στὸ φρούριο καὶ τὴν πόλη, ἐνῶ ἐπεκτάθηκε καὶ στὶς Κερκιζάτες καὶ τὶς Χαλκιᾶδες χωριά τοῦ κάμπου τῆς Ἄρτας¹⁸. Τὸν Αὐγούστο ἡ ἐπιδημία

8) Βλ. Παράρτημα Ἐγγραφο 4.

9) Βλ. Παράρτημα Ἐγγραφο 5.

10) Βλ. Παράρτημα Ἐγγραφο 6.

11) Βλ. Παράρτημα Ἐγγραφο 7.

12) Βλ. Παράρτημα Ἐγγραφο 8.

13) Βλ. Παράρτημα Ἐγγραφο 9.

14) Βλ. Παράρτημα Ἐγγραφο 10.

15) Βλ. Παράρτημα Ἐγγραφο 11.

16) Βλ. Παράρτημα Ἐγγραφο 12.

17) Βλ. Παράρτημα Ἐγγραφο 13.

18) Βλ. Παράρτημα Ἐγγραφο 14 καὶ 15.

είχε ύφεση¹⁹ αφού ήδη πολλοί Τουρκοί που έμειναν στο φρούριο πέθαναν. Η πόλη ήταν έντελως άκατοίκητη και αυτό βοήθησε στη μη διάδοση της νόσου. Παράλληλα εμφανίστηκε και εύλογα²⁰ στα παιδιά και αυτό είναι σημάδι ότι η πανούκλα θα κόπαζε, καθώς δεν μπορούσαν να συνυπάρξουν οι δυο ασθένειες²¹. Προς τα τέλη του μηνός φαίνεται ότι η επιδημία σταμάτησε και η καραντίνα έληξε²².

Τα στοιχεία που ανέφερα ως τώρα, σταχυολογώντας τα κυρίως από τον άρχαιακό φάκελο με την αλληλογραφία του ύποπρόξενου G. Berra, είναι όπωσδήποτε άποσπασματικά, αλλά ικανά για να συνθέσουν μία εικόνα της εξάπλωσης της νόσου στην περιοχή της Άρτας στα 1737. Με βάση τα έγγραφα που εξετάστηκαν, παρατηρούμε ότι η πανώλης εμφανίστηκε στην Άρτα στα τέλη του 1736 και συνεχίστηκε μέχρι και τα τέλη καλοκαιριού του 1737. Μεταδόθηκε στην Άρτα πιθανότατα από τα Γιάννενα, όπου η ασθένεια ένημούσε εκεί, μέσω των χερσαίων δρόμων. Κανένα τεκμήριο όμως δεν θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι η πανώλη απέκτησε τις δραματικές διαστάσεις που είχε γνωρίζει σε προηγούμενη περίοδο και που θα αποκτούσε και μεταγενέστερα. Είναι φανερό ότι οι παράμετροι του συστήματος προστασίας, όπως η πληροφόρηση, η διακοπή επικοινωνίας, η λοιμοκάθαρση, η απομόνωση ασθενών, και η ιατρική αντιμετώπιση των πανωλόβλητων, λειτούργησαν θετικά στην αντιμετώπιση της ασθένειας. Ασφαλώς τα μέτρα αυτά ούτε δραστικά ήταν κι ούτε οδηγούσαν στην εξάλειψή της, σίγουρα όμως περιόριζαν σημαντικά τη διάδοσή της.

19) Archivio di Stato di Venezia, Collezione Amedeo Svajer, Dal 43 al 45, Άρτα, 10 Αυγούστου 1737: «Corrono venti giorni, che il male non si fa sentire ne in Citta ne in fortezza».

20) Η εύλογα ήταν μία παιδική ασθένεια που έπληττε τις άναπαγωγικές βάσεις του πληθυσμού προσβάλλοντας τις νέες κυρίως ηλικίες. Ποτέ όμως δεν άπειλούσε την ύπαρξη αυτών των ίδιων των πληθυσμών, όπως μπορούσε να συμβεί με μία επιδημία πανώλης.

21) Βλ. Ε. Βέτσιος, *Η διπλωματική και οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2007, Παράρτημα, Έγγραφο 5, σ. 385.

22) Βλ. Παράρτημα Έγγραφο 16.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

1

Archivio di Stato di Venezia, Collezione Amedeo Svajer, Dal 43 al 45 (Lettere di Magistrati Bailo alla Porta Ottomana, Capj da Mare Consoli, Vice Consoli etc. Dirette al N.H.E. Pompeo Rota, Provveditor Straordinario in S. Maura con la soprintendenza nelle piazze del Golfo dell' Artà), Άρτα 13 Σεπτεμβρίου 1736

(Άπόσπασμα)

... Il morbo contagioso in Janina continua ancora nel (...) grado, con mortalita giornaliera. In questa citta d' Artà e suo distretto per divina clemenza sin ora e libero d' ogni sospetto (...) e mancando qualche tristo accidente l' Eccellenza Vostra sara per espresso avvisata. ...

2

Archivio di Stato di Venezia, Collezione Amedeo Svajer, Dal 43 al 45, Άρτα 21 Σεπτεμβρίου 1736

(Άπόσπασμα)

... Seguita il male contagioso in Jannina, essendosi inoltrato in qualche villaggio ancora di quell distretto. In Artà sino al presente si gode buona salute, e con profondissimo qssequo le baccio le vesti.

3

Archivio di Stato di Venezia, Collezione Amedeo Svajer, Dal 43 al 45, Άρτα 16 Οκτωβρίου 1736

Sono passati a miglior vita tre o quatro persone consecutive una all' altra nell' estremita di questa Citta nel quartiere nominato Pariorizza, vengono sospette

di male contagioso. Ne rassegno a lume di Vostra Eccelenza le notizie. Il comandante ha ordinato le (...) alla montagna e si fanno passare tutte le famiglie circovicine, e saranno guardate. Se s' inoltra il male per porgerne l' avviso dell' esito, e necessario, che l' Eccelenza Vostra ordini un Monossile a Prevesa, che di tanto in tanto venga sopra qualchuno per ricevere gl' avvisi. Mentre qua sara difficilissimo, che possa trovare espresso, avendo speso un cechino per portare la presente a Prevesa. Attendero gli ordini di Vostra Eccelenza e con profondissimo rispetto le baccio le Vesti.

L' Arta 16 Ottobre 1736

Di V.E.

A Sua Eccelenza Rota Provveditor Extraordinario di Santa Maura
Humilissimo Ossequiosissimo servitore
Signor Giuseppe Berra Vice Console

4

*Archivio di Stato di Venezia, Collezione Amedeo Svajer, Dal 43 al 45, Άρτα
18 Νοεμβρίου 1736*

Doppo il principio del male contagioso scoperto in questa Citta, come ho avuto l' onore di rassegnare l' avviso a Vostra Eccelenza, sono perite quasi intieramente le due famiglie trovate infette. Le contigue, che sono statte parimente obligate ad uscire fuori alla montagna si conservano in salute e sono vicine al termine della loro quarantena. In Citta fra questo tempo e perito un Papa chiamato Vassili, li 4 del corrente. La sua famiglia, che si trova fuori e sara sino al giorno d' oggi. Hieri fu colpito un altro Papa chiamato Alessio, non e sin ora ancora morto. Il male non puo aver corso, come si spera, per essere la Citta tutta deserta, essendo quasi tutti gl' abitanti passati nei Villaggi. Per

A Sua Eccelenza Proweditor Extraordinario di Santa Maura essere fermato nel Consolato in risserva, non ho potuto parlare ad Ali Bei come l' Eccelenza Vostra mi ha ordinato nel ultimo di lui foglio, benche pocco si e fermato qua, essendo ripassato in Argirocastro, appresso la sua famiglia. In Janina muoiono ancora cinque e sei persone al giorno infette dal male. D' ogni ulterior insorgenza ne umiliario il rapporto a Vostra Eccelenza, e con profondissimo rispetto le baccio le Vesti.

L'Arta 18 Novembre 1736

Di V.E.

Humilissimo Ossequiosissimo servitore
Signor Giuseppe Berra Vice Console

5

*Archivio di Stato di Venezia, Collezione Amedeo Svajer, Dal 43 al 45, Άρτα
30 Γανουαρίου 1737*

(Άπόσπασμα)

...Va cessando il male contagioso, e Passo Bei e ritornato espressamente da Jannina per mettere governo a questo castigo, e procurare con tutte le possibili diligenze assolversi da questa infettione, e con profondissimo rispetto le baccio le Vesti.

L' Arta 30 Gennaio 1737

Di V.E.

Humilissimo Ossequiosissimo servitore
Signor Giuseppe Berra Vice Console

6

*Archivio di Stato di Venezia, Collezione Amedeo Svajer, Dal 43 al 45, Άρτα
17 Μαρτίου 1737*

(Άπόσπασμα)

...Per il male eravamo in positura d' essere presto liberi, se la casa d' un Ebreo non si fosse scoperta attaccata in questo Novilunio, e sono gia morte quatro persone di detta casa. Si sta in attenzione per vedere se insorgera qualch' altro accidente negli Ebrei, e di tutto Vostra Eccellenza ne avra un ossequioso rapporto protestandomi con profondissimo rispetto al baccio di Vostre Vesti.

L' Arta 17 Marzo 1737

Di V.E

Honestissimo Ossequiosissimo Servitore
Signor Giuseppe Berra Vice Console Veneto

7

*Archivio di Stato di Venezia, Collezione Amedeo Svajer, Dal 43 al 45, Άρτα,
26 Μαρτίου 1737*

(Άπόσπασμα)

...Il male contagioso fa un pooco di sospensione per quindeci giorni e venti, e poi rinasce di nuovo in qualche famiglia. Attendo li venerati riscontri dall' Eccellenza Vostra delle mie precedenti spedite per espresso, e con profondissimo ossequio le baccio le Vesti.

L' Arta 26 Marzo 1731

A Sua Eccellenza Rota Provveditor Extraordinario
Humilissimo, Ossequiosissimo servitore
Signor Giuseppe Berra Vice Console

8

Archivio di Stato di Venezia, Collezione Amedeo Svajer, Dal 43 al 45, Άρτα, 23 Άπριλίον 1737

(Άπόσπασμα)

Illustrissimo et Eccelentissimo Signor Signor Provveditor Colendissimo

Nel vedermi ordinato da Vostra Eccellenza di darle un distinto raguaglio della positura del male contagioso a questa parte, temo, che altra mia rassegnata all' Eccellenza Vostra, segnata 12 corrente, sia smarrita, benche fatta consegnare ad Ali Bei, che s' offerse aver incontro per Prevesa.

Nel corso d' un mese in Citta il male non si e manifestarlo che nella persona d' un corriere, quale e morto, non sapendo ne meno lui se l' avesse preso in Jannina, o ad altra parte fuor di Citta. Hieri e morta una donna con un suo figlio nel villaggio chiamato Cieramades un ora distante da questa Citta. Altri accidenti non vi son caduti...

L' Arta 23 Aprile 1737

Di V.E.
Humilissimo Ossequiosissimo servitore
Signor Giuseppe Berra Vice Console

9

Archivio di Stato di Venezia, Collezione Amedeo Svajer, Dal 43 al 45, Άρτα, 15 Μαΐον 1737

(Απόσπασμα)

...Si seguita in questa Citta a godere un desiderato respiro di buona salute, senza sentirsi piu veruna insorgenza del male, e con profondissimo rispetto le baccio le Vesti.

L' Arta 15 Maggio 1737

Di V.E.

A Sua Eccellenza Rotta Provveditor Extraordinario
Humilissimo Ossequiosissimo servitore
Signor Giuseppe Berra Vice Console

10

Archivio di Stato di Venezia, Collezione Amedeo Svajer, Dal 43 al 45, Άρτα 28 Μαΐου 1737

Illustrissimo et Eccellentissimo Signor Signor Provveditor Colendissimo

Tre giorni doppo, che questa Citta avea terminata la sua quarantena un nuovo accidente, che umilio a Vostra Eccellenza ha scompigliato questo paese, e morto il figlio d' un Ebreo li 26 del corrente, e per esser venuto suo Padre pochi giorni avanti da Jannina l' hanno subito sospettato pestiferato. Dattone il rapporto al Commandante ha ordinato, che questa famiglia sia scacciata fuori al luogo solito per l' espurgo. Quelli, che sono destinati per seppelirli quelli infetti hanno giurato, che non li hanno trovato verun segno di male. Al presente dicono, che questo putto sia cascato d' una scala, e si sia ammazzatto. L' esito provarà il caso, si sta in

A Sua Eccellenza Rota Provveditor Extraordinario

attenzione sopra detta famiglia, e ne rassegnarsi all' Eccellenza Vostra ogn' ulterior insorgenza, e con profondissimo rispetto le baccio le Vesti.

L' Arta 28 Maggio 1737

Di V.E.

Humilissimo Ossequiosissimo servitore
Signor Giuseppe Berra Vice Console

11

Archivio di Stato di Venezia, Collezione Amedeo Svajer, Dal 43 al 45, Άρτα 31 Μαΐου 1737

Illustrissimo et Eccellentissimo Signor Signor Provveditor Colendissimo

Sempre piu si va verificando non essere stato infetto l' Ebreo. Bensi hieri nella Villa Panaià e morto un giardiniere di peste, ne rassego la notizia a Vostra Eccellenza, ed alla Rappresentanza di Prevesa. Praticaro tutta la possibile diligenza per avanzare all' Eccellenza Vostra ogni ulterior emergenza, e con profondissimo rispetto le baccio le Vesti.

L' Arta 31 Maggio 1737

Di V.E.

A Sua Eccellenza Rotta Provveditor Extraordinario
Humilissimo Ossequiosissimo servitore
Signor Giuseppe Berra Vice Console

12

Archivio di Stato di Venezia, Collezione Amedeo Svajer, Dal 43 al 45, Άρτα 14 Ιουνίου 1737

Illustrissimo et Eccellentissimo Signor Signor Provveditor Colendissimo

Doppo l' ultimo caso rassegnato a Vostra Eccellenza del giardiniere ferito di contagio, ha fatta la medesima strada la di lui consorte, e sopraionto altro accidente in questa fortezza essendo passata a peggior vita una turca parimente infetta. Ogni ulterior accidente sara da me umiliato all' Eccellenza Vostra, e con profondissimo rispetto le baccio le Vesti.

L'Arta 14 Giugno 1737

Di V.E.

A Sua Eccellenza Rota Provveditor Extraordinario
Humilissimo Ossequiosissimo servitore Signor Giuseppe Berra Vice Console

13

Archivio di Stato di Venezia, Collezione Amedeo Svajer, Dal 43 al 45, Άρτα 27 Ιουνίου 1737

Illustrissimo et Eccellentissimo Signor Signor Provveditor Colendissimo

Consegnai a Nicoletto Vellaniti da Pazo un osequiosissimo mio foglio, dove rassegnavo a Vostra Eccellenza il male intorto in questa fortezza di Larta. Al

presente si fa sentire anco in Citta con qualche mortalita. Quasi tutti questi abitanti si sono di nuovo ricoverati nei Villaggi. Del esito ne andaro raguagliando l' Eccellenza Vostra, e con profondissimo rispetto le baccio le Vesti.

L' Arta 27 Giugno 1737

Di V.E.

A Sua Eccellenza Rota Provveditor Extraordinario di Santa Maura
Humilissimo Ossequiosissimo servitore
Signor Giuseppe Berra Vice Console

14

Archivio di Stato di Venezia, Collezione Amedeo Svajer, Dal 43 al 45, Άρτα 12 Ιουλίου 1737

Illustrissimo et Eccelentissimo Signor Signor Provveditor Colendissimo

Continua a farsi sentire il male in fortezza, ed in Citta, come ho rassegnato a Vostra Eccellenza nel mio ultimo foglio. Anco in qualche Villaggio si e introdotto, cioe in Cergizades e Caliciades. L' ulteriori insorgenze saranno da me umiliate all' Eccellenza Vostra, e con profondissimo rispetto le baccio le Vesti.

L'Arta 12 Luglio 1737

Di V.E.

A Sua Eccellenza Rota Provveditor Extraordinario
Humilissimo Ossequiosissimo servitore
Signor Giuseppe Berra Vice Console

15

Archivio di Stato di Venezia, Collezione Amedeo Svajer, Dal 43 al 45, Άρτα 12 Ιουλίου 1737

Copia di lettera scritta dal Vice Console Veneto Bera in Arta al Nobil Uomo Signor Orsini Balbi, Provveditor di Vonizza, li 12 Luglio 1737

Adi 18 Luglio 1737 s.n. Recepta

Dal male contagioso, che si e novamente introdoto in questa fortezza, ed in Citta continua sempre farsi sentire, come pare in qualche villaggio. L'

Eccellenza Vostra avisata sempre delle ulteriori insorgenze, che nascevano, e con profondissimo ossequio mi profetto.

16

Archivio di Stato di Venezia, Collezione Amedeo Svajer, Dal 43 al 45, Άρτα
24 Αὐγούστου 1737

Illustrissimo et Eccelentissimo Signor Signor Provveditor Colendissimo

Nel accurarmi Vostra Eccellenza la riceputa delli miei due ultimi ossequiosi fogli, mi vedo anco scortato dalla di lei benignita appresso la primaria Carica per il mio tenue avanzo.

Si continua a godere la sospirata salute in questo luogo e territorio, ed alli 29 del corrente termina la quarantena, quando non cada verun altro accidente. Ne rassegnaro sempre all' Eccellenza Vostra ogni successo ulteriore, e con profondissimo rispetto le baccio le Vesti.

L' Arta 24 Agosto 1737

Di V.E.

A Sua Eccellenza Rota Provveditor Extraordinario di Santa Maura
Humilissimo Ossequiosissimo servitore Signor Giuseppe Berra Vice Console

Ο ΤΟΠΟΣ ΜΑΣ ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΗΓΙΝΟΣ

Κυρίες και κύριοι, χαίρετε και χρόνια πολλά. Πριν ξεκινήσω την όμιλία-παρουσίασή μου, θα ήθελα να εύχαριστήσω το Διοικητικό Συμβούλιο του Συλλόγου για την πρόσκληση να μιλήσω στην πανηγυρική αυτή συγκέντρωση. Το θέμα της όμιλιάς μου, ο τόπος μας στο χρόνο, δεν είναι άλλο από τη διαχρονική παρουσίαση της ιστορίας της Άρτας, του δικού σας δηλαδή τόπου, που από διετίας τείνει να γίνει και δικός μου, εστιάζοντας στο πλέον γνωστό σè μένα πεδίο, αυτό της αρχαιότητας. Θα ήθελα, επίσης, να εύχαριστήσω τη συνάδελφο αρχαιολόγο και καλή συνεργάτη τὰ δυο τελευταία χρόνια, Μαρία Καραμπά, για την καθοριστική συμβολή της στην προετοιμασία της όμιλιάς και στην παρουσίαση του πλούσιου υλικού, που θα δείτε στη συνέχεια. Τον τόπο μας, την Άρτα και την ευρύτερη περιοχή της, χαρακτηρίζει διαχρονικότητα, καθώς η ιστορική του πορεία στο χρόνο, που ξεκινάει δειλά-δειλά δεκάδες χιλιάδες χρόνια πριν από την εποχή μας, με σημαίνοντες σταθμούς την αρχαία Άμβρακία, την πρωτεύουσα του Πύρρου, και τη βυζαντινή Άρτα, την έδρα του Δεσποτάτου της Ηπείρου, συνεχίζει, αδιάλειπτα, μέχρι σήμερα.

Η παρουσία του ανθρώπου στην περιοχή ανάγεται στη Μέση Παλαιολιθική Περίοδο, περίπου 250.000-40.000 πριν από σήμερα, όπως μαρτυρούν τὰ λίθινα τέχνεργα, από τη θέση Παλιάμπελα Γραμμενίτσας, έννέα μόλις χιλιόμετρα βορειοανατολικά της Άρτας. Πρόκειται για τὰ εργαλεία, που χρησιμοποιούσε ο προϊστορικός άνθρωπος στον αγώνα για την εξασφάλιση της τροφής αλλά και αυτής της επιβιώσής του.

Η Έποχή του Χαλκού (3000-1100 π.Χ.) αντιπροσωπεύεται, κυρίως, από τυχαία και επιφανειακά εύρηματα, χάλκινους πελέκεις και λίθινες άξινες από διάφορες θέσεις του νομού. Ένδιαφέρον παρουσιάζει η άβαφη χειροποίητη κεραμική με πλαστική διακόσμηση από τὸ Μαρατοβούνι, μικρὸ ὕψωμα στή δυτική ὄχθη του Άράχθου, απέναντι από την πόλη της Άρτας, που συναντάται για πρώτη φορά στην περιοχή.

Κατὰ τὸς πρώιμους ιστορικούς τόπους, σύμφωνα με τὶς τελευταίες ανα-σκαφικές έρευνες, στή θέση που ἰδρύθηκε μετέπειτα ἡ Άμβρακία, αναπτύχθηκε,

ήδη από τον 9ου π.Χ. αι., μικρός οικισμός αυτόχθονων, με κατοικίες από φθαρτά υλικά και δική του χειροποίητη αλλά και εισηγμένη κεραμική. Στην ίδια αυτή θέση, τον 8ο π.Χ. αι., οι Κορίνθιοι εγκατέστησαν πρόχειρο έμπορικό σταθμό.

Οι σημαντικές, ώστόσο, πολιτισμικές αλλαγές στην περιοχή αλλά και σε όλοκληρη την Ήπειρο, κατά τον 8ο και 7ο π.Χ. αι., συνδέονται με την ίδρυση των αποικιών των Ηλείων -Βουχέτιο (Κάστρο Ρωγών), Πανδοσία (Καστρί Καναλακίου), Ήλάτρεια (Παληορόφορος) και Βατίες (Καστρί Ριζοβουνίου)- και, κυρίως, με το δίκτυο αποικιών, που ίδρυσαν οι Κορίνθιοι σε Κέρκυρα, Λευκάδα, Αίτωλοακαρνανία (Ανακτόριο) και Ήπειρο (Άπολλωνία, Άμβρακία).

Η συνακόλουθη έντατικοποίηση των εμπορικών επαφών με τη Νότια Ελλάδα -όπως μαρτυρεί, εξάλλου, η αυξανόμενη παρουσία κορινθιακής κεραμικής στην περιοχή- οδήγησε στην έξοδο της ευρύτερης περιοχής από την πολιτισμική απομόνωση, στη σταδιακή μετάβαση των ηπειρωτικών φύλων από τον ποιμενικό στον αστικό τρόπο ζωής και την οργάνωσή τους σε πόλεις-κράτη.

Το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Άμβρακία, η σημαντικότερη αποικία της Κορίνθου στη ΒΔ Ελλάδα, που ιδρύθηκε το 625 π.Χ. από το Γόργο, νόθο γιό του Κυψέλου, τυράννου της Κορίνθου, σε περιοχή που, ως τότε, ανήκε στους Δρύοπες, γνωστό, από τις φιλολογικές πηγές, θεσπρωτικό φύλο. Το όνομά της, τοπικής προέλευσης, οφείλεται στον Άμβρακο, γιό του Θεσπρωτού ή την Άμβρακία, κόρη του Μελανέως, βασιλιά των Δρυόπων και γιού του Απόλλωνα. Κατά μία άλλη έκδοχή το τοπωνύμιο προέρχεται από την έτυμολογία της λέξης Άμβρακία = Άμπρακία = η πετρώδης ακτή που χτυπιέται άμπι = από εδώ κι από εκεί. Άξίζει να επισημανθεί ότι ανάλογη έτυμολογία έχει προταθεί και για το Άρτα, το όνομα της βυζαντινής και σύγχρονης πόλης.

Η ίδρυση της αποικίας στη βόρεια πλευρά του λόφου της Περάνθης -που σημειωτέον έχει διατηρήσει το όνομά του αναλλοίωτο για περισσότερα από 2.600 χρόνια- κοντά στον πλωτό ποταμό Άραχθο και σε απόσταση 16 χλμ. περίπου από τον Άμβρακικό, υπαγορεύτηκε από τα σημαντικά στρατηγικά και έμπορικά πλεονεκτήματα της θέσης. Αποτελούσε το μοναδικό δρόμο, που οδηγούσε από τη Νότια Ελλάδα στην Ήπειρο, τη Μακεδονία και την Ίλλυρία στα βόρεια και τη Θεσσαλία ανατολικά, αλλά και κομβικό σημείο στο θαλάσσιο δρόμο προς την Αδριατική στα δυτικά. Ήταν πλούσια σε άρδευση γη, διέθετε άφθονα νερά για άρδευση και ξυλεία για ναυπηγική, ενώ αξιοποιώντας τον Άραχθο οι κάτοικοί της είχαν τη δυνατότητα να αναπτύξουν την αλιεία, τη ναυσιπλοΐα και το θαλάσσιο έμπόριο. Όλοι αυτοί οι παράγοντες συνετέλεσαν, ώστε πολύ σύντομα, κατά τη διάρκεια του 6ου αι. π.Χ., η Άμβρακία να καταστεί το αστικό, πολιτικό και οικονομικό κέντρο όλης της Ήπειρου, θέση που διατήρησε σε όλη την ιστορική της διαδρομή μέχρι και την ύστερη ελληνιστική περίοδο [1ος αι. π.Χ.].

Ἡ Ἀμβρακία, ὅπως κάθε ἀρχαία πόλη-κράτος, περιελάμβανε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «ἄστυ» καὶ τὴν ὑπαιθρο χώρα, τὴν εὐρύτερη δηλαδή περιοχὴ ἐπιρροῆς τῆς πόλης, τὴν ἐντελῶς ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν αὐτόνομη ὑπαρξή της.

Τρεῖς ἐνεπίγραφες στήλες, μὲ συνθήκες καθορισμοῦ ὁρίων μεταξὺ τῶν Ἀμβρακιωτῶν καὶ τῶν Ἀκαρνάνων, τῶν Ἀθαμάνων καὶ τῆς πόλης τῆς Χαραδρου ἀντίστοιχα, ἐπιτρέπουν νὰ διαγράψουμε τὰ ὄρια καὶ τὴν ἔκταση τῆς χώρας τῆς Ἀμβρακίας. Οἱ συνθήκες χρονολογοῦνται μετὰ τὸ 167 π.Χ. καὶ τὴν ἐπικράτηση τῶν Ρωμαίων στὴ βορειοδυτικὴ Ἑλλάδα, ὥστόσο καὶ κατὰ τοὺς προηγούμενους αἰῶνες τὰ σύνορα δὲν πρέπει νὰ παρουσίαζαν σημαντικὲς διαφορές.

Σύμφωνα, λοιπόν, μὲ τὰ παραπάνω κείμενα, τὰ ὄρια τῆς χώρας, ἀκολουθώντας σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ γεωμορφολογικὸ ἀνάγλυφο, ταυτίζονται νότια μὲ τὸν Ἀμβρακικὸ Κόλπο καὶ δυτικὰ μὲ τὸν ποταμὸ Λοῦρο, ποὺ χώριζε τὴν Ἀμβρακία ἀπὸ τοὺς Κασσωπαίους, θεσπρωτικὸ φύλο στὰ ὄρια τοῦ σύγχρονου Νομοῦ Πρέβεζας, καὶ τὶς πόλεις Βουχέτιο (Κάστρο τῶν Ρωγῶν) καὶ Χάραδρο (τῆ σημερινὴ Φιλιππιάδα). Βορειοδυτικὰ συνόρευε μὲ τοὺς Μολοσσούς, βόρεια καὶ ἀνατολικά μὲ τοὺς Ἀθαμάνες καὶ νοτιοανατολικά μὲ τοὺς Ἀμφιλόχους.

Ἡ ὑπαιθρος χώρα περιελάμβανε εὐφορες πεδιάδες, νότια καὶ βορειοδυτικὰ τῆς πόλης, καὶ μία ἡμιορεινὴ περιοχὴ μὲ ἥπιο ἀνάγλυφο, στὰ βορειοανατολικά. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἡ πεδιάδα, ποὺ ἀναπτυσσόταν δυτικὰ τῆς πόλης, ἦταν ὀργανωμένη καὶ διαιρεμένη σὲ ἀγροτεμάχια-κλήρους, ἐνῶ στὴν περιοχὴ διακρίνονται ἔχνη ἀρχαίων ἐγγειοβελτιωτικῶν καὶ ἀποστραγγιστικῶν ἔργων.

[Τείχος]: Ἄν καὶ κτισμένη σὲ φυσικὰ ὀχυρὴ θέση, στὰ βόρεια πρηνὴ τοῦ λόφου τῆς Περάνθης, καὶ προστατευμένη ἀνατολικά, βόρεια καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὸν Ἄραχθο, ἡ πόλη ἐνισχύθηκε μὲ ἐπιβλητικὸ ὀχυρωματικὸ περίβολο. Προστατευόταν, ἔτσι, ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποταμὸ, ὁ ὁποῖος συχνὰ ξέφευγε ἀπὸ τὴν κοίτη του καὶ πλημμύριζε τὰ χαμηλότερα τμήματά της. Ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη ἔχει φέρει στὸ φῶς τμήματα αὐτοῦ τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου, ποὺ σὲ συνδυασμὸ μὲ ὀρισμένα ἄλλα τμήματα, τὰ ὁποῖα παρέμειναν διαχρονικὰ μέχρι σήμερα ὀρατά, ἐνσωματωμένα στὸ μεταγενέστερο βυζαντινὸ κάστρο καὶ στὸ σύγχρονο πολεοδομικὸ ἴστυ, ἐπιτρέπουν μίαν ἀσφαλῆ χάραξη τῆς πορείας τοῦ τείχους, τὸ μῆκος τοῦ ὁποίου ὑπολογίζεται σὲ 4,5 χλμ.

Τὸ πάχος 3,50-5,6 μ. τείχος ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ παρειές, μὲ γέμισμα ἀπὸ τὴ λατύπη τῆς κατεργασίας τῶν γωνιόλιθων τῶν παρειῶν, μικρὲς πέτρες καὶ βότσαλα ἀπὸ τὸ ποτάμι. Ἡ ἐξωτερικὴ παρειὰ του, ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένης κατασκευῆς, ἀποτελεῖται ἀπὸ κρηπίδα 2-3 ἀναβαθμῶν, ἐπάνω στὴν ὁποία ἐδράζονται οἱ ὀρθοστάτες καί, ἐν συνεχείᾳ, τεράστιοι λιθόπλινθοι ἀπὸ ντόπιο λευκὸ ἀβεσθόλιθο. Κατὰ διαστήματα σχηματίζει θλάσεις ἢ ἐνισχύεται ἀπὸ ἰσχυροὺς ἡμικυκλικοὺς ἢ ὀρθογώνιους πύργους, ἐνῶ στὴν ἐσωτερικὴ του πλευρὰ περιμετρικὸς δρόμος, σὲ ὅλο τὸ μῆκος του, τὸ διαχωρίζει ἀπὸ

τις οικοδομικές νησίδες τῆς πόλης. Τὸ τεῖχος, στὴν ἐπιβλητικὴ αὐτὴ μορφή, χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἕνας ἀπλούστερος, ὡστόσο, ὄχρωματικὸς περίβολος ὑπῆρχε ἤδη ἀπὸ τοὺς ἀρχαίκοις χρόνους.

Στὸ νότιο σκέλος τῆς ὄχρωσης, τοποθετεῖται μίᾳ ἀπὸ τὶς κύριες πύλες τῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία μνημειακὴ λεωφόρος, διασχίζοντας τὸ νοτιοδυτικὸ νεκροταφεῖο τῆς πόλης, κατέληγε στὸν Ἄμβρακο, τὸ ἐπίνειό τῆς στὸν Ἀμβρακικὸ κόλπο. Στὴν ἴδια περιοχὴ, πολὺ κοντὰ στὸν ὄχρωματικὸ περίβολο, ἀποκαλύφθηκε ἐντυπωσιακὸ **δημόσιο κτίριο**, πιθανὸν ἐγκατάσταση στρατωνισμοῦ, μὲ πλακώστρωτο περιμετρικὰ στὸ ἐσωτερικὸ του, καὶ ὀρθογώνιους πεσσοὺς σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς τέσσερις τοίχους του.

Ἐξωτερικὰ, τέλος, τοῦ βορειοανατολικοῦ τμήματος τῆς ὄχρωσης ἤρθε στὸ φῶς μικρὸ ἱερό, ἀφιερωμένο στὴ λατρεία τοῦ **Ἀράχθου**, προσωποποίηση τοῦ ὁμώνυμου ποταμοῦ, ποὺ ἀπεικονίζεται συχνά, ὡς ἀγένεια μορφή, στὸν ὀπισθότυπο νομισμάτων τῆς πόλης. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ προερχόμενο ἀπὸ τὸ ἐν λόγῳ ἱερὸ σύνολο μικρῶν χάλκινων εἰδωλίων ταύρων.

[Πολεοδομικὴ ὀργάνωση]: Ἡ Ἀμβρακία, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, διέθετε, ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἰδρυσῆς τῆς, γεωμετρικὸ πολεοδομικὸ σχεδιασμὸ, βασισμένο στοὺς προϋπάρχοντες ἄξονες ἐπικοινωνίας. Πυκνοὶ δρόμοι, πλάτους 4,50-5 μ., μὲ κατεύθυνση περίπου ΒΝ, διασταυρῶνται κάθετα, μὲ πλατύτερες καί, συνήθως, πλακώστρωτες λεωφόρους, σχηματίζοντας ἐπιμήκεις οικοδομικὲς νησίδες, διαστάσεων 150x30 μ. μὲ εἴκοσι οἰκίες καθεμία. Στὴν πολεοδομικὴ αὐτὴ ὀργάνωση, ποὺ παρέμεινε ἀναλλοίωτη καθ' ὅλη τὴ μακροαῖονη πορεία τῆς ἀρχαίας πόλης, φαίνεται ὅτι στηρίχθηκε ἢ σχεδίαση ὄχι μόνο τῆς βυζαντινῆς-μεταβυζαντινῆς, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς ἀκόμη τῆς νεότερης καὶ σύγχρονης Ἄρτας. Δὲν εἶναι τυχαῖο, ἄλλωστε, ὅτι ἡ ὁδὸς Σκουφᾶ, κεντρικὸς ὀδικὸς ἄξονας τῆς σύγχρονης πόλης, συμπίπτει μὲ μίᾳ ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες λεωφόρους.

[Δρόμοι]: Οἱ δρόμοι, κατασκευασμένοι ἀπὸ πατημένο χῶμα, θραύσματα κεράμων καὶ ἀγγείων, λατύπη, ἀλλὰ καὶ μικρὲς πέτρες ἢ βότσαλα, ὀρίζονται κατὰ μῆκος τῆς μιᾶς –τῆς βόρειας κατὰ κανόνα– πλευρᾶς τους μὲ πλακώστρωτο πεζοδρόμιο. Ὑπάρχουν, ὡστόσο, περιπτώσεις δρόμων πλακώστρωτων ἢ δρόμων μὲ πεζοδρόμιο κατὰ μῆκος καὶ τῶν δυὸ πλευρῶν τους.

[Ἀποχετευτικὸ σύστημα] Τὴν ἄριστη γεωμετρικὴ χάραξη τῆς ἀρχαίας πόλης, συμπλήρωνε ἕνα, ἐπίσης, ἐξαιρετικὸ σύστημα ἀποχέτευσης: ἕνας κεντρικὸς ἀποχετευτικὸς διάδρομος-ἀγωγός, μὲ κατεύθυνση ΒΝ, διέτρεχε κατὰ μῆκος κάθε οικοδομικὴ νησίδα τῆς πόλης διαιρώντας τὴ σὲ δυὸ ἴσα μέρη μὲ δέκα σπίτια τὸ καθένα. Τὰ σπίτια κάθε τμήματος τῆς νησίδας χωρίζονταν μεταξύ τους μὲ δευτερεύοντες ἐγκάρσιους διαδρόμους, πλάτους 0,80-1,10 μ., τὶς στενωπούς, οἱ ὁποῖες διευκολύνουν τὴν ἀπορροή τόσο τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ὅσο καὶ τῶν οἰκιακῶν λυμάτων. Οἱ στενωποὶ αὐτοὶ καὶ οἱ

διάδρομοι-άγωγοί είχαν δάπεδο βοτσαλωτό, πλακόστρωτο, με κεραμίδες ή και άπλο χωμάτινο, ενώ συχνά καλύπτονταν με κεραμίδες και ασβεστολιθικές ή άμμολιθικές πλάκες. Λίθινες πλάκες ή έπίπεδα πήλινα κεραμίδια στέγης σχημάτιζαν, κατά περίπτωση, τὰ κάθετα τοιχώματά τους, εξασφαλίζοντας τὴ μέγιστη δυνατὴ στεγανότητα.

[Οικίες]: Κάθε σπίτι, ακολουθώντας τις αρχές τῆς ἰσομοιρίας καὶ ἰσονομίας, εἶχε τις ἴδιες διαστάσεις, 15x15 μ. περίπου, νότιο προσανατολισμὸ καὶ κύρια εἴσοδο στὸ δρόμο. Αρχικά, κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ δηλαδὴ περίοδο, τὰ σπίτια ἀποτελοῦνταν ἀπὸ 2-3 χώρους καὶ μία εὐρύχωρη αὐλὴ, πρὸς νότο. Σταδιακά, προχωρώντας πρὸς τὰ κλασικὰ χρόνια, τὰ δωμάτια τῆς οἰκίας αὐξάνονται σὲ βάρος τῆς αὐλῆς, ἐνῶ κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο, ὅταν ὁ ἰδιωτικὸς χώρος ἐπεκτείνεται σὲ βάρος τοῦ δημόσιου καὶ προτιμῶνται, σύμφωνα μὲ τὸ γενικότερο πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, οἱ πολυτελέστερες καὶ μνημειακότερες κατασκευές, τμήματα τῶν ἀποχετευτικῶν διαδρόμων καταργοῦνται, κάποιες οἰκίες ἐπεκτείνονται σὲ βάρος ἄλλων, ἐνῶ ἀποικοῦν περιστυλες καὶ πλακόστρωτες αὐλές, μὲ μνημειακὲς εἰσόδους καὶ περίτεχνα ψηφιδωτὰ δάπεδα.

Λίθινα κατώφλια, τοποθετημένα στὴν ἐξώπορτα, ὀδηγοῦσαν εἴτε ἀπευθείας, εἴτε μέσω ἑνὸς μικροῦ προθαλάμου στὴν ἐσωτερικὴ ὑπαίθρια αὐλὴ τῆς οἰκίας, συχνὰ πλακόστρωτη ἢ στρωμένη μὲ μικρὰ βότσαλα.

Τὸ κέντρο τῆς αὐλῆς, καθὼς ἢ πόλη στερεῖται πηγῶν, καταλάμβαναν, κατὰ κανόνα, λιθοκτιστὰ **πηγάδια**, ποὺ τροφοδοτοῦσαν μὲ πόσιμο νερὸ τις οἰκίες, ἰκανοποιώντας τις ἀνάγκες ὑδρέυσης τῶν ἐνοίκων τους.

Ἐπίσημο δωμάτιο τῆς οἰκίας ἦταν ὁ **Ἄνδρῶνας**, χώρος συγκέντρωσης τῶν ἀνδρῶν καὶ τέλεσης τῶν συμποσίων. Σὲ ἐλαφρὰ ὑπερψωμένη ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο δάπεδο ζώνη κονιάματος, πλάτους 1 μ., ποὺ περιέτρεχε τις πλευρές τοῦ ἀνδρῶνα, τοποθετοῦνταν τὰ ἀνάκλιτρα. Συχνὰ ὁ ἀνδρῶνας ἔφερε βοτσαλωτὸ δάπεδο, μὲ γεωμετρικὰ ἢ φυτικὰ διακοσμητικὰ μοτίβα ἀλλὰ καὶ πολυπλοκότερες παραστάσεις.

Κεντρικὸ δωμάτιο κάθε σπιτιοῦ ἦταν ὁ «οἶκος», χώρος συγκέντρωσης καὶ διημέρευσης τῶν ἐνοίκων. Χαρακτηριστικὸ του γνώρισμα ἦταν ἡ ἐστία, ἀπαραίτητη γιὰ τὴν παρασκευὴ τῆς τροφῆς, τὴ θέρμανση ἢ ἀκόμη καὶ τὸ φωτισμὸ τοῦ χώρου.

Ὁ γυναικωνίτης ἦταν ὁ χώρος, ὁ ὁποῖος προοριζόταν ἀποκλειστικὰ γιὰ τις γυναῖκες, γι' αὐτὸ καὶ βρισκόταν ἀποκομμένος ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα δωμάτια τῆς οἰκίας, συνήθως στὸν ὄροφο. Στους γυναικωνίτες ἀνευρίσκονται, κατὰ κανόνα, πολλὲς ἀγνύθες, ὑφαντικὰ δηλαδὴ βάρη, ποὺ παραπέμπουν στὴ χρῆση τοῦ ἀργαλειοῦ, καθὼς καὶ ἀγγεῖα (πυξίδες, ἀρωματοδοχεῖα) καὶ ἄλλα ἀντικείμενα (πόρπες, περόνες, κάτοπτρα, κοσμήματα), ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἔνδυση καὶ τὸν καλλωπισμὸ τῶν γυναικῶν.

Τὴν κάτοψη τῆς οἰκίας συμπληρώνουν μικρότεροι βοηθητικοὶ καὶ ἀποθηκευτικοὶ χώροι. Ἐντυπωσιακὴ εἶναι, σὲ μεμονωμένες περιπτώσεις, ἡ ἀποκάλυψη λουτροῦ μὲ πῆλινο λουτήρα στὴν ἀρχικὴ του θέση.

Με εξαίρεση τὸν ἀνδρώνα, τὰ δωμάτια εἶχαν, κατὰ κανόνα, δάπεδα ἀπὸ πατημένο χῶμα, καὶ σπανιότερα, ἀπὸ κονίαμα, βότσαλα ἢ λίθινες πλάκες. Οἱ τοῖχοι τῶν κτιρίων εἶχαν λίθινη θεμελίωση καὶ ἀνωδομὴ ἀπὸ ὠμὰ πλιθιά. Αὐτὸι τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων ἦταν κατασκευασμένοι ἀπὸ ἀκατέργαστες μικρὲς πέτρες καί, κυρίως πλακαρῆς ποταμίσιες κροκάλες, ἐνῶ τῶν κλασικῶν χρόνων ἀπὸ καλοδουλεμένους ἀσβεστόλιθους, ποὺ στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια ἀποκοτῶν μεγαλύτερες διαστάσεις. Ἡ οἰκία στεγαζόταν μὲ μονόρριχτη ἢ δίρριχτη στέγη, καλυμμένη μὲ πήλινα κεραμίδια, ὅπως ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη ἐκτεταμένων στρωμάτων καταστροφῆς σὲ ὄλες σχεδὸν τὶς ἀνασκαφές.

[Ἐγκαίνιο]: Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ «Ἐγκαίνιο» τῶν οἰκιῶν τῆς Ἀμβρακίας, ἓνα τελετουργικὸ ἀντίστοιχο μὲ τὸ σημερινὸ ἀγιασμὸ τῶν θεμελιῶν, ποὺ ἐμφανίζεται κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο καὶ παραμένει σὲ χρῆση μέχρι καὶ τὴν ἑλληνιστικὴ, μὲ ἰδιαίτερη ἔξαρση στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Περιλαμβάνει θυσία μικροῦ ζώου, χοῆς (=προσφορὲς ὑγρῶν) καὶ ἐναπόθεση μικρογραφικῶν ἀγγείων, εἰδωλίων καὶ ὁμοιωμάτων ἐπίπλων σὲ μικρὸ λάκκο, κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ἐνός, τουλάχιστον, δωματίου κάθε νεόδμητης οἰκίας, ἐπιδιώκοντας, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, τὸν ἐξευμενισμὸ τῶν θεῶν γιὰ τὴν ἔξασφάλιση τῆς εὐημερίας τῆς οἰκίας.

[Δημόσιος χώρος]: Τὸ πολεοδομικὸ σχέδιο τῆς Ἀμβρακίας προέβλεπε, ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο, ἓνα σχετικὰ ἐκτεταμένο χῶρο, στὰ βορειοδυτικά, ἀφιερωμένο στὴ δημόσια –θηρησκευτικὴ, πολιτικὴ καὶ διοικητικὴ– ζωὴ τῆς πόλης.

Περίοπτη θέση στὸ κέντρο αὐτοῦ τοῦ χώρου κατεῖχε ὁ ὑστεροαρχαϊκὸς ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνα Πύθιου Σωτήρα, προστάτη θεοῦ τῆς πόλης, ποὺ ἤρθε στὸ φῶς τὸ 1964, στὴν ὁδὸ Βάσ. Πύρρου. Πρόκειται γιὰ μνημειώδη περίπτερο ναὸ δωρικῶν ρυθμῶν, διαστάσεων 20,75x44 μ., σωζόμενο σὲ ἐπίπεδο θεμελίωσης. Στὸ βάθος τοῦ σηκοῦ ὑπάρχει τριβαθμιδωτὸ βᾶθρο, γιὰ τὸ ἄγαλμα ἢ τὸ βαίτυλο, σύμβολο τῆς λατρευόμενης θεότητας. Ἀπὸ τὰ σημαντικότερα εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς, εἶναι τὸ πώρινο δωρικὸ κιονόκρανο τοῦ 500 π.Χ., ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ τοῦ ναοῦ, καὶ ἡ ἐνεπίγραφη στήλη τοῦ καθορισμοῦ τῶν ὁρίων Ἀμβρακίας-Χαράδρου, ποὺ ὀδήγησε στὴν ταύτιση τοῦ ἱεροῦ. Βόρεια καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ ἀποκαλύφθηκαν δυὸ κτιστοὶ βωμοί, δυὸ ἀποθέτες καὶ ἓνα βᾶθρο, ἐνῶ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀπέδωσε πλῆθος εἰδωλίων καὶ πλακιδίων, προσφορῆς τῶν λατρευτῶν πρὸς τοὺς θεοὺς.

Ἡ μέχρι τώρα ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα μπορεῖ νὰ μὴν ἔχει φέρει στὸ φῶς ἄλλα ἱερὰ στὴν Ἄρτα, φιλολογικῆς, ὥστόσο, μαρτυρίες καὶ κινητὰ εὐρήματα –νομίσματα, ἀγαλμάτια, ἀναθηματικῆς στήλης– ἀπὸ τὶς σωστικῆς ἀνασκαφῆς πιστοποιοῦν τὴ λατρεία καὶ ἄλλων θεοτήτων.

[Τοπικὰ Ἐργαστήρια]: Εἶναι φυσικὸ μία πόλη-κράτος τοῦ μεγέθους τῆς Ἀμβρακίας νὰ διέθετε βιοτεχνικὰ ἐργαστήρια, τόσο γιὰ τὴν κάλυψη τῶν

καθημερινῶν ἀναγκῶν τῶν πολιτῶν τῆς, ὅσο καὶ γιὰ τὶς ἐμπορικὲς ἀνταλλαγὰς μὲ τὰ ὄμορα φύλα καὶ ἄλλες περισσότερο ἀπομακρυσμένες περιοχές.

Οἱ γραπτὲς πηγὲς ἀναφέρουν, ἤδη ἀπὸ τοὺς ἀρχαίκοις χρόνους, ἐργαστήρια τορευτικῆς καὶ λιθοξοίας, χωρὶς, ὡστόσο, κατάλοιπά τους νὰ ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἕως σήμερα. Παρόλα αὐτὰ, ἡ ὑπαρξὴ ἐργαστηρίου λιθοξοίας θεωρεῖται βέβαιη κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς, τουλάχιστον, χρόνους, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ πλῆθος τῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν ἀπὸ ἐπιτόπιο λευκὸ ἀβεσθόλιθο, ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὸ νοτιοδυτικὸ νεκροταφεῖο τῆς πόλης.

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν, ἐπιπλέον, ἐπιβεβαιώνουν τὴν ὑπαρξὴ κεραμικῶν ἐργαστηρίων, στὸ βόρειο, κυρίως, τμήμα τῆς πόλης, καὶ κοροπλαστικῶν, στὸ νότιο τμήμα τῆς, στὴν περιοχὴ τῆς Ὁδηγήτριας. Κατὰ καιροὺς, ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ κλίβανοι (φοῦρνοι) ὄπτησης, δεξαμενὲς καθαρισμοῦ πηλοῦ, χώροι ἐναπόθεσης μαζῶν πηλοῦ ἀλλὰ καὶ ἐργαστηριακοὶ ἀποθέτες.

[*Νεκροταφεῖα*]: Ἡ Ἀμβρακία διέθετε, ἐξωτερικὰ τοῦ ὀχρωματικοῦ τῆς περιβάλου, δυὸ ἐκτεταμένα νεκροταφεῖα, στοὺς δυτικούς καὶ ἀνατολικούς, ἀντίστοιχα, πρόποδες τῆς Περάνθης, ὀργανωμένα ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ Ἰδρυσης τῆς πόλης, στοὺς ἀρχαίκοις χρόνους.

Τὸ ἀνατολικὸ –καὶ προωμότερο– νεκροταφεῖο ἦταν μικρότερο σὲ ἔκταση καὶ οἱ περίβολοί του ἀμελέστερα κατασκευασμένοι. Σημαντικότερο, ἴσως, καὶ πιὸ ἐκτεταμένο ἦταν τὸ νοτιοδυτικὸ νεκροταφεῖο, κατὰ μῆκος μνημειακῆς λεωφόρου, πλάτους 12μ., ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴ νότια πύλη τοῦ τείχους καὶ ὀδηγοῦσε στὸν Ἀμβρακο. Ἐκατέρωθεν τῆς λεωφόρου ὑψώνονταν ταφικοὶ περίβολοι, ποὺ περιέκλειαν ταφὲς σὲ ἐπάλληλα ἐπίπεδα.

Ὁ σημαντικότερος ἀπὸ τοὺς περιβάλους τοῦ νοτιοδυτικοῦ νεκροταφείου εἶναι τὸ λεγόμενο **Πολυάνδριο**, δημόσιο κενοτάφιο ποὺ ἴδρυσε ἡ πόλις γιὰ νὰ τιμῆσει νεκροὺς μαχητῆς τῆς, ποὺ χάθηκαν σὲ ναυμαχία στὶς ἐμβολὲς τοῦ Ἀράχθου. Πρόκειται γιὰ ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένη, πιόσχημη κατασκευή, μήκους 12,50 μ. καὶ σωζόμενου ὕψους 2.50 μ., ποὺ ἐπιστέφεται μὲ ἐνεπίγραφο δόμο. Ἡ ἐπιγραφή σὲ ἀρχαῖκὸ κορινθιακὸ ἀλφάβητο, σώζει τὴν παλαιότερη ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος τῆς πόλης, Ἀνπρακία. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βρέθηκε μία μόνο –χωρὶς εὐρήματα– κιβωτιόσχημη ταφή, ποὺ ἀποδόθηκε, λόγω τῆς σπουδαιότητάς τοῦ μνημείου, σὲ δημόσιο ἄνδρα.

Κατὰ τὸν 60 καὶ πρῶμο 50 π.Χ. αἰ. ἐπιχωριάζει ὁ τάφος μὲ κτιστὰ τοιχώματα, ἐνῶ σπανιότερα εἶναι τὰ παραδείγματα τῶν ταφικῶν πίθων. Ὁ συνηθέστερος τύπος τᾶφου στὴν Ἀμβρακία, ἀπὸ τὸν 50 π.Χ. ἕως καὶ τὸ 20 μ.Χ. αἰ., εἶναι ὁ κιβωτιόσχημος. Συχνὰ εἶναι ἐπιμελημένης κατασκευῆς, μὲ καλοδοουλεμένες πλάκες ἀπὸ ἐπιτόπιο λευκὸ ἀβεσθόλιθο. Σπανιότερες εἶναι οἱ ταφὲς σὲ πώρινες σαρκοφάγους, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ταφικὲς θήκες, οἱ ὁποῖες εἶναι κατασκευασμένες ἀπὸ ἀβεστολιθινὲς πλάκες καὶ περιέχουν, κατὰ κανόνα, τεφροδόχα ἀγγεῖα, κυρίως ἀμφορεῖς μελαμβαφεῖς μὲ ἐρυθρόμορφες παραστάσεις καθὼς καὶ πελίκες, χωρὶς ἄλλα κτερίσματα. Πιὸ ἀπλὲς ταφικὲς κατασκευές, τέλος, σὲ

δλη τὴ διάρκεια τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἀποτελοῦν ὁ κερραμοσκεπὴς καὶ ὁ λακκοειδῆς τάφος.

Τοὺς νεκροὺς, σύμφωνα μὲ τις γνωστὲς καὶ ἀπὸ ἄλλες περιοχῆς, ταφικῆς πρακτικῆς, συνόδευαν ἀντικείμενα διαφόρων ειδῶν, συνηθέστερα πῆλινα ἀλλὰ καὶ γυάλινα –φοινικικοῦ τύπου– ἀγγεῖα, πῆλινα εἰδώλια, μεταλλικὰ μικροαντικείμενα καὶ χρυσὲς δανάκες, τὸ εἰσιτήριο τοῦ νεκροῦ γιὰ τὸν Κάτω Κόσμο. Ἡ ποικιλία καὶ ὁ πλοῦτος τῶν κτερισμάτων ἦταν ἀνάλογα μὲ τὴν ἰδιότητα, τὸ φῦλο, τὴν ἡλικία καὶ τὴν οἰκονομικὴ εὐμάρεια. Σὲ παιδικῆς ταφῆς, παραδείγματος χάριν, συναντῶνται θήλαστρα καὶ παιχνίδια (πλαγγόνες-κοῦκλες, ἀστράγαλοι), σὲ ταφῆς γυναικῶν χρυσὰ κοσμήματα καὶ πῆλινα ἀγγεῖα καλλωπισμοῦ, ἐνῶ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὶς ταφῆς, νεαρῶν, κυρίως, ἀνδρῶν ἀποτελοῦν οἱ χάλκινες καὶ σιδερένιες σπλεγγίδες.

Ἐπιπλέον προσφορὰ, τέλος, τῶν ζωντανῶν πρὸς τοὺς νεκροὺς ἀποτελοῦσαν οἱ ἐπιτύμβιες στήλες, μὲ ἐπιγραφή τοῦ ὀνόματος καὶ τοῦ πατρώνυμου τοῦ νεκροῦ. Οἱ ἐπιτάφιες στήλες, ποὺ σηματοδοτοῦν τὸν τάφο καὶ διατηροῦν τὴ μνήμη τοῦ νεκροῦ στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, ἄρχισαν νὰ κατασκευάζονται ἀπὸ ντόπιους τεχνίτες στὰ τέλη τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου καὶ ἡ παραγωγή τους συνεχίστηκε ἕως καὶ τοὺς πρώτους ρωμαϊκοὺς χρόνους. Ἡ Ἀμβρακία κατὰ τὴν κλασικὴ περίοδο ἐξελίσσεται σὲ ἐμπορικὸ καὶ πολιτικὸ κέντρο τῆς Ἠπείρου καὶ ἀποκτᾶ ὑπολογίσιμη πολεμικὴ καὶ ναυτικὴ δύναμη. Συμμετείχε στοὺς Περσικοὺς πολέμους, ἐνῶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου προσέφερε σημαντικὴ βοήθεια στὴ μητρόπολη καὶ σύμμαχό της, Κόρινθο. Μὲ τὴ βοήθεια τῶν Κορινθίων τὸ 342 π.Χ. κατόρθωσε νὰ ἀποφύγει τὴν ὑποταγὴ στὸ Φίλιππο Β΄ τῆς Μακεδονίας.

Ἡ πόλη, ὅμως, ἔφτασε στὴ μεγαλύτερη οἰκιστικὴ, οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ της ἀκμὴ κατὰ τὸν 3ο π.Χ. αἰ., ὅταν ὁ βασιλιάς τῶν Μολοσσῶν, Πύρρος, μετέφερε στὴν Ἀμβρακία, τὸ 295 π.Χ., τὴν πρωτεύουσα τοῦ κράτους του ἀπὸ τὴν Πασσαρόνα. Ὁ Πύρρος βελτίωσε τὴν πολεοδομικὴ ὀργάνωσή της καὶ κόσμησε τὴν πόλη μὲ ναοὺς, δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ οἰκοδομήματα καὶ πολλὰ ἔργα τέχνης. Χαραριστικὸ παράδειγμα ἀποτελοῦν τὰ δυὸ θέατρα, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα.

Τὸ **Μεγάλο Θέατρο**, ὄρατὸ σήμερα σὲ πολὺ μικρὸ τμῆμα του, στὴν ὁδὸ Τσακάλωφ, ἦταν λαξευμένο ἐν μέρει στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ χαμηλοῦ ὑψώματος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου δεσπόζει ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνα. Ἡ ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς τμῆμα τῆς ὀρχήστρας, μέρος τῆς δυτικῆς παρόδου καὶ τοῦ ἀναλήμματος τοῦ κοίλου, καθὼς καὶ λίγες βάσεις τῶν ξύλινων ἐδωλίων, λαξευμένες ἐν μέρει στὸ φυσικὸ βράχο.

Τὸ 1976 ἦρθε στὸ φῶς στὴν ὁδὸ Ἁγ. Κων/νου τὸ λεγόμενο **Μικρὸ Θέατρο**, τὸ μικρότερο ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ θέατρα ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ μέχρι σήμερα. Ἰδρύθηκε στὰ τέλη 4ου-ἀρχὲς 3ου π.Χ. αἰ. καὶ παρέμεινε σὲ χρῆση μέχρι καὶ τὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Κατασκευάστηκε ἐπάνω σὲ ἐπιχωματωμένο πρᾶνές, (72) ποὺ κάλυψε τὰ θεμέλια καὶ τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα λουτρῶν τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰῶνα καὶ θεμέλια οἰκιῶν τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ κλασικῆς πόλης.

Ἀπὸ τὸ θέατρο ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ἡ ὀρχήστρα, μέρος τοῦ κοίλου μὲ τρεῖς κερκίδες καὶ τρεῖς ἕως πέντε σειρὲς ἀσβεστολιθικῶν ἐδωλίων, μέρος τῶν παροδῶν καθὼς καὶ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ στυλοβάτη τοῦ προσκηνίου. Τὸ σημαντικότερο ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα, ποὺ βρέθηκαν στὸ χῶρο, εἶναι ἕνας χρυσὸς στατήρας τοῦ Φιλίππου Β΄, τὸ πρῶτο χρυσὸ νόμισμα ποὺ βρέθηκε σὲ ἀνασκαφὲς στὴν Ἡπειρο.

Στὴν ἴδια περιοχῇ, δίπλα ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ ναὸ τῆς Ἁγ. Θεοδώρας, ἦρθε στὸ φῶς τμήμα τοῦ **Ἡρτανείου** τῆς πόλης, ἕδρας τῶν ἐκάστοτε πρυτάνεων (ἀντιπροσώπων τῆς Βουλῆς) καὶ χῶρος φιλοξενίας ἐπίσημων ἐκπροσώπων ἄλλων περιοχῶν. Ἀποκαλύφθηκαν δυὸ ἐπίσημα δωμάτια-ἀνδρῶνες τοῦ κτιρίου καὶ μεγάλο μῆκος τῆς πρόσοψης μὲ πλακόστρωτο ἐξωτερικά, ἐπὶ τοῦ ὁποίου, δίπλα σὲ δυὸ ἐστίες, βρέθηκε ἀκέφαλο ἀγαλμάτιο καὶ δυὸ ἐνεπίγραφα ἀναθηματικά βᾶθρα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., ἀφιερωμένα ἀπὸ στρατηγούς τῆς πόλης στὴν Ἑστία, τὸ Δία καὶ τὴν Ἀφροδίτη.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω κτίρια, στὴν εὐρύτερη περιοχῇ ἐντοπίσθηκαν καὶ ἄλλα οἰκοδομήματα μὲ πιθανὸν δημόσιο χαρακτήρα, ὅπως τὸ μνημειῶδες πρόπυλο στὴ συμβολῇ τῶν ὁδῶν Καραϊσκάκη καὶ Καραπάνου, ἐνῶ ἀταύτιστο παραμένει καὶ τὸ «Πυρρεῖο», γιὰ τὴν ιδιότητα καὶ τὴ θέση τοῦ ὁποίου οἱ ἐρευνητὲς διαφωνοῦν.

Οἱ διάδοχοι τοῦ Πύρρου κυβέρνησαν μέχρι τὸ 232 π.Χ., ὅταν οἱ Ἡπειρώτες ἐπαναστάτησαν κατὰ τῆς τελευταίας ἀπογόνου τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας τῶν Αἰακιδῶν, Δηιδάμειας, τὴ δολοφόνησαν στὸ ἱερό τῆς Ἀρτέμιδος Ἡγεμόνης στὴν Ἀμβρακία καὶ ἀποκατέστησαν τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα. Μετὰ τὸ 232 π.Χ. ἡ πόλη ἔγινε μέλος τῆς Αἰτωλικῆς Συμπολιτείας.

Τὸ 189 π.Χ. ὁ Ρωμαῖος ὑπάτος Μάρκος Φούλβιος Νομπιλίωρας πολιόρκησε τὴν Ἀμβρακία, ἡ ὁποία ἀντιστάθηκε σθεναρά, ἀναγκάστηκε, ὅμως, νὰ συνθηκολογήσει καὶ νὰ δεχθεῖ ρωμαϊκὴ φρουρά. Τότε, μὲ διαταγὴ τοῦ ὑπάτου, πλῆθος ἀγαλμάτων, τιμητικοὶ ἀνδριάντες καὶ πίνακες ζωγραφικῆς ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ τὴν Ἀμβρακία καὶ μεταφέρθηκαν στὴ Ρώμη. Ἡ πόλη διατήρησε κάποια αὐτονομία, ἔχασε, ὅμως, τὴν αἴγλη καὶ τὴ σημασία της. Ἡ ἥττα τοῦ Περσέα στὴν Πύδνα, τὸ 168 π.Χ., καὶ ἡ ρωμαϊκὴ κυριαρχία στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο μὲ τὴ συνακόλουθη καταστροφὴ καὶ ἰσοπέδωση τῶν περισσότερων ἠπειρωτικῶν πόλεων, τὸ 167 π.Χ., ἐπηρέασε πιθανὸν καὶ τὴν Ἀμβρακία. Τὸ τελικὸ, πάντως, πλήγμα δέχθηκε ἡ πόλη τὸ 31 π.Χ., ὅποτε μὲ τὴν ἴδρυσή ἀπὸ τὸν Ὀκταβιανὸ Αὐγουστο τῆς γειτονικῆς Νικόπολης, οἱ κάτοικοί της ὑποχρεώθηκαν νὰ μετακινηθοῦν ἐκεῖ.

Ὡστόσο, ἡ πόλη δὲν ἐγκαταλείφθηκε ἐντελῶς, ἀλλά, ὅπως δείχνουν οἱ τελευταῖες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες, συνέχισε νὰ κατοικεῖται sporadikᾶ ἕως καὶ τοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες.

Στὸ πέρασμα τῶν χρόνων ἡ ἀρχαία πόλη χάνεται ἕως τὴν ἴδρυσή τῆς μεσαιωνικῆς πόλης μὲ τὸ ὄνομα Ἄρτα. Τὴν περίοδο αὐτὴ χτίζεται τὸ περίφημο κάστρο τῆς Ἄρτας ἐν μέρει στὸ ΒΑ του τμήμα πάνω στὸν ὀχρωματικὸ περίβολο τῆς Ἀμβρακίας. Τὸ 1204 ὁ Μιχαὴλ Ἄγγελος Κομνηνὸς Δούκας τὴν

επιλέγει ως πρωτεύουσα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου καὶ ἡ Ἄρτα ἐξελιίσεται σὲ διοικητικό, ἐμπορικό καί, κυρίως, καλλιτεχνικό κέντρο. Μάρτυρες τῆς ἀναγέννησης καὶ τοῦ βυζαντινοῦ μεγαλείου τῆς ἀποτελοῦν οἱ ἐξαιρετοὶ ναοὶ τῆς περιόδου ποὺ κοσμοῦν, μέχρι καὶ σήμερα, τὴν πόλη: ἡ Παναγία Παρηγορητίσσα, καθολικὸ τῆς ἄλλοτε ὁμώνυμης μονῆς (1283-1296), ὁ ναὸς τῆς πολιούχου τῆς Ἄρτας Ἁγίας Θεοδώρας (ἀ' μισό του 13ου αἰ.), ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, ἀπὸ τοὺς κομψότερους βυζαντινοὺς ναοὺς μὲ ἐξαιρετικὴ ἐξωτερικὴ κεραμοπλαστικὴ διακόσμηση (ἀρχὲς 14ου αἰ.).

Τὸ 1449 ἡ Ἄρτα πέρασε στὴν Ὄθωμανικὴ κυριαρχία. Συμμετεῖχε ἐνεργὰ στὸν ἀπελευθερωτικό ἀγῶνα καί, μέσα ἀπὸ γενναῖες προσπάθειες, τὸ 1881 κατόρθωσε νὰ ἐνωθεῖ μὲ τὸ νέο ἑλληνικό κράτος. Ἐκτοτε, ἡ πορεία τῆς ἀκολουθεῖ τὴν ἱστορία τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας.

(84) Σήμερα, περπατώντας κανεὶς στοὺς δρόμους τῆς πόλης, διαπιστώνει ὅτι ἀρχαία, βυζαντινὴ καὶ σύγχρονη Ἄρτα συνυπάρχουν ἄρμονικά. Καὶ εἶναι ἡ ἀγαστὴ αὐτὴ συνύπαρξη ποὺ προσδίδει στὴν πόλη, ποὺ ἐπὶ αἰῶνες μᾶς φιλοξενεῖ, ἓνα χαρακτῆρα ξεχωριστό, ἓνα ὕφος προσωπικό, μίαν εἰκόνα ἀληθινὴ ὅσο καὶ μαγευτικὴ.

*Ὀμιλία τοῦ κ. Γιώργου Ρήγγινου, Προϊσταμένου τῆς ΛΓ Ἐφορείας
Προκλασικῶν -Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Ἄρτας -Πρόβεξας
στὴν ἐκδήλωση τοῦ Συλλόγου στίς 25-3-2008*

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΟΜΙΚΟΣ

ΕΝΑΣ ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ 17ου ΑΙΩΝΑ

ΒΑΡΒΑΡΑ Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΑΓΛΑΪΑ Λ. ΤΣΙΑΡΑ

Μὲ τὸν καταστροφικὸ κρητικὸ πόλεμο τοῦ 1645-1669 πολλοὶ Κρητῆς στὰ Ἐπτάνησα. Ἀνάμεσά τους πολλοὶ ἦταν οἱ ζωγράφοι ποὺ ἐγκαταστάθηκαν ἀρχικὰ στὴ Ζάκυνθο καὶ ἀργότερα στὴν Κέρκυρα, ἐνῶ ἀρκετοὶ κατέφυγαν γιὰ νὰ ἐργαστοῦν μόνιμα ἢ προσωρινὰ σὲ ἄλλες περιοχές. Ἕνας ἀπὸ τοὺς ζωγράφους αὐτοὺς ἦταν καὶ ὁ Γεώργιος Νομικός, τὸ ἔργο τοῦ ὁποῖου ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς μελέτης.

Ὁ Γεώργιος Νομικός¹, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὶς πηγές, καταγόταν ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἔζησε ὅμως καὶ ἐργάστηκε στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 17ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα στὰ Ἐπτάνησα καὶ τὴν Ἥπειρο. Τὸ ὄνομά του μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Ζάκυνθο τὸ 1672, ὅπου ἐργαζόταν ὡς ἀγιογράφος². Λίγα χρόνια ἀργότερα θὰ πρέπει νὰ ἐγκαταστάθηκε στὴν Κεφαλονιά, ἀφοῦ τὸ 1687 ἀναφέρεται ὡς «ἀδελφὸς» τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Ξένων³.

1) Φ. Πιομπίνος, *Ἕλληνες ἀγιογράφοι μέχρι τὸ 1821*, Ἀθήνα 1984, σ. 293. Μ. Χατζηδάκης - Εὐγ. Δρακοπούλου, *Ἕλληνες ζωγράφοι μετὰ τὴν Ἄλωση (1450-1830)*, 2, Ἀθήνα 1997, σ. 244 (στὸ ἐξῆς: Χατζηδάκης - Δρακοπούλου).

2) Λ. Ζώης, *Λεξικὸν ἱστορικὸν καὶ λαογραφικὸν Ζακύνθου*, Α', μέρος β', Ἀθήνα 1963, σ. 479-480 (στὸ ἐξῆς: *Λεξικόν*). Ὁ Ζώης δίνει πληροφορίες γιὰ τὸν Νομικὸν, χωρὶς ὅμως νὰ τὶς σχολιάζει ἢ νὰ παραθέτει τὶς πηγές, ἀπὸ ὅπου ἀντλήσει τὶς πληροφορίες αὐτές.

3) Ἡ πληροφορία προέρχεται ἀπὸ τὸν κώδικα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Ξένων στὸ Ἀργοστόλι (ἔτη 1642-1773, φ. 31). Συγκεκριμένα, γιὰ τὴν ἐγγράφη τοῦ Νομικοῦ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸ Γαστάλλο τῆς Λογοθέτη ὅτι στὶς 9 Μαΐου 1687 «ὁ Γιώργος Νομικός, ζωγράφος ἐγγράφεται ἀδελφὸς τοῦ ναοῦ καὶ ὑπόσχεται γιὰ τὸ ἀδελφάτο... νὰ κάμει δύο εἰσορτάδες τοῦ τέμπλου καὶ νὰ ἔχει δώσει τὸ ἀρτοφύρι μὲ χρυσάφι περὶ τῆς ἐκκλησίας», βλ. Γ. Μοσχόπουλος, *Ἀνέκδοτα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τέχνη στὴν Κεφαλονιά (17ος-19ος αἰ.)*. (Ἀγιογράφοι-ξυλογλύπτες-ἀρτυρογλύπτες), *Κεφαλληνιακὰ Χρονικὰ* 2 (1977), σ. 222 κ.ε. Ὁ Μοσχόπουλος ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι τὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου καταστράφηκε κατὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1953 καὶ τὰ ἔργα τοῦ Νομικοῦ δὲν σώθηκαν.

Ὡστόσο, τὸ ὄνομά του ἀναγραφῶταν ἤδη τὸ 1676 σὲ ἐπιγραφή πού ὑπῆρχε στὴν εἰκόνα τῆς Γέννησης, στὸ ναὸ τῆς Φανερωμένης στὴν Κεφαλονιά. Στὴν ἴδια ἐπιγραφή ὑπῆρχε μιὰ ἰδιαίτερα σημαντικὴ πληροφορία γιὰ τὸ ζωγράφο. Συγκεκριμένα, ἀναφέρεται ὅτι ἦταν ἑβραῖος καὶ ὅτι ἔγινε χριστιανός: «ἤμουν αὐθροῦ καὶ γίνηκα χριστιανός»⁴.

Ἐπόμενος σταθμὸς τοῦ Νομικοῦ ἦταν ἡ Ἄρτα ὅπου, σύμφωνα μὲ τις ὑπογραφές καὶ τις χρονολογίες πού φέρουν δύο εἰκόνες καὶ ἓνα βημόθυρο, προκύπτει ὅτι ἐργάστηκε ἐκεῖ τὸ 1699⁵. Ἀπὸ τὴν Ἄρτα ὁ Νομικὸς μετέβη τὸ 1705 στὰ Ἰωάννινα. Στὸ χωριὸ Λυγκιάδες ἀγιογράφησε τὸ καθολικὸ τοῦ κατεστραμμένου Ἁγίου Γεωργίου⁶. Ἡ ἐπιγραφή πού ὑπῆρχε στὸ ναὸ ἀνέφερε ὅτι ὁ ζωγράφος καταγόταν ἀπὸ τὴν Κρήτη⁷. Τὸ ἴδιο ἔτος ζωγράφησε ἐπίσης μιὰ δεσποτικὴ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ γιὰ τὴ μονὴ Βύλιζας στὸ χωριὸ Ματσούκι Ἰωαννίνων⁸. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ μετὰ δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες γιὰ τὸ ζωγράφο. Ὡστόσο, ὁ Λ. Ζώης ἀναφέρει ὡς χρονολογία θανάτου τοῦ Γ. Νομικοῦ τὸ ἔτος 1712, πληροφορία πού δυστυχῶς δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ διασταυρώσουμε⁹.

Μὲ βᾶση τις πληροφορίες αὐτὲς θὰ ἐπιχειρηθεῖ μιὰ σύντομη ἱστορικὴ ἀναδρομὴ, ὥστε νὰ γίνῃ περισσότερο κατανοητὸ τὸ πλαίσιο, μέσα στὸ ὁποῖο ἐντάσσεται τὸ ζωγραφικὸ ἔργο τοῦ Νομικοῦ.

Ἡ Ζάκυνθος¹⁰ καὶ ἡ Κεφαλονιά, ὅπου ἐντοπίζεται ἀρχικὰ ἡ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τοῦ Νομικοῦ, βρίσκονταν ἤδη ὑπὸ ἐνετικὴ κυριαρχία τὸν 17ο αἰῶνα καὶ ἀκολουθοῦσαν τὴ μοίρα τῶν κτήσεων τῆς Βενετίας.

Μετὰ τὴν κατάληψη τοῦ Χάνδακα ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1669 καὶ τὴ μαζικὴ μετανάστευση κρητικῶν πληθυσμοῦ, ἡ Ζάκυνθος ἀρχικὰ καὶ κατόπιν τὰ ὑπόλοιπα Ἐπτάνησα ἀποτελέσαν τόπο ὑποδοχῆς ἀρκετῶν προσφύγων¹¹. Ἀνάμεσά τους καλλιτέχνες, ἀγιογράφοι, ξυλογλύπτες καὶ δάσκαλοι συνέβαλαν δυναμικὰ στὴ μετάδοση καὶ διατήρηση τῆς κρητικῆς τέχνης καὶ τοῦ πνεύματος στὴ Ζάκυνθο καὶ τὴν Κεφαλονιά, ἀφομοιώνοντας δημιουργικὰ τὴν ντόπια παραδόση. Οἱ πολιτικὲς συνθήκες εὐνόησαν τὴν

4) Χατζηδάκης – Δρακοπούλου, ὁ.π. Ἡ πληροφορία προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Γ. Σωτηρίου. Ὡστόσο, σχετικὴ ἔρευνα στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο, ὅπου φυλάσσεται τὸ ἀρχεῖο τοῦ Σωτηρίου, ἀπέβη ἄκαρπη. Τὸ ἴδιο ἄκαρπες ἀπέβησαν καὶ οἱ προσπάθειές μας νὰ ἐντοπίσουμε τὴν εἰκόνα τῆς Γέννησης. Δὲν ἀποκλείεται ἡ εἰκόνα νὰ χάθηκε στὸ μεγάλο σεισμὸ τοῦ 1953 πού ἐπληξε τὴν Κεφαλονιά.

5) Βλ. τὸν κατάλογο τῶν εἰκόνων πού ἀκολουθεῖ.

6) Δ. Καμαρούλιας, Ἡ μονὴ Ἁγίου Γεωργίου Λυγκιάδων, *Τὰ μοναστήρια τῆς Ἡπείρου*, Ἀθήνα 1996, Α', σ. 394-397 (στὸ ἐξῆς *Μοναστήρια*), ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

7) Βλ. ὑπόσημ. 48.

8) Δ. Καλούσιος, *Ἡ Βύλιζα*, Ματσούκι Ἰωαννίνων 1992, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Δ. Καμαρούλιας, Ἡ μονὴ Βύλιζας, *Μοναστήρια*, σ. 439 κ.έ.

9) Ζώης, *Λεξικόν*, σ. 479. Ὁ Ζώης κάνει ἐπίσης λόγο γιὰ τὴν οἰκογενειακὴ κατάσταση τοῦ Νομικοῦ.

10) Ἡ Ζάκυνθος ἀποτελοῦσε ἐνετικὴ κτῆση ἀπὸ τὸ 1485, βλ. Ντ. Κονόμος, *Ζάκυνθος, πεντακόσια χρῶνια (1478-1978)*, Γ': *Πολιτικὴ ἱστορία*, τχ. Α' (1478-1800), Ἀθήνα 1981, σ. 27 κ.έ.

11) Γιὰ τις συνέπειες τοῦ ἐνετοτουρκικοῦ πολέμου, βλ. Κονόμος, ὁ.π., σ. 129, 137, 149 κ.έ.

άνθηση της εκκλησιαστικής τέχνης¹². Η «άτελως ανεπτυγμένη» φεουδαρχία, παρὰ τὴν ὀξύτητα ἀνάμεσα στὶς κοινωνικὲς τάξεις¹³ καὶ τὸ καλὸ ἐπίπεδο τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου, ἔδιναν ὥθηση στὰ πολιτιστικὰ δρώμενα. Οἱ συχνότατοι σεισμοὶ¹⁴ καὶ οἱ ἐπιδημίες, παρὰ τὴν ἀρνητικὴ διάστασή τους, στάθηκαν ἀφορμὴ γιὰ ριζικὲς ἀνακαινίσεις στοὺς ναοὺς τῶν δύο νησιῶν¹⁵, καθὼς καὶ γιὰ αὐξηση τῆς ζήτησης νέων καλλιτεχνῶν καὶ ἀνανέωση τῆς τέχνης. Πολλοὶ ναοὶ ἀνοικοδομήθηκαν καὶ διακοσμήθηκαν μὲ τοιχογραφίες, φορητὲς εἰκόνες καὶ ξυλόγλυπτα τέμπλα¹⁶. Ἀνάμεσα στοὺς καλλιτέχνες ποὺ ἐργάστηκαν στὴ Ζάκυνθο καὶ τὴν Κεφαλονιά ἦταν καὶ ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνες, ὁ Ἡλίας Μόσκος, ὁ Θεόδωρος Πουλάκης, ὁ Φιλόθεος Σκουῖφος, οἱ ὁποῖοι μὲ τὰ ἔργα τους καὶ τὴ δημιουργία ἐργαστηρίων καθιέρωσαν τὴν εἰκονογραφία καὶ τὴν τεχνοτροπία τῆς ὄψιμης κρητικῆς τέχνης¹⁷.

Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ κλίμα λοιπὸν ἐργάζεται τὸ 1672 ὁ Γ. Νομικὸς στὴ Ζάκυνθο, σύμφωνα πάντα μὲ τὴ μοναδικὴ μαρτυρία τοῦ Ζώη, ἀλλὰ γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τῆς ζωῆς του εἰκασίες μόνο μποροῦν νὰ γίνουν. Μὲ δεδομένη τὴν κρητικὴ καταγωγή του ὑπάρχει τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἦρθε στὴ Ζάκυνθο μετὰ τὸ 1669, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ μεγάλου προσφυγικοῦ ρεύματος. Δὲν ἀποκλείεται ὁμως νὰ ζοῦσε ἐκεῖ νωρίτερα, ἀφοῦ ἡ παρουσία τῶν ἑβραίων στὴ Ζάκυνθο μαρτυρεῖται ἀρκετὰ δυναμικῆ ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸ 1669¹⁸ καὶ μνημονεύεται πάντα στὶς ἐκάστοτε ἀπογραφές¹⁹.

-
- 12) Ντ. Κονόμος, *Κρήτη καὶ Ζάκυνθος*, Ἀθήνα 1968, σ. 18, 19. Γιὰ τὴν τέχνη στὴν Κεφαλονιά, ἐνδεικτικὰ βλ. Γ. Μοσχόπουλος, ὁ.π. (ὑποσημ. 3), σ. 215 κ.έ. Ὁ ἴδιος, *Συμπληρωματικὰ γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τέχνη στὴν Κεφαλονιά* (17ος-19ος αἰ.). (Καλλιτέχνες καὶ ἐργαστήρια ζωγραφικῆς), *Κεφαλληνιακὰ Χρονικὰ* 4 (1982), σ. 266-318. Ὁ ἴδιος, *Οἱ κρητικὲς ξυλόγλυπτες Ἰωάννης καὶ Ἄντζολος Μοσκέτης στὴν Κεφαλονιά* (ΙΖ' αἰ.), *Ἐρασιστής* 12 (1975) σ. 241-261. Ἐπίσης, ὁ ἴδιος, *Στὸν χῶρο τῶν Ἑπτανησιῶν καλλιτεχνῶν. Ἐργασιακὲς σχέσεις καὶ ἀμοιβές* (17ος-19ος αἰ.). *Διαπιστώσεις καὶ συμπεράσματα, Δαδῶνῃ ΚΣΤ'* (1997), σ. 123-136, ὅπου καὶ ἡ πρὸ πρόσφατη βιβλιογραφία.
- 13) Γιὰ τὸ «Ρεμπελιὸ τῶν Ποπολόρων», ποὺ συνέβη ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1628 καὶ 1631, βλ. Κονόμος, ὁ.π. (ὑποσημ. 10), σ. 100 κ.έ.
- 14) Ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους σεισμοὺς τοῦ 17ου αἰῶνα ποὺ συντάραξαν τὰ Ἑπτάνησα ἦταν τοῦ 1676, βλ. *ΙΕΕ*, ΙΑ', Ἀθήνα 1975, σ. 214. Ἐπίσης, Μοσχόπουλος, *Στὸν χῶρο τῶν Ἑπτανησιῶν καλλιτεχνῶν*, ὁ.π. (ὑποσημ. 12), σ. 129, καὶ ὑποσημ. 9, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.
- 15) Μοσχόπουλος, ὁ.π. (ὑποσημ. 3), σ. 217 κ.έ. Ὁ Μοσχόπουλος ἀναφέρεται σὲ πραγματικὸ «καλλιτεχνικὸ ὄραση» μετὰ ἀπὸ κάθε σεισμό, καθὼς καὶ στὴν οικονομικὴ εὐημερία τῶν μοναστηριῶν. Ἐπίσης, γενικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ κίνηση στὴ Ζάκυνθο κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα, βλ. Ζ. Μυλωνᾶ, *Μουσεῖο Ζακύνθου*, Ἀθήνα 1998, σ. 34-37.
- 16) Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ναοὺς πολλὰ ἦταν καὶ τὰ δημόσια κτίρια ποὺ κτίστηκαν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ὅπως νοσοκομεῖα, ὄρφανοτροφεῖα, σιταποθήκες κ.ά., βλ. Μυλωνᾶ, ὁ.π., σ. 25-27.
- 17) Π. Βοκοτόπουλος, *Εἰκόνες τῆς Κερκύρας*, Ἀθήνα 1990, σ. 103 κ.έ.
- 18) Γιὰ τοὺς ἑβραίους τῆς Ζακύνθου, βλ. Α. Ζώης, *Ἱστορία τῆς Ζακύνθου*, Ἀθήναι 1955, σ. 371-372. Ὁ Ζώης ἀναφέρει ὅτι οἱ ἑβραῖοι ἀσχολοῦνταν μὲ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴν ἰατρικὴ, καὶ συχνὰ ἀντιμετώπιζαν τὴν περιφρόνηση τῶν χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι, γιὰ τὸ λόγο αὐτό, προκαλοῦσαν καὶ ἐξεγέρσεις ἐναντίον τους.
- 19) Στὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1651 ἡ ἑβραϊκὴ κοινότητα ἀριθμοῦσε 385 μέλη, σὲ σύνολο πληθυσμοῦ στὸ νησὶ 18.072 κατοίκων. Στὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1667, ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Ἱεραπόλεως

Οί περισσότεροι έβραιοί στή Ζάκυνθο ήταν κρητικής καταγωγής, γεγονός που πιστοποιείται και από τή δημιουργία στήν πόλη συναγωγής που όνομαζόταν «κρητικό συναγώι». Η οικονομική τους κατάσταση ήταν αρκετά καλή, γι' αυτό και κατόρθωσαν, παρά τήν αντίπαθεια που αντιμετώπιζαν, να επηρεάσουν βαθιά τις δομές τής κοινωνίας του νησιού²⁰.

Ο Νομικός επομένως θα πρέπει να ζούσε αρχικά στο νησί ως μέλος τής εβραϊκής κοινότητας, στήν όποία πιθανώς ανήκε έως το 1676, χρονολογία που αναγράφεται στήν εικόνα τής Κεφαλονιάς και αναφέρει τή μεταστροφή του στο χριστιανισμό. Δεν αποκλείεται όμως να είχε γίνει νωρίτερα χριστιανός, αφού είναι γνωστό ότι ήδη το 1672 εργαζόταν ως άγιογράφος, πράγμα που θα ήταν ανέφικτο ένόςω ήταν έβραιος.

Ένα άλλο επίσης στοιχείο που συνηγορεί στήν παραπάνω υπόθεση είναι επίσης το επώνυμό του. Ο ζωγράφος δεν ήταν δυνατόν ως έβραιος να έφερε το επώνυμο Νομικός, αφού οί έβραιοί και ιδιαίτερα οί ρωμανιώτες δεν είχαν επώνυμα²¹. Το επώνυμο θα πρέπει να του δόθηκε αφού έγινε χριστιανός. Σύμφωνα μάλιστα με τή συνήθεια τής εποχής το επώνυμο αυτό θα πρέπει να ανήκε στον ανάδοχο ή ήταν δηλωτικό του επαγγέλματος του αναδόχου.

Η αλλαγή τής πίστης του ζωγράφου αποτελεί ένα ιδιαίτερα προβληματικό σημείο για τή μελέτη του βίου του, αφού δεν συμβαδίζει με τή πορεία τής τέχνης του. Είναι άγνωστο πότε ο ζωγράφος έγινε χριστιανός, όπως άλλωστε άγνωστοι παραμένουν και οί λόγοι που τον όδηγησαν σε αυτή τή μεταστροφή. Άγνωστο επίσης είναι αν ο Νομικός είχε διδαχθεί τήν τέχνη τής ζωγραφικής, ένόςω ήταν έβραιος. Πάντως το 1680, όταν ζωγραφίζει τήν εικόνα που βρίσκεται στο Μουσείο Μπενάκη²², ήταν ένας καλός ζωγράφος, που ήξερε να χρησιμοποιεί με ιδιαίτερη επιδεξιότητα το χρωστήρα του και να αντιγράψει έργα παλαιότερων σημαντικών κρητικών ζωγράφων.

Το 1687 ο Νομικός είναι μέλος του αδελφάτου του Αγίου Νικολάου των Ξένων στο Άργοςτόλι²³. Αναλαμβάνει μάλιστα τήν ύποχρέωση να κάνει δύο εικόνες για το τέμπλο του ναού και ένα άρτοφόριο. Μετά τήν Κεφαλονιά τα ίχνη του ζωγράφου έντοπίζονται στήν Ήπειρο, όπου φαίνεται ότι εργάστηκε για κάποιο χρονικό διάστημα, αρχικά στήν Άρτα και λίγο αργότερα στα Ίωάννινα.

G. Sebastiani, αναφέρονται 800 «πλούσιοι έβραιοί, κάτοικοι Αιγυαλοῦ», βλ. Κονόμος, ό.π. (ύποσημ. 10), σ. 136.

20) Κονόμος, ό.π., σ. 57. Ο ίδιος, *Κρήτη και Ζάκυνθος* (ύποσημ. 12), σ. 18, σημ. 41.

21) Οί πληροφορίες προέρχονται από τήν έπιμελήτρια του Έβραϊκού Μουσείου στήν Αθήνα, κ. Ζαννέτ Μπατινοῦ, τήν όποία και ευχαριστούμε ιδιαίτερα για τις γόνιμες συζητήσεις που είχαμε μαζί της. Οί παραπάνω όμως πληροφορίες έρχονται σε αντίθεση με όσα αναφέρει ο Ζώης για τήν οικογένεια των Νομικών. Συγκεκριμένα, ο Ζώης αναφέρει ότι η οικογένεια προερχόταν από τή Μεθώνη και ήταν έγγεγραμμένη στή «Χρυσόβιβλο» τής Ζακύνθου το 1504. Παραθέτει επίσης κατάλογο των Νομικών που ζούσαν στή Ζάκυνθο στα τέλη του 17ου αιώνα, βλ. Ζώης, *Λεξικόν*, σ. 479-480.

22) Ευχαριστούμε τήν κ. Αναστασία Δρανδάκη για τή φωτογραφία τής εικόνας του Μουσείου Μπενάκη και τή συνεργασία που είχαμε μαζί της. Για τήν εικόνα βλ. παρακάτω.

23) Βλ. ύποσημ. 3.

Ἡ ἐπιλογή τῆς Ἄρτας²⁴ δὲν ἦταν τυχαία, ἀφοῦ ἡ τελευταία ἀποτελοῦσε τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνι μιᾷ ἀξιόλογη πόλη, δεύτερη σὲ σημασία μετὰ τὰ Ἰωάννινα. Ἡ προνομιούχος γεωγραφικὴ τῆς θέσης τῆς ἐπέτρεπε νὰ ἔχει πλούσια γεωργικὴ παραγωγή, τὴν ὁποία καὶ ἐξήγε²⁵. Παράλληλα, ἡ ἐγγύητά της μὲ τὴν θάλασσα, ἀλλὰ καὶ τὰ ὄρεινά, ἔδινε στὴν πόλη μεγάλες δυνατότητες ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, στὰ πλαίσια τοῦ ἑλλαδικοῦ καὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου, καθιστώντας τὴν ὑπολογίσιμο ἐμπορικὸ κέντρο²⁶. Ἡ ἐγκατάσταση στὴν πόλη γαλλικοῦ προξενείου τὸ 1702 ἐπιβεβαιώνει αὐτὸ τὸ γεγονός²⁷.

Ὡστόσο, τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ πόλη καὶ ἡ γύρω περιοχὴ δέχθηκαν τὶς ἀρνητικὲς συνέπειες κάποιων ἱστορικῶν συγκυριῶν, ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν ἐνετοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1684-1699. Τὸ 1696 λεηλατεῖται ἀπὸ τὸ στρατὸ τοῦ Λυμπεράκη Γερακάρη, συμμάχου τότε τῶν Βενετῶν²⁸.

Ἐκκλησιαστικᾶ ἡ Ἄρτα ὑπαγόταν στὴ μητρόπολη Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης, γιὰ τὴ δράση τῆς ὁποίας ἐλάχιστες μαρτυρίες ὑπάρχουν²⁹. Παρὰ τὶς ἐλλειπεῖς γνώσεις μας, μποροῦμε ὥστόσο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἄρτας ἀποτέλεσε ἐνδεχομένως ἕναν καλὸ παραγγελιοδότη εἰκόνων, ἀφοῦ πάντοτε ἡ Ἐκκλησία ἐπαίξε καθοριστικὸ ρόλο στὴν παραγωγή καὶ τὴ διακίνηση σημαντικῶν ἔργων³⁰.

24) Γιὰ τὴ βυζαντινὴ Ἄρτα, βλ. Βαρ. Ν. Παπαδοπούλου, Νέα ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ βυζαντινὴ πόλη τῆς Ἄρτας, *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτᾶτο τῆς Ἠπείρου*, Ἄρτα 1992, σ. 375-400, ὅπου καὶ ἐκτενὴς βιβλιογραφία.

25) Βλ. Ἠπειρος. Ἡ Ἠπειρος κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους (Λ. Βρανούσης - Β. Σφυροερας), Ἀθήνα 1997, σ. 264 κ.ἐ. (στὸ ἐξῆς: Ἠπειρος). Τὸ 1702 ἡ Ἄρτα, σύμφωνα μὲ ἀναφορὰ τοῦ γάλλου προξένου P. Garnier, ἦταν σχεδὸν «τόσο μεγάλη ὅσο καὶ ἡ Μασσαλία». Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ 1675 ἡ πόλη εἶχε πληθυσμὸ 8.000 κατοικῶν, οἱ ὁποῖοι αὐξήθηκαν στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα σὲ 11.000, ὅ.π., σ. 257, 258.

26) Ἡ Ἄρτα εἶχε δύο λιμάνια στὸν Ἀμβρακικὸ, τὴ Σαλαῶρα καὶ τὴν Κόπραινα, γνωστὰ ἤδη ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, βλ. Βαρ. Ν. Παπαδοπούλου, *Ἡ βυζαντινὴ Ἄρτα καὶ τὰ μνημεῖα τῆς (μεταπτυχιακῆ διπλωματικῆ ἐργασία)*, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων 1998, σ. 11 καὶ ὑποσημ. 35 καὶ 36. Γενικότερα γιὰ τὴν ἐμπορικὴ κίνηση τῆς Ἄρτας, βλ. Κ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Βόρειου Ἑλληνισμοῦ. Ἠπειρος*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 360. Γ. Σιορδάκας, *Τὸ γαλλικὸ προξενεῖο τῆς Ἄρτας (1702-1789)*, Ἰωάννινα 1981, σ. 41. Ἐ. Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνικὴ ἐκμετάλλευση δασῶν στὴ δυτικὴ Ἑλλάδα (1710-92)*, Ἀθήνα 1987. Ἡ ἴδια, *Ἡ Ἄρτα ἐπίκεντρο τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν ξένων κατὰ τὸν 15ο καὶ τὸν 16ο αἰῶνα, Μνημοσύνη ΙΒ'* (1991-1993), σ. 307-325. Ἡ πόλη λειτουργοῦσε ἐπίσης καὶ ὡς κέντρο ἀνταγωνισμοῦ ἀνάμεσα στὴ Βενετία καὶ ἄλλες μεγάλες ἰταλικὲς πόλεις.

27) Βλ. Σιορδάκας, ὅ.π. Ἡ Ἄρτα θὰ χαρακτηριστεῖ ὡς «ἡ πόλη τῶν προξένων», γιὰ τὴ ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς λίγες ἐλληνικὲς πόλεις ποὺ συγκέντρωνε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐμπορίου, βλ. Ἠπειρος, σ. 258.

28) Γιὰ τὶς καταστροφὲς ποὺ ὑπέστη ἡ Ἄρτα ἀπὸ τὸν Λυμπεράκη Γερακάρη, βλ. *ΙΕΕ*, Ἡ ἀναγέννηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ΙΑ', Ἀθήνα 1975, σ. 32 (Ἰ. Χασιώτης). Σερραφεῖμ Ξενοπούλου, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ Ἄρτης καὶ Πρεβέζης*, ἐν Ἀθήναις 1884, ἐπ'ἀνένδουση Μουσικοφιλολογικοῦ Συλλόγου Ἄρτας «Σκουφᾶς», Ἄρτα 1986, σ. 109 καὶ 347-351. Ἐπίσης Ἰ. Τσουτσίνογος, *Ἡ μάχη τῆς Ἄρτας, σύντομη ἀναδρομὴ στὸ Δεσποτᾶτο καὶ τὴν Τουρκοκρατία*, Ἠπειρ. Ἔστ 20 (1971), *Αφιέρωμα (1821-1971)*, Σύμμεικτα, σ. 331-815.

29) Βλ. Ἡ ἐκκλησία κατὰ τὴν Τουρκοκρατία (Α. Γλαβίνα), Ἠπειρος, σ. 314.

30) Μ.Γ. Κωνσταντουδάκη, *Οἱ ζωγράφοι τοῦ Χάνδακος κατὰ τὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 16ου αἰῶνος*

Στήν ἐπιλογή τοῦ Νομικοῦ νὰ ἐργαστεῖ στήν Ἄρτα θὰ πρέπει νὰ συνετέλεσε καί ἡ ὑπάρχουσα πνευματική καί πολιτιστική δραστηριότητα, ὅπως αὐτή συνάγεται ἀπὸ τίς πηγές. Ἡ παρουσία μιᾶς σημαντικῆς σχολῆς, τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς, γνωστῆς καί ὡς Σχολὴ Μανωλάκη, ἡ ὁποία συστήθηκε τὸ 1666 ἀπὸ τὸν καστοριανὸ ἔμπορο Μανωλάκη, προσήλκυσε τὸ ἐνδιαφέρον λογίων, ὅπως ὁ Γεράσιμος Παλλαδάς, καί ἔδωσε σημαντικὴ πνευματικὴ ὄθηση³¹ στὸν τόπο.

Στὴν πόλη καί τῇ γύρω περιοχῇ παρατηρεῖται ἐπίσης σημαντικὴ οἰκοδομικὴ καί καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα, ἀφοῦ ἀρκετοὶ ναοὶ ἀνεγείρονται ἢ ἀγιογραφοῦνται³². Ἀπὸ τοὺς ζωγράφους πάντως ποὺ ἐργάστηκαν στήν περιοχὴ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἐλάχιστοι εἶναι γνωστοί, ὅπως ὁ ἱερέας Νικόλαος ποὺ ἀγιογράφησε τὴν περίφημη μονὴ τοῦ Σέλτσου³³ καί ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖ τὴ συντηρητικὴ τάση. Ὡστόσο, οἱ κάτοικοι τῆς Ἄρτας φαίνεται ὅτι ἦταν ἐξοικειωμένοι μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ κίνηση τῶν Ἑπτανήσων, γεγονός ποὺ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τίς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Βασιλείου στήν πόλη³⁴ ἀλλὰ καί ἀπὸ τίς κρητικὲς εἰκόνες ποὺ ἔχουν ἐντοπιστεῖ στήν πόλη καί εἶναι ἔργα σημαντικῶν κρητικῶν ζωγράφων, ὅπως ὁ Γεώργιος Κλότζας³⁵ καί ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνες³⁶. Ἡ εἰκόνα τοῦ τελευταίου μὲ τὸν ἔνθρονο Χριστὸ πρέπει νὰ προκαλέσει μεγάλη ἐντύπωση στοὺς Ἄρτινους, οἱ ὁποῖοι εἶναι γνωστὸ ὅτι τοῦλάχιστον δύο φορὲς παράγγειλαν εἰκόνες μὲ τὸ ἴδιο εἰκονογραφικὸ θέμα καί τὴν ἴδια τεχνοτροπία³⁷.

οἱ μαρτυρούμενοι ἐκ τῶν νοταριακῶν ἀρχείων, *Θησαυρίσματα* 10 (1973), σ. 291-380. Ἀθ. Παλιούρας, Παραγωγή, χρῆση καί διακίνηση τῶν εἰκόνων στήν Κρήτη τὸν 16ο καί 17ο αἰ., *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Β', Χανιά 1991, σ. 410 κ.έ.

31) Γιά τὴ Σχολὴ Μανωλάκη, βλ. Ἡ Ἠπειρος κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους (Ἐ. Νικολαΐδου), *Ἠπειρος*, σ. 303.

32) Στὴν πόλη τῆς Ἄρτας ἀγιογραφοῦνται αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Παρηγορητισσας, ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, τῆς Μεταμόρφωσης, τοῦ Ἁγίου Μάρκου κ.ά. Ἀνάλογη δραστηριότητα παρατηρεῖται καί ἐκτὸς πόλεως, ὅπου ἀγιογραφοῦνται ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Βασιλείου στὴ Γέφυρα, τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Κορωνησίας, τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Σέλτσου, καθὼς καί οἱ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καί τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στὰ Πιστιανά.

33) Καμαρούλιας, Ἡ μονὴ Σέλτσου, *Μοναστήρια*, σ. 290 κ.έ.

34) Γιά τὸ βυζαντινὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου στήν πόλη τῆς Ἄρτας καί γιά τίς μεταβυζαντινὲς του τοιχογραφίες, βλ. Ἀ.Κ. Ὀρλάνδος, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἄρτης, *ΑΒΜΕ Β'* (1936), σ. 115 κ.έ. Παπαδοπούλου, ὅ.π. (ὑπόσημ. 26), σ. 152. Ὁ ζωγράφος, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποῖου ἀγνοοῦμε, εἶναι καλὸς καλλιτέχνης ἐπηρεασμένος κυρίως ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ τέχνη. Σὲ μερικὲς μάλιστα περιπτώσεις ἀντιγράφει θέματα ἀπὸ δυτικὲς χαλκογραφίες.

35) Μ. Παπαδάκη, Μία εἰκόνα τοῦ ζωγράφου Γ. Κλότζα μὲ θέμα τὴ μνηστεία τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, *Ἠπειρoχρον* 26 (1984), σ. 147 κ.έ.

36) Εὐάγγ. Παπαθεοφάνους-Τσουρῆ, Ἄγνωστη εἰκόνα τοῦ Ἐμμ. Τζάνε καί ἀντίγραφο τῆς στήν Ἄρτα, *ΑΑΑ XIV* (1981), σ. 234-246.

37) Πρόκειται γιά τὴν εἰκόνα τοῦ ἔνθρονου Χριστοῦ στὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου καί τὴ δεσποτικὴ εἰκόνα μὲ τὸ ἴδιο θέμα στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Θεοδώρας. Γιά τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, βλ. Παπαθεοφάνους-Τσουρῆ, ὅ.π., σ. 243 κ.έ. Ἡ εἰκόνα στὸ τέμπλο τῆς Ἁγίας Θεοδώρας συντηρήθηκε πρόσφατα στὰ ἐργαστήρια τῆς 8ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, ὅπου διαπιστώθηκε ὅτι πρόκειται γιά πιστὸ ἀντίγραφο τῆς εἰκόνας τοῦ Τζάνε.

Δὲν γνωρίζουμε πόσο διάστημα παρέμεινε στὴν Ἄρτα ὁ Νομικός. Ἀπὸ τὶς τέσσερις σωζόμενες εἰκόνες του, οἱ τρεῖς φέρουν τὴ χρονολογία 1699. Δὲν ἀποκλείεται βέβαια ὁ ζωγράφος νὰ μὴν ἦρθε ποτὲ στὴν Ἄρτα, ἀλλὰ νὰ ἔστειλε ἀπὸ τὴν Κεφαλονιά τὶς εἰκόνες ποὺ τοῦ παρήγγειλαν οἱ Ἄρτινοί. Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι ἀμέσως μετὰ ἀγιογράφησε τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στοὺς Λυγκιάδες μᾶς ὀδηγεῖ στὴν εἰκασία ὅτι ὁ ζωγράφος θὰ πρέπει νὰ ἐργάστηκε στὴν Ἄρτα, ὅπου τὸ ἔργο του ἔγινε γνωστὸ καὶ ὁ ἴδιος ἀπέκτησε κάποια φήμη.

Τὸ 1704/5 ὁ ζωγράφος ἀγιογραφεῖ τὸ καθολικὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ χωριὸ Λυγκιάδες ποὺ βρίσκεται ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πόλη τῶν Ἰωαννίνων. Τὰ Ἰωάννινα γνωρίζουν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μεγάλη ἀνθηση, ἀφοῦ ἀποτελοῦν τὸ μεγάλο ἐμπορικὸ, οἰκονομικὸ καὶ πνευματικὸ κέντρο τῆς Ἠπείρου³⁸. Ἐχοντας ἤδη ξεπεράσει τὶς τραγικὲς ἐπιπτώσεις τῆς ἐξέγερσης τοῦ Διονυσίου (1611)³⁹ καὶ οὐσιαστικὰ ἀμέτοχη στὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα ἐναντίον τῶν Τούρκων⁴⁰, ἡ πόλη ἐπεκτείνεται καὶ ἀναδιοργανώνεται ριζικὰ, τόσο σὲ ἐπίπεδο σχέσεων ἐξουσίας, ὅσο καὶ σὲ ἐπίπεδο κοινωνικῆς διαστρωμάτωσης, ἐνῶ παράλληλα ἀναπτύσσει ἔντονη ἐμπορικὴ καὶ βιοτεχνικὴ δραστηριότητα⁴¹. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα λειτουργοῦν ἐδῶ καὶ στὶς γύρω περιοχὲς σχολές, ὅπου δίδαξαν σπουδαῖοι λόγιοι⁴², ἐνῶ παράλληλα παρατηρεῖται ἕνας οἰκοδομικὸς πυρετὸς στὴν κοσμικὴ καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ⁴³. Στὸ χῶρο τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς τὸ 17ο αἰῶνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου ἐπικρατεῖ ἡ καλλιτεχνικὴ παράδοση τῶν ομάδων μετακινούμενων ζωγράφων, καμιά ὅπως ἀπὸ αὐτὲς δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Ἰωαννίνων⁴⁴.

38) Γ. Κουρμαντζής, Ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ στὴν ὀθωμανικὴ πόλη, 15ος-18ος αἰ., *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἱστορίας, «Ἠπειρος, Κοινωνία-Οἰκονομία»*, Γιάννινα 1987, σ. 21-22. Τὸ ὅτι τὰ Ἰωάννινα ἦταν μιὰ πολυάνθρωπη πόλη μὲ μεγάλη ἐμπορικὴ κίνηση πιστοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὶς περιγραφὲς τῶν περιηγητῶν τῆς ἐποχῆς, βλ. J. Spon - G. Wheler, *Voyage d' Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676*, Lyon MDCLXXVII, A, σ. 140. Ἐπίσης, γιὰ τὸν ἀνερχόμενο θεσμὸ τῶν γιαννιώτικων συντεχνιῶν, βλ. Γ. Παπαγεωργίου, *Οἱ συντεχνίες στὰ Γιάννενα κατὰ τὸν 19ο καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ.*, Ἰωάννινα 1988.

39) Βλ. Ἡ Ἠπειρος κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους, *Ἠπειρος*, σ. 245 κ.ἑ. *IEE I*, Ἀθήνα 1974, σ. 328.

40) Γιὰ τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα στὸ Σούλι καὶ τὶς γύρω περιοχὲς, βλ. Ἡ Ἠπειρος κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους, *Ἠπειρος*, σ. 244 κ.ἑ.

41) *Πάπυρος-Λαροῦς Μπριτάνικα* 31, 1988, λ. Ἰωάννινα. Ἱστορία τῶν Ἰωαννίνων (Λ. Βρανούσης).

42) Γιὰ τὴν παιδεία στὰ Ἰωάννινα, βλ. Φ. Οἰκονόμου, *Τὰ σχολεῖα τῆς ἐνιαίας Ἠπείρου στοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1987.

43) Δ. Κωνσταντῖος, Ἠπειρος. Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα γιὰ τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ περίοδο, *Ἠπειρὸς Χρον* 30 (1992), σ. 74.

44) Οἱ ομάδες τῶν ζωγράφων προέρχονταν κατὰ κανόνα ἀπὸ τὴν ὑπαιθρο καὶ οἱ κυριότερες ἦταν οἱ ἐξῆς: οἱ Καπεσοβίτες, οἱ Χιονιάδιτες, οἱ Καλαρρυτινοί, οἱ Ζαγορησιοί (Ἄνω Πεδινὰ) καὶ οἱ ζωγράφοι ἀπὸ τὴν Κορυτιανὴ καὶ τὸ Φορτόσι Κατσανοχωριῶν. Ἐπίσης ὑπῆρχαν μικρότερες συγκροτημένες ομάδες ἀπὸ τὸ Μέτσοβο, τὸ Τσεπέλοβο, τὴ Σαμαρίνα καὶ ἄλλες περιοχὲς, βλ. Δ. Κωνσταντῖος, *Ομάδες ζωγράφων στὴν Ἠπειρο τὴν ὀψιμη Τουρκοκρατία*, *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἱστορίας, «Ἠπειρος, Κοινωνία-Οἰκονομία»*, Γιάννινα 1987, σ. 241 κ.ἑ.

Τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στοὺς Λυγκιάδες⁴⁵ ἰδρῦθηκε τὸ 1681 ἀπὸ τὸ λόγιο Βησσαρίωνα Μακρῆ⁴⁶, μιὰ σημαντικὴ προσωπικότητα, ὁ ὁποῖος τὴν ἴδια ἐποχὴ διηύθυνε παράλληλα καὶ τὴ σχολὴ Μάνου Γκιούμα στὰ Ἰωάννινα. Ἡ μονὴ ξανακτίστηκε ἀπὸ τὸν Παῖσιο τὸν Μικρὸ⁴⁷ τὸ 1704-1705. Δυστυχῶς ἡ μονὴ δὲν σώζεται σήμερα, ἀφοῦ καταστράφηκε τὸ 1899 γιὰ νὰ κτιστεῖ ὁ ἐνοριακὸς ὁμώνυμος ναός. Ἔτσι σήμερα ἐλάχιστα στοιχεῖα γνωρίζουμε γι' αὐτὴ.

Ἡ χαμένη σήμερα ἐπιγραφὴ τοῦ καθολικοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλοῦμε σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ ζωγράφο, διασώθηκε μεταγραμμένη⁴⁸. Ἀπὸ αὐτὴ πληροφοροῦμεθα ὅτι ἡ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τοῦ Νομικοῦ δὲν περιοριζόταν μόνον στὴν ἀγιογραφία φορητῶν εἰκόνων, ἀλλὰ ἐπεκτεινόταν καὶ στὴν τοιχογραφία. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ Παῖσιος προσκάλεσε τὸν Νομικὸ νὰ ἀγιογραφήσει τὸ νέο καθολικὸ, ἔχοντας ὑπόψη του τὴ φήμη τοῦ ζωγράφου, ἀποκλείοντας ἔτσι τὶς διάφορες ομάδες ζωγράφων, ποὺ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἐργάζονταν στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα.

Τὸ 1705 ὁ Νομικὸς ὑπογράφει τὴ δεσποτικὴ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ στὸ τέμπλο τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Βύλιζας Ματσουκίου⁴⁹, στὴν περιοχὴ τῶν Τζουμέρκων. Στὸν ἴδιο ἀποδίδεται καὶ ἡ δεσποτικὴ εἰκόνα τῆς ἔνθρονος Βρεφοκρατοῦσας⁵⁰. Μετὰ τὴ Βύλιζα τὰ ἔχνη τοῦ Νομικοῦ χάνονται. Ἡ τελευταία, ἀνεπιβεβαίωτη, πληροφορία γιὰ τὸ ζωγράφο εἶναι, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, τοῦ Ζώη, ὅτι πιθανῶς πέθανε τὸ 1712.

45) Τὸ μοναστήρι ὑπέστη καταστροφὴς ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἀλλὰ ξανακτίστηκε ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα Μακρῆ λίγο ἀργότερα καὶ ἀνακαινίστηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα ἀπὸ τὸν Παῖσιο τὸν Μικρὸ, ἐπίσης σημαντικὸ λόγιο καὶ συγγραφέα πολλῶν βιβλίων. Λίγα χρόνια ἀργότερα ἡ μονὴ καταστράφηκε ὀλοσχερῶς ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ ἀνοικοδομήθηκε ἐκ νέου τὸ 1705, βλ. Καμαρούλιας, ὅ.π. (ὄπισσημ. 6), σ. 394 κ.έ.

46) Γιὰ τὸν Βησσαρίωνα Μακρῆ, βλ. Εὐάγγ. Σαβράμη, Ὁ Βησσαρίων Μακρῆς, *ἨπειροΧρον* 5 (1930), σ. 30 κ.έ.

47) Εὐλ. Κουρίλας, Παῖσιος Μικρὸς, ὁ ἐξ Ἰωαννίνων, *ἨπειροΕστ Γ* (1954), σ. 657-671.

48) Χ. Σούλης, Ἐπιγραφαὶ καὶ ἐνθυμήσεις ἡπειρωτικαί, *ἨπειροΧρον* 9 (1934), σ. 93, ἀριθ. 37. Ὁ Σούλης ἀναφέρει ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ βρισκοταν στὸ ὑπέρθυρο τοῦ ναοῦ καὶ τὴν ἀντέγραψε ὁ πατέρας του, ποὺ ἦταν τότε δάσκαλος στοὺς Λυγκιάδες. Παραθέτουμε ἐδῶ τὴν ἐπιγραφὴ, ὅπως δημοσιεύεται: *Τῷ ὑπερμάχῳ εὐσεβῶν βασιλέων καὶ ἀσθενοῦντων ἰατρῷ, ὑπερασπιστῇ πτωχῶν καὶ αἰχμαλώτων ἐλευθερωτῇ Γεωργίῳ τροπαιοφόρῳ. Ἀνοίγηρέ σοι ναὸν εἰς δόξαν μὲν τοῦ Κυρίου τιμὴν δὲ σοῦ καὶ μνήμην ἐπὶ Κυρίου Κλήμεντος τοῦ Πανερωιάτου καὶ λογιωτάτου Μητροπολίτου Ἰωαννίνων, πρότερον μὲν ὁ διδάσκαλος Βησσαρίων ὁ Μακρῆς, ὕστερον δὲ ὁ οἰκέτης ἐκείνου Παῖσιος ὁ Μικρὸς, οὗ συνδρομῆ Θεοῦ δὲ συνεργούντος ἰστορήθη ὁ θεῖος οὗτος ναὸς διὰ χειρὸς Γεωργίου Νομικοῦ Κρητός. Ἐν ἔτει σωτηρίῳ, ἀψέ κατὰ μῆνα Ἰανουάριον.*

49) Τὸ καθολικὸ, μονόκλιτη βασιλικὴ μὲ νάρθηκα καὶ ἐξωνάρθηκα, εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Εὐαγγελισμό. Οἱ ἀγιογραφίαι του χρονολογοῦνται στὸ 1797, βλ. Π. Βοκοτόπουλος, *ΑΔ* 27 (1972), Χρονικά, σ. 469. Στὸ καθολικὸ, ἀλλὰ καὶ στὸ γειτονικὸ παρεκκλήσιο τοῦ Προδρόμου, ὑπάρχουν ἐπίσης εἰκόνες ἐπτανησιακῶν ἐργαστηρίων καὶ κρητικῆς τέχνης.

50) Γιὰ τὶς εἰκόνες, βλ. τὸν κατάλογο ποῦ ἀκολουθεῖ.

ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΝΟΜΙΚΟΥ

Τα σωζόμενα έργα του Νομικού είναι τα ἑξῆς: Ἡ εἰκόνα τῆς ἔνθρονος Βρεφοκρατούσας, τοῦ 1680, πού βρίσκεται στοῦ Μουσείου Μπενάκη, τὸ βημόθυρο στοῦ τέμπλο τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου στὴν Ἄρτα, οἱ εἰκόνες τοῦ ἁγίου Ἰωάννη Προδρόμου στὴ μονὴ Κάτω Παναγιάς καὶ τῆς Πεντηκοστῆς στὴ μονὴ Φανερωμένης, ἐπίσης στὴν Ἄρτα, καὶ τοῦ ἔνθρονου Παντοκράτορα⁵¹ στὴ Βλαχέρνα τῆς Ἄρτας. Τὰ τρία τουλάχιστον ἀπὸ τὰ τέσσερα ἔργα τοῦ Νομικοῦ πού βρίσκονται στὴν Ἄρτα χρονολογοῦνται στὸ 1699. Ἐπίσης, ἔργα του εἶναι οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας στὴ μονὴ τῆς Βύλιζας στοῦ Ματσούκι τοῦ νομοῦ Ἰωαννίνων (1705).

Στὰ ἀπολεσθέντα ἔργα του συγκαταλέγονται ἡ εἰκόνα τῆς Γέννησης στοῦ ναοῦ Φανερωμένης στὴν Κεφαλονιά, τοῦ 1676⁵², ἡ εἰκόνα⁵³ μὲ τὸ ἴδιο θέμα ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Παναγίας «τῆς Δάφνης» στὴν Ἄρτα⁵⁴, τοῦ 1699, καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Λυγκιάδων, τοῦ 1704-1705.

Ἀπὸ τὸ σωζόμενο ἔργο τοῦ ζωγράφου καὶ ἀπὸ τὶς λιγοστὲς μαρτυρίες προκύπτουν ὀρισμένα συμπεράσματα. Ὁ Νομικὸς πιθανῶς μαθήτευσε στὴν Κρήτη ἢ στὰ Ἐπτάνησα κοντὰ σὲ ἁγιογράφους πού κατεῖχαν τὴν τέχνη τῆς κρητικῆς σχολῆς. Ἀλλὰ καὶ ὡς αὐτόνομος ἁγιογράφος ὁ Νομικὸς ταξίδεψε σὲ διάφορες περιοχὲς καὶ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ δεῖ ἔργα μεγάλων καλλιτεχνῶν καὶ νὰ ἐμπνευστεῖ ἀπὸ αὐτὰ⁵⁵. Ἰδιαίτερα ἐπισημαίνεται ἡ σχέση του μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ἑμμανουὴλ Τζάνε, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνεῖ λόγος παρακάτω.

Γνώστης, ἐπομένως, διαφόρων προτύπων ἀποκτᾷ ἓνα πολὺ καλὸ ἐπίπεδο καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ φιλοτεχνεῖ τοιχογραφίες καὶ φορητὲς εἰκόνες. Συνεπῆς στὴν τάση τῆς ἐποχῆς του, πού εὐνοεῖ τὴ συνύπαρξη συντηρητικῶν καὶ ἀνανεωτικῶν τάσεων⁵⁶, υἱοθετεῖ μιὰ διάθεση ἐκλεκτισμοῦ, τὴν ὁποία βλέ-

51) Πρόκειται γιὰ τὴν εἰκόνα στοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου τοῦ ναοῦ. Ἡ εἰκόνα φέρει ἐπιζωγραφήσεις τοῦ 19ου αἰῶνα, οἱ ὁποῖες στοῦ κατώτερο σημείου τῆς ἔχουν ἀπολεπιστεῖ καὶ διακρίνεται ἡ ὑπογραφή τοῦ Νομικοῦ καὶ ἡ χρονολογία .ΑΧΝΗ' (1658). Ἡ εἰκόνα δὲν ἔχει συντηρηθεῖ καὶ συνεπῶς δὲν μποροῦμε νὰ εἰμαστε βέβαιοι γιὰ τὴν ὀρθότητα ἀνάγνωσης τῆς ἐπιγραφῆς. Πάντως, ἐὰν ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ στὴ Βλαχέρνα χρονολογεῖται στὸ 1658, ἐνδεχομένως νὰ ἀλλάξουν πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Νομικοῦ.

52) Βλ. ὑπόσημ. 3.

53) Ἡ εἰκόνα σωζόταν ἕως καὶ τὸ 1898, ὅταν τὴν εἶδε ὁ Γ. Λαμπάκης στὴν περιοδεία πού ἔκανε στὰ μνημεῖα τῆς Ἄρτας. Σύμφωνα μὲ τὸν Λαμπάκη ἡ εἰκόνα ἔφερε τὶς ἐπιγραφές: *Εἰς χάριν εὐλαβείας Νικολάου καὶ Χείρ Γεωργίου Νομικοῦ, ἔτει ἀπὸ Γενήσεως Χ(ριστο)ῦ, αχρηθ', βλ. Γ. Λαμπάκης, Περιηγήσεις ἡμῶν ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα, ΔΧΑΕ, περ. Α', τχ. Γον (1903), σ. 89. Ἀτυχῶς παρὰ τὴ σχετικὴ ἔρευνα δὲν στάθηκε δυνατὸ νὰ ἐντοπίσουμε τὴν εἰκόνα.*

54) Γιὰ τὸ ναῖσκο τῆς Παναγίας «τῆς Δάφνης», βλ. Ξενοπούλος, ὁ.π. (ὑπόσημ. 28), σ. 138. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *ΑΔ* 30 (1975), *Χρονικά*, σ. 231.

55) Στὴν Κρήτη τὸν 17ο αἰῶνα δρῶν γνωστοὶ ἁγιογράφοι, ὅπως ὁ Ἱερεμίας Παλλαδάς, ὁ Φραγκίσκος Καβερτζᾶς, ὁ Ἑμμανουὴλ Λαμπάρδος, ὁ Φιλόθεος Σκοῦφος, ὁ Θεόδωρος Πουλάκης κ.ἄ., τοὺς ὁποίους συναντοῦμε ἀργότερα στὴ Ζάκυνθο, τὴν Κέρκυρα, τὴν Κεφαλονιά καὶ τὴν Ἠπειρο.

56) Βοκοτόπουλος, ὁ.π., (ὑπόσημ. 17), σ. 13.

που με σε όλα του τα έργα. Όπως και πολλοί σύγχρονοί του ζωγράφοι έχει την ευχέρεια να ζωγραφίζει με την παραδοσιακή τεχνοτροπία και να προσθέτει έμβόλιμα δυτικά στοιχεία, χωρίς να απομακρύνεται από τις αρχές της κρητικής τέχνης. Έντυπωσιακή είναι ή χρωματική ποικιλία των παραστάσεων, που δηλώνεται περισσότερο στην απόδοση των φτερών του Άγιου Ιωάννη του Προδρόμου και στην παράσταση της Πεντηκοστής. Στοιχεία μετριότερης καλλιτεχνικής ποιότητας δεν λείπουν από το έργο του, όπως είναι λόγου χάρη ή ασάφεια του σχεδίου σε μερικά σημεία (περιγράμματα μορφής Προδρόμου), ή τυποποίηση και ή ξηρότητα με την όποια αποδίδει ορισμένα χαρακτηριστικά· για το λόγο αυτό είναι δύσκολο να μιλήσουμε για όμοιομορφία ή σταθερότητα στο σύνολο του έργου του. Παρά την άνομοιομορφία αυτή ο Νομικός θεωρείται καλός ζωγράφος και ή αξία του καταφαίνεται ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι ήταν έβραϊος που έγινε χριστιανός και επομένως σπούδασε τη ζωγραφική τέχνη όψιμα.

Από τις εικόνες του φαίνεται ότι ο Νομικός θαύμαζε το έργο του Τζάνε⁵⁷ και άκολούθησε τα πρότυπά του. Η σταθερότητα του ύφους, ή καινοτόμος διάθεση και ή μεγάλη δημοτικότητα που χαρακτήριζε το έργο του Τζάνε, φαίνεται ότι λειτούργησε έλκυστικά για τον Νομικό, ό οποίος φρόντιζε να άντλει από το μεγάλο ζωγράφο τα στοιχεία εκείνα που περισσότερο του ταίριαζαν, είτε αυτά είναι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της τέχνης του (στέρα δομημένο και ακριβές σχέδιο, πλάσιμο μορφών με πολλά φώτα και πλαστικότητα) είτε είναι οι έπιλογές που έκανε από την πλούσια είκονογραφική παράδοση (βυζαντινά πρότυπα 14ου και 15ου αιώνα και ιταλικά της πρώιμης ιταλικής Αναγέννησης). Τέλος, ό Νομικός, έκτος από την ένσωμάτωση αυτών των δανείων διακρίθηκε και για την ικανότητα να δημιουργεί νέα είκονογραφικά στοιχεία, όπως στην παράσταση της Πεντηκοστής.

1. Η Παναγία ένθρονη βρεφοκρατούσα

Η εικόνα (Εικ. 1) βρίσκεται στο Μουσείο Μπενάκη, έχει διαστάσεις 1,255 x 0,60 μ. και φέρει αριθμό καταγραφής 8250. Η Θεοτόκος εικονίζεται βρεφοκρατούσα, καθισμένη σε πολυτελή ξυλόγλυπτο θρόνο. Ο Χριστός εύλογει με το δεξί του χέρι, ενώ στο άριστερό κρατεί κλειστό ειλητάριο που το στηρίζει στο αντίστοιχο γόνατο. Κάθεται σχεδόν μετωπικός στο δεξί πόδι της μητέρας του και φορεί χιτώνα και άνοιχτόχρωμο ίμάτιο, καταστόλιστο με χρυσοκονδυλιές. Φέρει χρυσό φωτοστέφανο που κοσμείται με τα άποκαλυπτικά γράμματα Ο ΩΝ και σικτά άνθη, ενώ ό φωτοστέφανος της Παναγίας φέρει πλούσιο σικτικό φυτικό διάκοσμο.

57) Για το έργο του Τζάνε, βλ. Ν. Δρανδάκης, *Ό Έμμανουήλ Τζάνε Μπουνιαλής*, Άθήνα 1962. Χατζηδάκης-Δρακοπούλου, σ. 408-423.

Ὁ θρόνος στὸν ὁποῖο κάθεται ἡ Παναγία εἶναι ξύλινος μὲ κουπαστὴ τριπλῆς καμπυλότητος, ποὺ ἀπολήγει σὲ μικρὰ ἐπίμηλα καὶ σὲ δύο ἀνθεωτὰ ἀκρωτήρια. Ἡ ράχη φέρει φυτικὰ κοσμήματα σχηματοποιημένα καὶ στὰ στηρίγματα ὑπάρχουν λεοντοκεφαλές ἀντὶ κιονοκράνων. Πλούσιες χρυσοκονδυλιές φωτίζουν τὸ θρόνο καὶ τὸ ὑποπόδιο, καὶ γίνεται προσπάθεια προοπτικῆς ἀπόδοσης τοῦ θρόνου.

Εἰκ. 1. Ἀθήνα. Μουσεῖο Μπενάκη. Ἐνθρονη Παναγία βρεφοκρατοῦσα

Ἡ Παναγία εἰκονίζεται μετωπικῆ καὶ ἀκουμπᾶ τὸ δεξιὸν χερὶ προστατευτικὰ στὸν ὤμο τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ τὸ ἄλλο χερὶ πέφτει ἐλεύθερα στὴν ἄκρῃ τοῦ ποδιοῦ του. Φορεῖ χιτῶνα καὶ κροσσωτὸ μαφόριο, τὸ ὁποῖο ἀναδιπλώνεται στὰ δεξιά της σχηματίζοντας γραμμικὲς πτυχώσεις. Ἡ μορφὴ της πλάθεται μὲ σταρένιο σάρκωμα καὶ φωτίζεται μὲ λευκὲς, παράλληλες γραμμὲς ποὺ ἐκτείνονται σὲ πλατιῆς ἐπιφάνειες. Τὰ χαρακτηριστικὰ της, ὅπως καὶ τοῦ Χριστοῦ, εἶναι εὐγενικά, καλοσχεδιασμένα καὶ τονίζονται μὲ σκιὲς γύρω ἀπὸ τὸ λαμὸ καὶ τὴ μύτη. Στὸ ἐπάνω μέρος, δεξιᾶ καὶ ἀριστερᾶ, εἰκονίζονται σὲ μικρότερη κλίμακα οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ σεβίζοντες. Λίγο πῶ κατῶ μὲν διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή: Η ΚΥΡΙΑ ΤΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ.

Στὴν κάτω ἀριστερῇ πλευρᾷ τῆς εἰκόνας διαβάζουμε: ΔΕΗCIC ΤΟΥ ΔΟΥ-ΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΝΤΟΜΙΧΑΛΟΥ, ἀχρ' μαγιού α, καὶ δίπλα: ΧΕΙΡ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΝΟΜΙΚΟΥ.

Ὁ Νομικὸς ἀκολουθεῖ ἐδῶ ἕναν πολὺ γνωστὸ καὶ καθιερωμένο ἀπὸ τὸ δεύτερο μιστὸ τοῦ 15ου αἰῶνα τύπο τῆς Παναγίας βρεφοκρατοῦσας, ὅπως αὐτὸς διαμορφώθηκε ἀπὸ τὸν Ρίτζο μὲ τὴν ἐπονομασίαν Παντάνασσα⁵⁸. Πρόκειται γιὰ ἕναν πολὺ ἀγαπητὸ εἰκονογραφικὸ τύπο, ὁ ὁποῖος συναντᾶται σὲ πολυάριθμα παραδείγματα καὶ ἀναπαράγεται –ἄλλοτε πιστὰ, ἄλλοτε μὲ παραλλαγὲς καὶ μὲ διάφορες ἐπωνυμίες– μέχρι τὸ 18ο αἰῶνα⁵⁹.

Ἡ εἰκόνα τοῦ Νομικοῦ ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ καλύτερα ποιοτικὰ ἀντίγραφα τοῦ 17ου αἰῶνα, ὅπου τηροῦνται πιστὰ τὰ στοιχεῖα τῆς αὐστηρῆς κρητικῆς τέχνης. Πῶ συγκεκριμένα, τὸ ἔργο ποὺ ἐξετάζουμε παρουσιάζει πολλὲς ὁμοιότητες μὲ μιὰ εἰκόνα ἀπὸ τὸ ναδ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στὴν Κέρκυρα, στὴν ὁποία εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἐνθρονῆ βρεφοκρατοῦσα, μὲ τὴν ἐπωνυμίαν Κυρία τῶν Ἀγγέλων⁶⁰. Τὸ ἔργο αὐτὸ, ἄγνωστου ἀγιογράφου, χρονολογεῖται γύρω στὸ 1500 καὶ εἶναι πανομοιότυπο μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Νομικοῦ, μὲ τὴ διαφορά ὅτι ἐμπλουτίζεται μὲ τὶς μορφὲς τεσσάρων προφητῶν⁶¹. Ὁμοιότητες παρουσιάζει ἐπίσης ἡ εἰκόνα τοῦ Νομικοῦ καὶ μὲ ἄλλη μιὰ εἰκόνα στὸ Μουσεῖο Ἑρμιτάζ, τοῦ 15ου αἰῶνα, μὲ τὴν ἴδια ἐπωνυμία, ἡ ὁποία ἀποδίδεται σὲ ἐργαστήριον τοῦ κύκλου τοῦ Ρίτζου⁶².

Ἀναλογίες μποροῦν νὰ ἀναζητηθοῦν καὶ σὲ ἄλλα, σύγχρονα περίπου ἔργα, ὅπως εἶναι ἡ Παναγία, ἔργο τοῦ Ἑμμανουὴλ Λαμπάρδου (;) στὴν Πάτμο⁶³, ἡ

58) Μ. Χατζηδάκης, *Εἰκόνες τῆς Πάτμου. Ζητήματα βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς*, Ἀθῆνα 1977, σ. 61, πίν. 12. Ὁ θρόνος τῆς Παναγίας τοῦ Νομικοῦ εἶναι πανομοιότυπος μὲ τὸ θρόνον τοῦ Χριστοῦ σὲ εἰκόνα τοῦ Ρίτζου στὴν Πάτμο, ὁ ὁποῖος ἐντάσσεται στὴν παράδοση τῆς παλαιολόγειας τέχνης καὶ ἀποδίδει μὲ συμβατικὸν τρόπο τὴν τρίτην διάσταση. Χατζηδάκης, ὅ.π., σ. 59.

59) Βοκοτόπουλος, ὅ.π. (ὑπόσημ. 17), σ. 25, ὅπου καὶ τὰ σχετικὰ παραδείγματα.

60) Τὴν ἐντονη ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὰ δύο ἔργα σημειώνει καὶ ὁ Π. Βοκοτόπουλος στὴ δημοσίευση τῆς εἰκόνας τῆς Κέρκυρας, ὅ.π. (ὑπόσημ. 17), σ. 24-26, ὑπόσημ. 8, πίν. 15.

61) Ἡ ἐν λόγω εἰκόνα τῆς Κέρκυρας πρὶν ἀπὸ τὴ συντήρησή της εἶχε ἀποδοθεῖ λανθασμένα στὸν Τζάνε, βλ. Βοκοτόπουλος, ὅ.π. (ὑπόσημ. 17), σ. 26.

62) *Εἰκόνες κρητικῆς τέχνης*, κατάλογος ἐκθεσης, Ἡράκλειο 1993, σ. 330-331, εἰκ. 2 (Υ. Piatnitsky).

63) Χατζηδάκης, ὅ.π. (ὑπόσημ. 58), σ. 141, πίν. 150.

Παναγία, έργο άγνωστου άγιογράφου, έπίσης στην Πάτμο⁶⁴ και ή Παναγία *Η πάντων έλπις* από τò ναό τού Άγίου Ίωάννη Τράφου Ζακύνθου⁶⁵.

2. Βημόθυρο

Βρίσκεται προσαρμοσμένο στο νεότερο τέμπλο τού ναού τού Άγίου Μερκουρίου στην Άρτα⁶⁶ και έχει διαστάσεις 1,44x0,96x0,03 μ. (Εικ. 2). Πρόκειται για ένα αξιόλογο έργο τού Νομικού, με περίτεχνη ξυλόγλυπτη διακόσμηση⁶⁷. Τò επάνω μέρος σχηματίζει τοξωτή κορυφή διπλής καμπυλότητας, με όξυκόρυφη απόληξη (ύστερογοτθικά χαρακτηριστικά)⁶⁸. Περίτεχνο αυτόξυλο ανάγλυφο πλαίσιο ακολουθεί τò κυματιστό περίγραμμα και τες πλευρές τού διαώρου με τήν παράσταση τού Εὐαγγελισμοῦ πού εικονίζεται στο επάνω μέρος. Στο κατώτερο τμήμα σχηματίζονται διπλά τόξα, πού πατούν σε ξυλόγλυπτα στριφτά κολωνάκια με κιονόκρανα. Έπάνω από τὰ τόξα διαμορφώνονται τριγωνικές αετωματικές στέψεις. Περίτεχνα είναι επίσης διακοσμημένες και οί δύο πλατιές ταινίες πού υπάρχουν στις δύο κάθετες έξωτερικές πλευρές τών φύλων τού βημοθύρου και οί όποιες καταλήγουν στο επάνω μέρος σε δύο όλόγλυφα πτηνά πού ραμφίζουν καρπό.

Τὰ ξυλόγλυπτα διακοσμητικά τού βημοθύρου έχουν άποδοθεί σε χαμηλό ανάγλυφο, είναι χρυσά και προβάλλουν σε κάμπο με κόκκινο και γαλάζιο χρώμα. Τò άξονικό άρμοκάλυπτρο, με ανάγλυφη έπίσης διακόσμηση, έχει χάσει τήν κορυφή του, πού πιθανώς ήταν όλόγλυφη.

Τὰ ξυλόγλυπτα στο βημόθυρο παισιώνουν τες παραστάσεις τού Εὐαγγελισμοῦ και τες μορφές τεσσάρων Ιεραρχών στο κάτω τμήμα. Στο επάνω μέρος, στο δεξι φύλλο εικονίζεται ή Παναγία όρθια, μπροστά σε χρυσό κάθισμα με ένσωματωμένο αναλόγιο πού διακοσμείται με ανάγλυφη άγγελική μορφή σε μονοχρωμία (Εικ. 4). Πίσω της υπάρχει οικοδόμημα άναγεννησιακού τύπου, από τή στέγη τού όποιου πέφτει κόκκινο ύφασμα. Από ένα μικρό παράθυρο ξεπροβάλλει ή μορφή τού Ίωσήφ. Στο άριστερό φύλλο ό άρχάγγελος Γαβριήλ, σε διασκελισμό, κατευθύνεται πρòς τήν Παναγία, απλώνοντας τò δεξι χέρι σε σχήμα όμιλίας, ενώ με τò άριστερό κρατεί τρεις κρίνους (Εικ. 3). Χαρακτηριστικό είναι τò σκηνικό πλαίσιο τής παράστασης με τὰ άναγεννησιακά κτίρια. Άνάμεσα στα δύο κτίρια υπάρχει κιονοστήρικτη στοά με έξώστη, πίσω από τόν όποιο διακρίνεται συστάδα δένδρων, πού έχουν άποδοθεί φυσιοκρατικά.

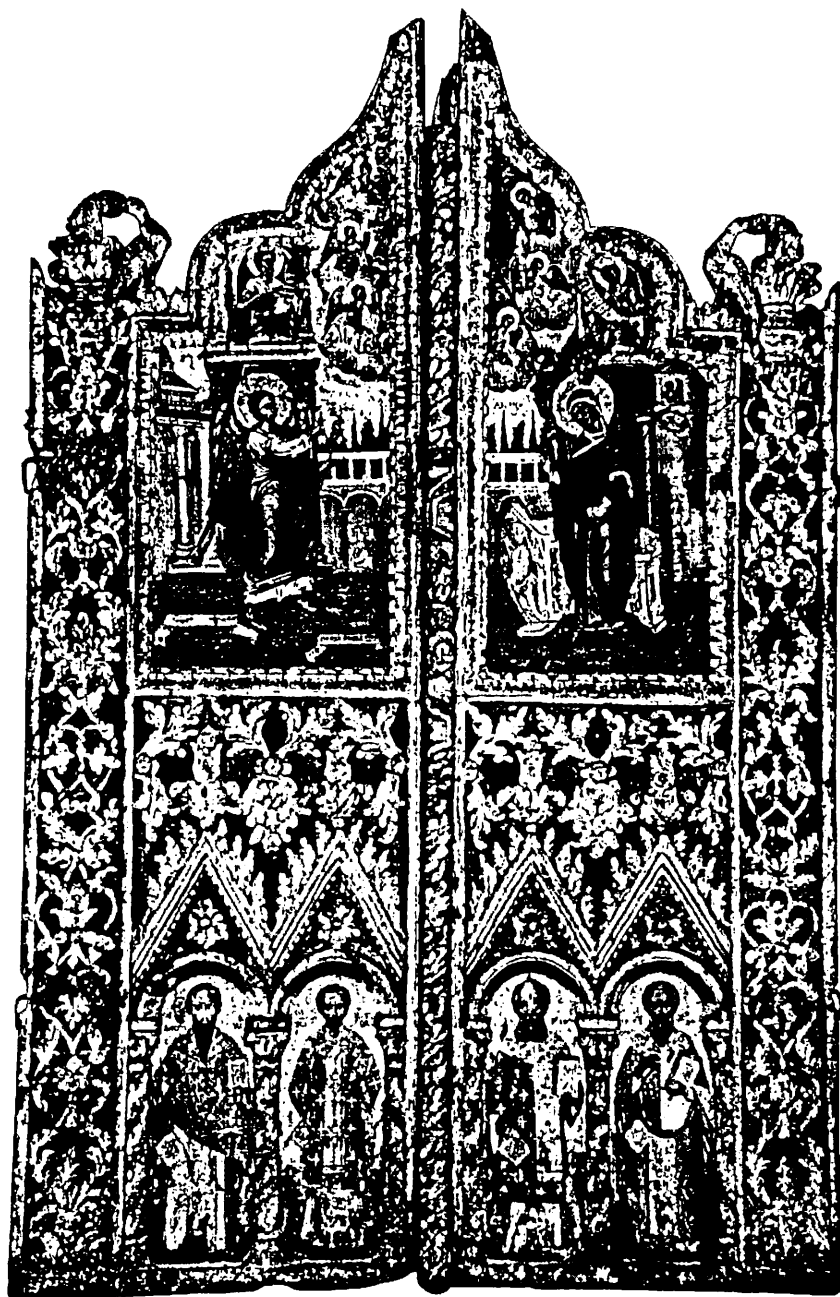
64) Ό.π., σ. 151, άριθ. 117, πίν. 164.

65) Μυλωνά, ό.π. (ύποσημ. 15), σ. 244-245.

66) Πρόκειται για τόν παλαιό μητροπολιτικό ναό τής Άρτας. Για τò ναό, βλ. Ά. Όρλάνδος, *ΑΒΜΕΒ* (1936), σ. 176-177. Ό ναός τού Άγίου Μερκουρίου κτίστηκε τò 1800 και προφανώς, τò βημόθυρο προέρχεται από τόν παλαιότερο ναό πού βρισκόταν στην ίδια θέση.

67) Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *ΑΔ* 34 (1979), Χρονικά, σ. 256.

68) Χατζηδάκης, *Εικόνες τής Πάτμου*, άριθ. 38, σ. 87-88.

Εικ. 2. Άρτα. Ναός Αγίου Μερκουρίου. Βημόθυρο

Ἐπάνω ἀπὸ τὰ οἰκοδομήματα ποὺ πλαισιώνουν τισμορφές τοῦ ἀγγέλου καὶ τῆς Παναγίας εἰκονίζονται στηθαῖοι οἱ προφῆτες Δαβὶδ καὶ Σολομῶν ποὺ κρατοῦν εἰλητάρια. Πιὸ ψηλά, στὴν ὀξυκόρυφη ἀπόληξη τῶν φύλλων, εἰκονίζονται στηθαῖοι ἄγγελοι σὲ νεφελώματα. Ὁ κάμπος πίσω ἀπὸ αὐτὰ εἶναι χρυσός, ὅπου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: Ο ΕΥΑΓΓ(Ε)ΛΙ(Μ)Ο(Σ). Μία ἄλλη ἐπιγραφή διακρίνεται στὸ ἀβακωτὸ δάπεδο κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ ἀγγέλου: ΧΕΙΡ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΝΟΜΙΚΟΥ ΕΤΕΙ ΑΠΟ Χ[ΡΙΣΤΟ]Υ ΓΕΝ/ΝΗCΕΩC, ΑΧΨΘ'.

Ἡ παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἐντοπιζεται σὲ βημόθυρα τοῦλάχιστον ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα⁶⁹ καὶ ἔχει συμβολικὴ σημασία ποὺ σχετίζεται μὲ τὸ δόγμα τῆς Ἐνσάρκωσης τοῦ Χριστοῦ⁷⁰. Ἡ σκηνὴ ἀναφέρεται συμβολικὰ στὴν Παναγία, ἡ ὁποία στὴν ὕμνογραφία χαρακτηρίζεται ὡς Πύλη, μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ἔγινε ἡ θεία Ἐνσάρκωση. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο συναντοῦμε συχνὰ τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ κοντὰ στὶς θύρες ναῶν. Οἱ δύο προφῆτες Δαβὶδ καὶ Σολομῶν εἶναι τὸ εἰκονογραφικὸ συμπλήρωμα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, μολονότι ἡ μορφὴ τοῦ Σολομῶντος ἀντικατέστησε τὴ μορφὴ τοῦ προφήτη Ἡσαΐα, τὸν ὁποῖο προτείνει ἡ Ἐρμηνεία, γιὰτὶ αὐτὸς μίλησε στὶς προφητείες του γιὰ τὴ θεία Ἐνσάρκωση⁷¹.

Ἡ παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στὸ βημόθυρο ποὺ ἐξετάζουμε παρουσιάζει ἀρκετὲς ὁμοιότητες μὲ τὴν ἴδια παράσταση στὴν εἰκόνα τοῦ Ἐμμανουὴλ Τζάνε στὴ μονὴ Παλιουρῆς κοντὰ στὰ Ἰωάννινα⁷² (1678), μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἡ παράσταση τοῦ Νομικοῦ ἐμπλουτίζεται μὲ περισσότερα ἀναγεννησιακὰ στοιχεῖα. Δυτικὰ στοιχεῖα εἶναι ἐπίσης ἐνσωματωμένα καὶ στὶς μορφές τῶν τεσσάρων ἱεραρχῶν ποὺ εἰκονίζονται στὸ κάτω μέρος τοῦ βημοθύρου ἀνάμεσα στὰ τόξα. Οἱ ἱεράρχες φοροῦν πλοῦσια διακοσμημένα ἄμφια, ποὺ ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς αὐστηρὲς μορφές τους.

Τὸ βημόθυρο ἔχει ἀρκετὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὴν ἴδια περίπου δομὴ (μολονότι πιὸ πλοῦσια διακοσμημένο) μὲ ἀντίστοιχα ἔργα κρητικῆς τέχνης, ὅπως τὸ τμήμα βημοθύρου τοῦ 1480-1500, ποὺ βρῖσκεται στὸ ναὸ τοῦ Χριστοῦ στὴ Χώρα τῆς Πάτμου⁷³. Εἶναι γνωστὸ ὅτι πολλὰ ἔργα ξυλογλυπτικῆς μεταφέρθη-

69) Ὁ.π., σ. 62, ἀριθ. 11. G. Millet, *Recherches sur l' iconographie de l' évangile aux XIVe, XVe et XVe siècles d' après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos*, Παρίσι 1916.

70) Χρ. Μπαλτογιάννη, Παράσταση Εὐαγγελισμοῦ κάτω ἀπὸ νεότερη ἐπιζωγράφηση στὸ βημόθυρο Τ. 737 τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ΑΑΑ XVII (1984), σ. 43-72.

71) Διονυσίου ἐκ Φουρνᾶ, *Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ὑπὸ Ἀθ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετροῦπολη 1909, σ. 218 (στὸ ἐξίς *Ἐρμηνεία*).

72) Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ΑΔ 31 (1976), Χρονικά, σ. 226. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ ἐπαναλαμβάνει τὴ σύνθεση τῆς εἰκόνας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τοῦ Βερολίνου, ποὺ ὁ ἴδιος ζωγράφος εἶχε δημιουργήσει τὸ 1640, βλ. Ν. Δρανδάκης, Συμπληρωματικὰ στὸν Ἐμμανουὴλ Τζάνε, *Θησαυροίματα* 11 (1974), σ. 43-44, πίν. Δ, εἰκ. 3.

73) Χατζηδάκης, ὅ.π. (ὑπόσημ. 58), σ. 87-88. Ἐπίσης γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ξυλογλυπτικὴ στὸ Χάνδακα τὸν 17ο αἰώνα, βλ. Μ. Καζανάκη, Ἐκκλησιαστικὴ ξυλογλυπτικὴ στὸ Χάνδακα τὸν 17ο αἰώνα. Νοταριακὰ ἔγγραφα (1606-1642), *Θησαυροίματα* 11 (1974), σ. 251-283, ὅπου μέσα ἀπὸ ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ προκύπτει ὅτι ἡ Κρήτη ἦταν κέντρο ἐξαγωγῆς ξυλογλυπτῶν σὲ ὅλη τὴ χριστιανικὴ Ἀνατολὴ καὶ ὅτι οἱ ξυλογλύπτες ἦταν ἐνημερωμένοι γιὰ τὶς ἐξελίξεις τῆς δυτικῆς τέχνης.

καν λίγο πριν και μετά τη μετανάστευση των Κρητών στα Έπτάνησα, όπου και έπηρέασαν βαθιά την ντόπια καλλιτεχνική παραγωγή⁷⁴. Με δεδομένη λοιπόν αυτή την έπιρροή, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι τὸ βημόθυρο τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου ἀποτελεῖ ἔργο δημιουργικῆς συγχώνευσης τῶν στοιχείων τῆς ντόπιας καὶ τῆς ἐπεισακτικῆς παράδοσης, ποῦ ὁ Νομικὸς εἶδε ζῶντας ἀρχικὰ στὴ Ζάκυνθο καὶ τὴν Κεφαλονιά καὶ ὑλοποίησε ἀργότερα στὴν Ἄρτα. Φαίνεται δὲ ὅτι ἀπέτελεσε πρότυπο γιὰ ἄλλα ἔργα σύγχρονα ἢ λίγο μεταγενέστερα στὴν πόλη τῆς Ἄρτας, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ δύο βημόθυρα⁷⁵ ποῦ βρίσκονται στὴ συλλογὴ τοῦ ναοῦ τῆς Παρηγορήτισσας καὶ τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν πολλὲς ὁμοιότητες ὡς πρὸς τὸ σχῆμα ἄλλα καὶ τὴν ἀπόδοση τῶν παραστάσεων.

Εἰκ. 3 καὶ 4. Ἄρτα. Ναὸς Ἁγίου Μερκουρίου. Βημόθυρο.
Λεπτομέρειες ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ

74) Μοσχόπουλος, ὅ.π. (ὑπόσημ. 3), σ. 222 κ.έ.

75) Στὰ βημόθυρα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Συλλογῆς τῆς Παρηγορήτισσας ἔχει προστεθεῖ ἐπάνω ἀπὸ τὸ τῶξο ἓνα ἐπιπλέον ξυλόγλυπτο τμήμα, βλ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, ΑΔ 33 (1978), Χρονικά, σ. 207. Γιὰ τοὺς βασικοὺς τύπους, τὴ διακόσμηση καὶ τὴν εἰκονογραφία τῶν βημόθυρων τῶν τέμπλων τῆς Ἠπείρου τὴν περίοδο ποῦ ἐξετάζουμε, βλ. Ἐ. Τσιροπλιῆς, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ἠπείρου 17ου-ᾠ ἡμίσαιος 18ου αἰ.*, Ἀθῆναι 1980, σ. 147-161.

3. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος

Ἡ εἰκόνα ἔχει διαστάσεις 0,85x0,61x0,02 μ. καὶ ἀνήκει στὴ συλλογὴ εἰκόνων τῆς μονῆς τῆς Κάτω Παναγίας στὴν Ἄρτα⁷⁶. Σύμφωνα μετὰ τὴν ἐπιγραφή ποὺ φέρει χρονολογεῖται στὸ 1699 καὶ ἐγινε τὸ ἴδιο ἔτος μετὰ τὸ βημόθυρο τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου.

Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος (Εἰκ. 5) εἰκονίζεται φτερωτός, σὲ στάση μετωπική⁷⁷. Ὑψώνει τὸ δεξιὸ χερὶ σὲ εὐλογία, ἐνῶ μετὰ τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ ἀνοιχτὸ εἰλητάριο μετὰ τὴν ἐπιγραφή: *META/NOEITE / ΗΓΓΙΚΕ / ΓΑΡ Η ΒΑ/ΣΙΛΕΙΑ/ΤΩΝ ΟΥΡΑ/ΝΩΝ*. Μετὰ τὸ ἴδιο χερὶ κρατεῖ λεπτὴ ράβδος ποὺ ἀπολήγει σὲ φυλλοφόρο σταυρὸ, μετὰ σταυροσχημῆς κεραίας. Ὁ ἅγιος φορεῖ βαθυγάλανη μῆλωτὴ καὶ πρᾶσινο λαδὶ ἱμάτιο, ἢ μία ἄκρη τοῦ ὁποῖου καλύπτει τὸ δεξιὸ χερὶ. Πυκνὴ κόμη πλαισιώνει τὸ ἀσκητικὸ πρόσωπο καὶ πέφτει μετὰ βοστρυχοῦς στοὺς ὤμους. Ἡ πτυχολογία τοῦ ἱματίου εἶναι ιδιαίτερα τονισμένη. Μικρὲς πυκνὲς πτυχώσεις μετὰ μεγάλα φωτεινὰ ἐπίπεδα ἔχουν ἀποδοθεῖ στὸ τμήμα τοῦ ἱματίου ποὺ καλύπτει τὸ δεξιὸ μῆρὸ καὶ τὸ μέρος τοῦ ἀριστεροῦ κορμοῦ. Τὰ γυμνὰ μέρη τῆς μορφῆς πλάθονται μετὰ μαλακά, μετὰ προπλασμοὺς λαδοκάστα-
νους καὶ σαρκώματα ρόδινα, μετὰ μιὰ αἴσθησις πλαστικότητος φυσιοκρατικῆς, ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μετὰ τὴν σκληρὴν γραμμὴν τοῦ ἱματίου.

Τὸν Πρόδρομο πλαισιώνει στὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνας τοπιὸ μετὰ ἀπότομα βουνά, οἱ πλαγιὲς τῶν ὁποίων διαρθρώνονται μετὰ πολλὰ ἐπίπεδα. Κοντὰ στὰ πόδια τοῦ καὶ στὴ ρίζα τοῦ βουνοῦ εἰκονίζεται δένδρον μετὰ τὴν ἀξίνα καὶ δίπλα ἢ ἐπιγραφή: *ΧΕΙΡ ΓΕΩΡ/ΓΙΟΥ ΝΟΜΙΚ/ΟΥ ΕΤΕΙ ἀπὸ Χ(ριστο)ῦ Γεννήσεως / ,ΑΧΨΘ´*.

Στὴν ἀριστερὴν ἄκρη τῆς εἰκόνας εἶναι ζωγραφισμένος ὁ κἀνθαρος μετὰ τὸ κομμένο κεφάλι τοῦ ἁγίου, ποὺ παραπέμπει στὴν ἐορτὴ τῆς Εὐρέσης τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου⁷⁸. Τὸ πρόσωπο ἔχει ἀποδοθεῖ μετὰ πράσινη ὄχρα, ὥστε νὰ ὑποδηλώνεται ἡ σκιά τοῦ θανάτου καὶ παραπέμπει σὲ ἀναζητήσεις τοῦ ζωγράφου σὲ ἀντίστοιχα ἔργα τῆς Δύσης. Τὸ ἴδιο ρεαλιστικὰ ἔχουν ἀποδοθεῖ καὶ οἱ φτεροῦγες τοῦ ἁγίου, ὅπου ὑποδηλώνονται οἱ λεπτομέρειες τῶν φτερῶν μετὰ χαρακτηριστικὴ χρωματικὴ ποικιλία (κόκκινο ρόδινο, γαλάζιο κ.ά.). Ὁ φωτοστέφανος τοῦ ἁγίου εἶναι διάστικτος μετὰ φυτικὸν διάκοσμον. Παρόμοιο φωτοστέφανο ἔχει καὶ ἡ κομμένη κεφαλὴ.

Στὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνας, ἀνάμεσα στὰ πόδια τοῦ Ἰωάννη, ἢ ἐπιγραφή: *ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ / ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ*. Ἡ σκηνὴ συμπληρώνεται ἀπὸ τὴν μορφήν τοῦ Χριστοῦ, ἢ ὁποῖα προβάλλει ἐπάνω ἀριστερά, μέσα σὲ σύννεφα.

Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος ποὺ ἀκολοῦθεῖ ἐδῶ ὁ Νομικὸς εἶναι τοῦ ὁλόσωμου

76) Γιὰ τὴν μονὴ τῆς Κάτω Παναγίας στὴν Ἄρτα, βλ. Α. Ὀρλάνδος, *ΑΒΜΕΒ´* (1936), σ. 70-87.

77) Ἡ εἰκόνα εἶχε συντηρηθεῖ παλαιότερα στὰ ἐργαστήρια τῆς 8ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὸν συντηρητὴν Χρ. Ἀρχμανδρίτη, βλ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *ΑΔ 34* (1979), Χρονικα, σ. 256.

78) *Ἐρμηνεία*, σ. 177.

Προδρόμου με φτεροῦγες⁷⁹, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων καὶ συναντάται συχνὰ σὲ ἔργα τῆς κρητικῆς τέχνης, ἀποτελώντας ὁμως μία ὄχι ἰδιαίτερα προτιμητέα παραλλαγὴ σὲ σχέση με τὸν τύπο τοῦ γυρισμένου πρὸς τὸν Χριστὸ Προδρόμου⁸⁰. Καὶ στὸ ἔργο του αὐτὸ ὁ Νομικὸς ἔχει χρησιμοποήσει ἀρκετὰ δυτικὰ στοιχεῖα, ὅπως εἶναι οἱ ἔντονοι καὶ ποικίλοι χρωματισμοί, τὸ μαλακὸ καὶ κἄπως χαλαρὸ πλάσιμο τοῦ προσώπου, ἡ σχολαστικότητα στὴν ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν τῆς μηλωτῆς καὶ τῶν φτερῶν, καὶ ἡ γενικότερη διακοσμητικὴ διάθεση τοῦ ἔργου. Ὡστόσο, ὅλα τὰ παραπάνω συνυπάρχουν διακριτικὰ με τὴν κυρίαρχη τεχνοτροπία ποὺ εἶναι ἡ βυζαντινὴ⁸¹.

4. Ἡ Πεντηκοστὴ

Ἡ εἰκόνα (Εἰκ. 6) φυλάσσεται σήμερα στὴ μονὴ Φανερωμένης στὴν Ἄρτα⁸² καὶ φέρει ἐπιζωγραφῆσεις σὲ ὀρισμένα σημεῖα. Ἡ παράσταση περιβάλλεται ἀπὸ λεπτὸ κόκκινο πλαίσιο. Οἱ δώδεκα ἀπόστολοι εἶναι καθισμένοι σὲ ξύλινο ἡμικυκλικὸ ἔδρανο, συμμετρικὰ τοποθετημένοι σὲ δύο ὁμάδες δεξιὰ καὶ ἀριστερά. Οἱ δύο κορυφαῖοι Πέτρος καὶ Παῦλος εἰκονίζονται ἀντικριστὰ στὸ μέσον τῆς ὁμήγυρης, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι εἶναι ζωγραφισμένοι σὲ διαφορετικὲς στάσεις καὶ κινήσεις, δημιουργώντας τὴν ἐντύπωση συζήτησης ἢ δέους ἀπέναντι στὸ μεγαλειῶδες γεγονὸς τῆς ἐπιφοίτησης, τὸ ὁποῖο συμβολίζουν οἱ πύρινες γλῶσσες ἐπάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τους⁸³.

Οἱ ἀπόστολοι κρατοῦν κλειστὰ εἰλητάρια ἢ εὐαγγέλια. Ἀνάμεσα στοὺς κορυφαίους εἶναι τοποθετημένο ὁμοίωμα περιένετρον ναοῦ. Μέσα ἀπὸ τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα τοῦ κτιρίου διακρίνεται τὸ ἐσωτερικὸ ἐνδὸς Ἱεροῦ Βήματος, ὅπου ὑπάρχει ἁγία Τράπεζα με κόκκινο κάλυμμα καὶ ἱερὰ σκεύη, καὶ πίσω ἀπὸ αὐτὴ κόκκινο πέτασμα.

Τὸ ἔδρανο στὸ ὁποῖο κάθονται οἱ ἀπόστολοι εἶναι ξύλινο, με ψηλὴ ράχη καὶ ὑποπόδιο. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ, σὲ περίτεχνο τόξο, προβάλλει μιὰ μορφὴ με βασιλικὴ περιβολὴ καὶ στέμμα. Πρόκειται γιὰ τὴν προσωποποίηση τοῦ Κόσμου, ὁ ὁποῖος κρατεῖ ἕφασμα με δώδεκα κλειστὰ εἰλητάρια⁸⁴.

79) Γενικότερα γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Προδρόμου, βλ. J. Lafontaine-Dosogne, *Une icône d'Angelos et l' iconographie de Saint Jean-Baptiste aile*, *Bulletin des Musées royaux d' art et d' histoire*, Βρυξέλλες 1978, σ. 121-144. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ φτερωτοῦ Προδρόμου, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνα καὶ διαδίδεται σὲ διαφοροὺς τύπους καὶ παραλλαγές στὴ μεταβυζαντινὴ τέχνη, βλ. Α. Κατσιώτη, *Οἱ σκηνὲς τῆς ζωῆς καὶ ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στὴ βυζαντινὴ τέχνη*, Ἀθήνα 1998, σ. 11, ὑπόσημ. 5.

80) Βοκοτόπουλος, ὅ.π. (ὑπόσημ. 17), σ. 123.

81) Στοιχεῖα, ὅπως ἡ ἀνεμιζόμενη ἄκρη τοῦ ἱματίου καὶ ἡ προοπτικὴ βράχυνση τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ, εἶναι χαρακτηριστικὰ παλαιολόγειας προέλευσης, βλ. *Εἰκόνες κρητικῆς τέχνης*, σ. 483, ἀριθ. 126.

82) Γιὰ τὴ μονή, βλ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *ΑΔ 30* (1975), Χρονικά, σ. 231.

83) Γιὰ τὴν ἐπιφοίτηση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, βλ. *Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*, β', 1-5.

84) Ἀκολουθεῖται πιστὰ ἡ περιγραφή τοῦ Διονυσίου ἐκ Φουρνῶν, βλ. *Ἑρμηνεία*, σ. 113. Ὡστόσο, σὲ ἐπτανησιακὲς εἰκόνες κυρίως τοῦ 17ου-18ου αἰῶνα ἀντὶ γιὰ τὴν προσωποποίηση τοῦ Κό-

Εικ. 5. Άρτα. Μονή Κάτω Παναγιάς. Ό άγιος Ιωάννης ό Προδρόμος

σου εικονίζεται ό προφήτης Ιωήλ, γιατί σε αυτόν αναφέρθηκε ό άπόστολος Πέτρος στην όμιλία του προς τό πλήθος τήν ήμέρα τής Πεντηκοστής, βλ. Βοκοτόπουλος, ό.π. (ύποσημ. 17), σ. 166, εικ. 310.

Ἡ σκηνὴ τῆς Πεντηκοστῆς διαδραματίζεται μπροστὰ σὲ μνημειακὸ κιονοστήρικτο κτίριο, μὲ μπαρόκ κιονόκρανα⁸⁵. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἐπίπεδη ὀροφὴ του ὑπάρχει κόκκινο ὕφασμα. Ψηλὰ στὸ κέντρο ὁ Χριστὸς, μέσα σὲ νέφη, εὐλογεῖ καὶ μὲ τὰ δύο χέρια, πλαισιωμένος ἀπὸ δύο ἀγγέλους καὶ κεφαλὲς μικρῶν putti, ἐνῶ στὰ πόδια του ζωγραφίζεται ἓνα χερουβεῖμ. Ὁλόκληρη ἡ οὐράνια ἐμφάνιση ἔχει ρομβοειδὲς σχῆμα, ἀπὸ ὅπου ξεκινοῦν δώδεκα μικρὲς κόκκινες ἀκτίνες⁸⁶.

Στὸ χρυσὸ βάθος, στὸ ἐπάνω μέρος τῆς εἰκόνας, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *Η ΠΕΝΤΗ/ΚΟCΤΗ*. Μία ἄλλη ἐπιγραφή μὲ τὸ ὄνομα τοῦ δωρητῆ διακρίνεται μπροστὰ ἀπὸ τὴ μορφὴ τοῦ Κόσμου: *ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ...*, ἐνῶ δεξιότερα, μὲ λευκὰ γράμματα, ἡ ἐπιγραφή μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου: *ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ [ΝΟΜ]ΙΚΟΥ*.

Ἡ εἰκόνα χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ σωστὰ δομημένη παράσταση καὶ τὴν πολυχρωμία της. Τὸ πλάσιμο τῶν προσώπων εἶναι μαλακὸ μὲ διαβαθμισμένους τόνους. Τὰ φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀποστόλων εἶναι ἀρκετὰ ἐξατομικευμένα. Διαφοροποιοῦνται κάπως τὰ πρόσωπα τῶν ἡλικιωμένων, μὲ πιδ σκούρους προπλασμοὺς καὶ σχηματοποιημένες ρυτίδες στὸ μέτωπο, ἐνῶ παράλληλα ὁ καλλιτέχνης προσπαθεῖ νὰ ἀποδώσει στὰ πρόσωπα ἔκφραση συναισθηματικῆς φόρτισης.

Ἡ παράσταση εἶναι ἔντονα ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ τέχνη, ὅπως φαίνεται στὴν προσπάθεια προοπτικῆς ἀπόδοσης τοῦ οἰκοδομήματος, μὲ τὰ μπαρόκ κιονόκρανα, τὸ περίτεχνα διακοσμημένο τόξο τοῦ ἐδράνου, τὴ μαλακὴ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων κ.ἄ.

Ὁ Νομικὸς ἀκολουθεῖ σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς Πεντηκοστῆς, τὸν διανθίζει ὅμως μὲ πολλὰ ἄλλα ἐπιμέρους στοιχεῖα, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνεи ἐκτενέστερα λόγος παρακάτω. Ἡ παράσταση τῆς Πεντηκοστῆς, μὲ τοὺς ἀποστόλους καθισμένους ἡμικυκλικά καὶ τὴ μορφὴ τοῦ Κόσμου στὸ κάτω μέρος, καθιερώθηκε κυρίως ἀπὸ τὸν 9ο αἰῶνα καὶ ἐπιβίωσε στὴ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ, χωρὶς πολλὲς μεταβολές⁸⁷. Τὸν ἴδιο τύπο ἐπαναλαμβάνουν σὲ ἔργα τους καὶ οἱ περισσότεροὶ ἐκπρόσωποι τῆς κρητικῆς σχολῆς καὶ οἱ συνεχιστὲς τους. Ἀντιπροσωπευτικὰ ἀναφέρουμε τὶς εἰκόνας τῆς Πεντηκοστῆς στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῶν Ἑλλήνων στὴ Βενετία⁸⁸, στὸ ναὸ τῆς Εὐαγγελίστριας στὸ κάστρο τῆς Κεφαλονιάς⁸⁹, καὶ στὴ μονὴ Ἀρετίου Κρήτης⁹⁰. Ἀντίθετα, σὲ ἀρκετὰ τοιχογραφημένα σύνολα τῆς σχολῆς τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδας, ποὺ χρονολογοῦνται

85) Γιὰ τὴ σκηνὴ τῆς Πεντηκοστῆς, βλ. τὸ σχετικὸ λήμμα στὴ *ΘΗΕ*, 10, Ἀθήναι 1967, σ. 285-289. Ἐπίσης *LChrI* 1971, στ. 415-423.

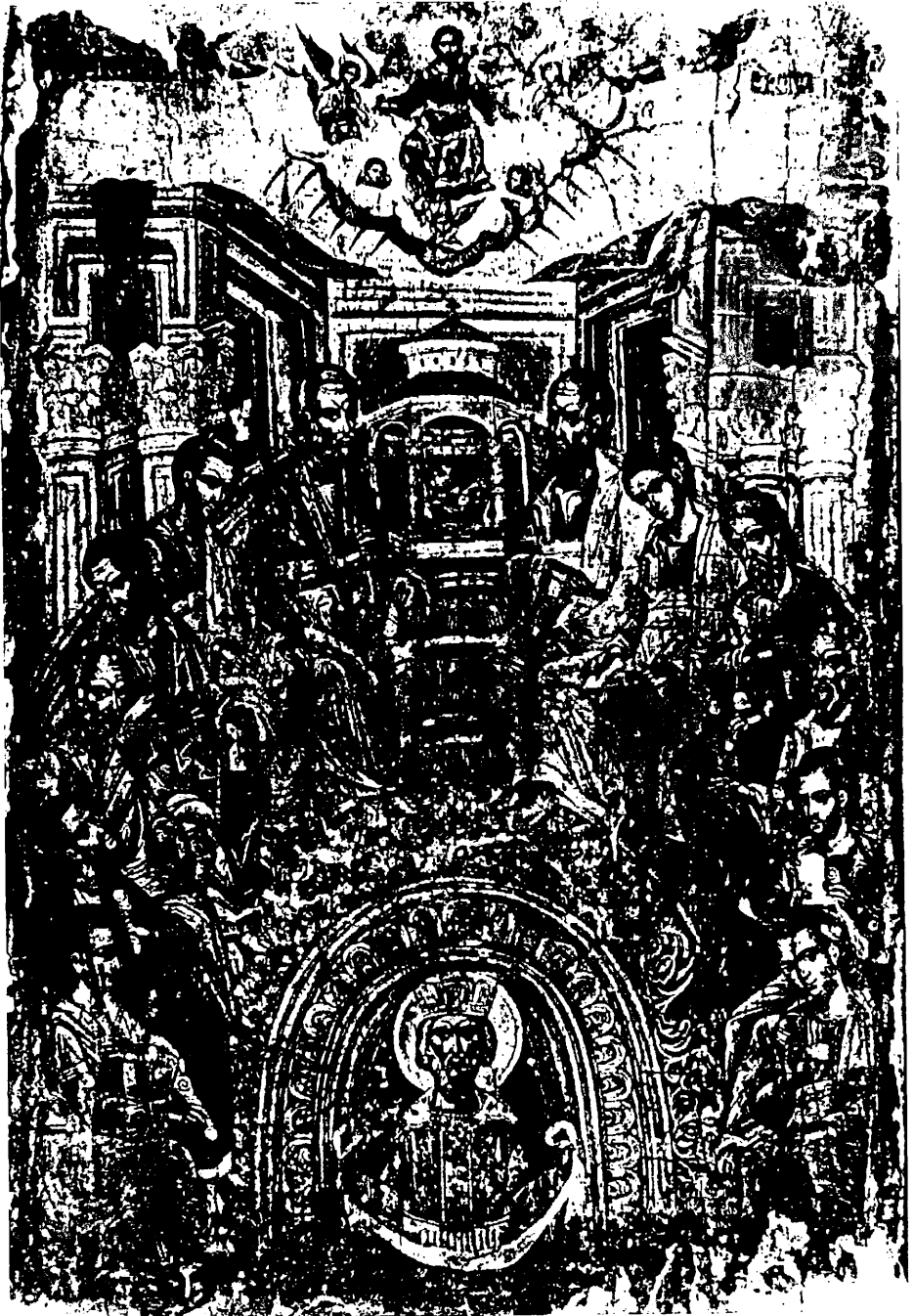
86) Ἡ σκηνὴ τοῦ Χριστοῦ μὲ τοὺς ἀγγέλους ἀντικαθιστᾶ στὴν εἰκόνα μας τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, ποὺ συνήθως εἰκονογραφεῖται ὡς λευκὴ περιστέρα, βλ. *Ερμηνεία*, σ. 113.

87) Γιὰ τὴν παράσταση τῆς Πεντηκοστῆς, βλ. ἐκτενέστερα Α. Grabar, *Le schéma iconographie de la Pentecôte, L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age*, I, Παρίσι 1968, σ. 615 κ.ἑ.

88) Μ. Chatzidakis, *Ikônes de Saint-Georges des Grecs et de la collection de l'Institut*, Βενετία 1962, σ. 152, ἀριθ. 136.

89) Γ. Μοσχόπουλος, *Κεφαλονιά. Ἐνα μεγάλο μουσεῖο. Ἐκκλησιαστικὴ τέχνη*, Ἀργοστόλι 1989, 1, εἰκ. 275.

90) *Εἰκόνας κρητικῆς τέχνης*, ἀριθ. 153.

Ειχ. 6. Άγτα. Μονή Φανερωμένης. Ή Πεντηκοστή

στο 16ο αιώνα⁹¹, ο εικονογραφικός τύπος της Πεντηκοστής διαφοροποιείται, εκτείνεται σε πλάτος και οι απόστολοι εικονίζονται καθισμένοι σε κυκλικό έδρανο⁹².

Ωστόσο, στην εικόνα που εξετάζουμε ο Νομικός προσθέτει αρκετά στοιχεία προσωπικής έμπνευσης και έπιλογής, όπως το όμοιομα του ναού. Πρόκειται για ένα σπάνιο στοιχείο, αφού ως γνωστόν, η θέση ανάμεσα στους δύο κορυφαίους άποστόλους παραμένει συνήθως κενή, για τον αναληφθέντα στους ουρανούς Χριστό. Μια εικασία θα μπορούσε να είναι ότι το όμοιομα αντιπροσωπεύει την Έκκλησία, που είναι το σώμα του Χριστού, στο οποίο προστέθηκαν τα μέλη, δηλαδή οι πιστοί. Η εικονογράφηση του στοιχείου αυτού δεν είναι άσχετη, αφού η Πεντηκοστή θεωρείται η γενέθλια ημέρα της Έκκλησίας. Η προσθήκη αυτή πιστεύουμε ότι προέρχεται από την παράσταση των άποστόλων Πέτρου και Παύλου, που εικονίζονται όλόσωμοι να κρατούν όμοιομα ναού και αποτελεί ένα γνωστό και αγαπητό εικονογραφικό θέμα σε ζωγράφους της κρητικής σχολής⁹³. Σε προσωπική έπιλογή του ζωγράφου ή του δωρητή όφειλεται πιθανώς το θέμα της Αναλήψεως, που αντικαθιστά το Άγιον Πνεύμα, αφού, από όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε, δεν συναντάται σε άλλη εικόνα.

5. Ο Χριστός Παντοκράτορας

Η εικόνα (Εικ. 7) έχει διαστάσεις 1,225x0,62 μ. και βρίσκεται στο τέμπλο του καθολικού της μονής Βύλιζας⁹⁴. Ο Χριστός εικονίζεται καθισμένος σε πολυτελή μαρμάρινο θρόνο⁹⁵. Εύλογει με το δεξί του χέρι, ενώ με το άριστερό στηρίζει άνοιχτο εὐαγγέλιο με την έπιγραφή: ΕΓΩ ΕΙΜΙ Η / ΑΝΑΚΤΑΚΙ / ΚΑΙ Η ΖΩΗ / Ο ΠΙΣΤΕΥΩΝ ΕΙΣ / ΕΜΕ ΚΑΝ / ΑΠΟΘΑΝΗ / ΖΗΣΕΤΑΙ / [ΚΑΙ] ΠΑΣ Ο ΖΩΝ / [ΚΑΙ] ΠΙΣΤΕΥΩΝ / ΟΥ ΜΗ ΑΠΟ/ΘΑΝΗ ΕΙΣ ΤΟΝ / ΑΙΩΝΑ (Ίω. ια', 25-26). Φέρει ένσταυρο, ανάγλυφο φωτιστέφανο με φυτική διακόσμηση, όπου και η έπιγραφή Ο ΩΝ. Δεξιά και άριστερά αυτού, μέσα σε ανάγλυφους στικτούς κύκλους, τα συμπλήματα ICXC.

91) Ένδεικτικά αναφέρουμε τις παρακάτω παραστάσεις της Πεντηκοστής στο ναό της Μεταμόρφωσης Βελτοίστας και στους ναούς του Άγιου Νικολάου Βίτσας και Άγιου Μηνά Μονοδενδρίου, βλ. αντίστοιχα Α. Stavropoulou-Makti, *Les peintures murales de l' église de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Epire et l' atelier des peintures Kondaris*, Ίωάννινα 1989, σ. 90. Α. Τούρτα, *Οί ναοί του Άγιου Νικολάου στη Βίτσα και του Άγιου Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Λινοτόπι*, Αθήνα 1991, σ. 82-83.

92) Πρόκειται για μια παραλλαγή, η οποία απαντάται ήδ από την παλαιολόγεια εποχή, βλ. Grabar, ό.π. (ύποσημ. 87), σ. 621.

93) Για τον εικονογραφικό τύπο και την εξέλιξη του στην κρητική τέχνη, βλ. Ν. Χατζηδάκη, *Από τον Χάνδακα στη Βενετία. Έλληνικές εικόνες στην Ίταλία, 15ος-16ος αι.*, Αθήνα 1993, σ. 80.

94) Π. Βοκοτόπουλος, *ΑΔ 27* (1972), Χρονικά, σ. 469, πίν. 406-407.

95) Για τους πολυτελείς μαρμάρινους θρόνους, οι όποιοι προέρχονται από την τέχνη της πρώιμης ιταλικής αναγέννησης και χρησιμοποιήθηκαν από τους Κρήτες άγιογράφους, οι όποιοι εργάζονταν σύμφωνα με την «ίταλοκρητική» τεχνολογία, βλ. Χατζηδάκης, ό.π. (ύποσημ. 58), σ. 59, 61, ύποσημ. 2.

Ὁ Παντοκράτορας φορεῖ χιτῶνα μὲ χρυσοῦ σῆμα καὶ ἱμάτιο ποῦ δένεται γύρω ἀπὸ τὴ μέση του, ἢ μία ἄκρη τοῦ ὁποίου ἀναδιπλώνεται στὸν ἀριστερό του ὤμο. Τὸ ἱμάτιο κοσμεῖται μὲ ἄνθη καὶ σχηματίζει πολλές τριγωνικὲς πτυχές, μὲ ἄκμὲς ποῦ φωτίζονται μὲ χρυσοκονδυλιές. Ὁ ὄγκος τῆς μορφῆς διαγράφεται κάτω ἀπὸ τὰ ἐνδύματα, ἐνῶ διακρίνονται οἱ ἁρμονικὲς ἀναλογίες τῆς.

Στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ (Εἰκ. 8) καὶ στὰ γυμνὰ μέρη ὁ προπλασμός, ποῦ ἐκτείνεται σὲ μικρὴ ἔκταση, εἶναι βαθυκάστανος, μὲ σαρκώματα ποῦ καλύπτονται σχεδὸν ἀπὸ δίκτυο πολλῶν μικρῶν ὑπόλευκων γραμμῶν, οἱ ὁποῖες γίνονται πιὸ πυκνὲς γύρω ἀπὸ τὰ μάτια καὶ τὸ μέτωπο. Πυκνὰ καστανὰ μαλλιά πλαισιώνουν τὸ πρόσωπο τοῦ Κυρίου ποῦ, ἂν καὶ ἀνέκφραστο, ἀποπνέει μιὰ ἥρεμη πνευματικότητα.

Ὁ θρόνος στὸν ὁποῖο κάθεται ὁ Χριστὸς εἶναι πολυτελής, μαρμάρινος, μὲ καμπύλο ψηλὸ ἐρεισίσιωτο καὶ ἐνσωματωμένο ὑποπόδιο. Ἡ ῥάχη καὶ ἡ ποδιά του φέρει φυτικὴ σχηματοποιημένη διακόσμηση. Τὸ ἐρεισίσιωτο ἔχει στὰ πλάγια πεσσίσκους ποῦ ἐπιστέφονται ἀπὸ χρυσοῦ ἐπιθήματα καὶ ἀπολήγουν σὲ ἀνθήματα. Στὸ μέσον τοῦ μετώπου τους διαγράφονται φτερωτὲς κεφαλὲς ἀγγέλων, κατάλοιπο τῶν διακοσμητικῶν μορφῶν (ἀγγέλων, προφητῶν κτλ.), ποῦ κοσμοῦσαν συχνὰ τοὺς θρόνους καὶ ἦταν τόσο ἀγαπητὲς στοὺς μεγάλους ζωγράφους τῆς κρητικῆς τέχνης.

Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ ἐνθρονου Χριστοῦ Παντοκράτορα εἶναι ἀρκετὰ διαδεδομένος στὴν κρητικὴ ζωγραφικὴ καὶ συνδέεται μὲ ἔργα τοῦ 15ου αἰώνα καὶ κυρίως μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ ζωγράφου Ἀγγέλου ποῦ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Ζακύνθου⁹⁶. Ὡστόσο, ὁ Νομικὸς στὸ ἔργο του ἀντιγράφει οὐσιαστικὰ μιὰ σημαντικὴ εἰκόνα τοῦ Ἐμμανουὴλ Τζάνε, ποῦ σήμερα βρίσκεται στὴ μονὴ Κάτω Παναγιά⁹⁷ στὴν Ἄρτα, μὲ τὴν παράσταση τοῦ Χριστοῦ ἐνθρονου, πλαισιωμένου ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους. Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Τζάνε ἀποτέλεσε ἀποδεδειγμένα τὸ πρότυπο καὶ γιὰ ἄλλες δύο τουλάχιστον εἰκόνας στὴν Ἄρτα⁹⁸.

Τὴν εἰκόνα ποῦ ἐξετάζουμε ζωγράφησε ὁ Νομικὸς τὸ 1705, ὁ ὁποῖος ἐνδεχομένως εἶχε ἐργασθεῖ νωρίτερα στὴν Ἄρτα, καὶ ὡς ἐκ τούτου γνῶριζε τὰ ἔργα τῆς κρητικῆς τέχνης ποῦ ὑπῆρχαν στὴν πόλη. Στὴν εἰκόνα τῆς Βύλιζας ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ εἶναι πιὸ ὀγκηρὴ, χαλαρότερα ἐκτελεσμένη, μὲ λιγότερη ἐπιμέλεια στὶς λεπτομέρειες καὶ δὲν συνοδεύεται ἀπὸ τοὺς ἀποστόλους, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴν Κάτω Παναγιά. Συναγωνίζεται ὅμως σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν τέχνη τοῦ Τζάνε στὸ πλάσιμο τοῦ προσώπου μὲ τὶς πολλὲς παρᾶλληλες γραμμές, στὴ σχηματικὴ πτυχολογία, καθὼς καὶ τὸν πανομοιότυπο θρόνο.

96) Μυλωνά, ὅ.π. (ὑποσημ. 15), σ. 226.

97) Παπαθεοφάνους-Τσουρη, ὅ.π. (ὑποσημ. 36). Ἡ εἰκόνα προέρχεται ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Ὁδηγήτριας στὴν Ἄρτα, καθολικὸ ἄλλοτε μονῆς. Ὁ Τζάνε εἶναι γνωστὸ ὅτι ζωγράφησε καὶ ἄλλη μιὰ εἰκόνα μὲ τὸν ἴδιο τύπο τοῦ ἐνθρονου Χριστοῦ ποῦ ἐμπνέεται ἀπὸ τὸν Χριστὸ τοῦ Ἀγγέλου καὶ ἡ ὁποία ἐκτίθεται στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο, βλ. Δρανδάκης, ὅ.π. (ὑποσημ. 57), σ. 96, πίν. 38α.

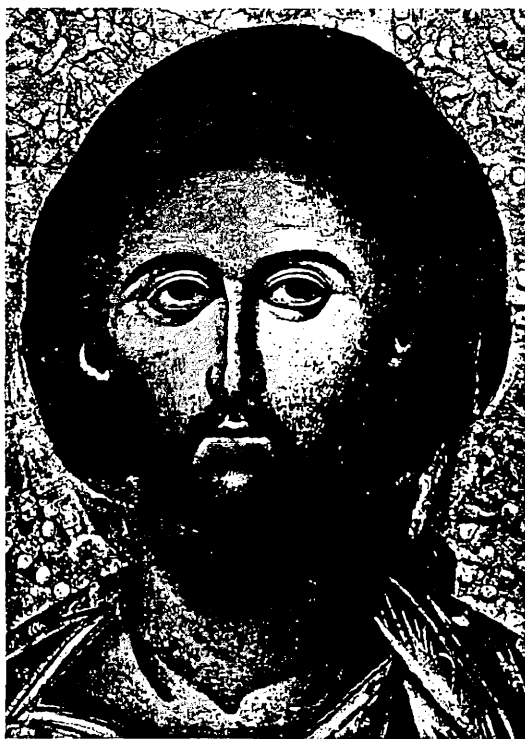
98) Πρὸκειται γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ ἐνθρονου Χριστοῦ στὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου καὶ τῆ δεσποτικῆς εἰκόνα μὲ τὸ ἴδιο θέμα στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Θεοδώρας. Γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς ἀντιγραφῆς τῶν εἰκόνων τοῦ Τζάνε, ποῦ ἔχει ἀποδοθεῖ στὴν ἀπήχηση ποῦ εἶχε τὸ ἔργο του, βλ. Παπαθεοφάνους-Τσουρη, ὅ.π. (ὑποσημ. 36), σ. 243, ὑποσημ. 32.

Εικ. 7. Ματσούκι Ίωαννίνων. Μονή Βύλιζας. 'Ο Χριστός Παντοκράτορας

6. Η Παναγία ἔνθρονη βρεφοκρατούσα

Ἡ εἰκόνα (Εἰκ. 9), διαστ. 1,255x0,62x0,03 μ., δὲν φέρει ὑπογραφή, εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργο τοῦ Νομικοῦ⁹⁹. Ὅπως καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, ἔχει προιονιστεῖ στὰ πλάγια προκειμένου νὰ προσαρμοστεῖ στὸ τέμπλο τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Βύλιζας.

Εἰκ. 8. Ματσούκι Ἰωαννίνων. Μονὴ Βύλιζας.
Ὁ Χριστὸς Παντοκράτορας. Λεπτομέρεια

Εἰκ. 9. Ματσούκι Ἰωαννίνων.
Μονὴ Βύλιζας.
Ἐνθρονη Παναγία βρεφοκρατούσα

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν εἰκόνα ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, ἐδῶ ὁ Νομικὸς δημιουργεῖ ἕνα διαφορετικὸ ἔργο. Ἡ Παναγία κάθεται σὲ πολυτελὴ μαρμάρινο θρόνο καὶ πατεῖ σὲ ὑποπόδιο. Κρατεῖ στὴν ἀγκαλιά της τὸ μικρὸ Χριστό, ὁ ὁποῖος εὐλογεῖ καὶ στηρίζεται στὸ ἀριστερὸ του γόνατο κλειστὸ εἰλητάριο. Τὸ δεξιὸ χερὶ τῆς Παναγίας ἀκουμπᾷ προστατευτικὰ τὸ πόδι τοῦ

⁹⁹ Βοκοτόπουλος, δ.π. (ὑποσημ. 94), σ. 469, πίν. 406 καὶ 407.

Ἰησοῦ, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ πέφτει χαλαρὸ στὸ πλάι. Καὶ οἱ δύο μορφές εἶναι μετωπικές, στὸν ἴδιο ἄξονα, μὲ μόνη ἀπόκλιση τὰ γόνατα τῆς Θεοτόκου ποὺ κλίνουν πρὸς τὰ ἀριστερά. Τὸ κεφάλι τῆς Παναγίας ἀπὸ ἀνάγλυφο φωτοστέφανο, διακοσμημένο μὲ ἄνθη καὶ βλαστούς, καὶ φέρει ἓνα δεῦτερο, μικρότερο, ἀσημένιο φωτοστέφανο μὲ ἐγγάρια φυτική διακόσμηση. Ἀνάγλυφα ἐπίσης εἶναι καὶ τὰ συμπιλήματα ΜΡ ΘΥ, δεξιὰ καὶ ἀριστερά. Ἀργυρὸ φωτοστέφανο μὲ σφυρήλατη φυτική διακόσμηση φέρει ἐπίσης καὶ ὁ Χριστός.

Εἰκ. 10. Ματσούκι Ἰωαννίνων. Μονὴ Βύλιζας. Ἐνθρονη Παναγία βρεφοκρατούσα. Λεπτομέρεια

Εἰκ. 11. Ματσούκι Ἰωαννίνων. Μονὴ Βύλιζας. Ὁ Χριστός. Λεπτομέρεια τῆς εἰκόνας τῆς ἐνθρονης Παναγίας

Ἡ Θεοτόκος φορεῖ βαθύχρωμο μαφόριο ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ἀνοιχτόχρωμο, διακοσμημένο μὲ ἥλιους, χιτῶνα τοῦ Χριστοῦ. Οἱ πτυχές τῶν ἐνδυμάτων τους εἶναι γεωμετρικές, σχηματίζουν πολλές γωνίες, ἰδίως στὰ σημεῖα ποὺ ἀναδιπλώνονται. Ὡστόσο, ὁ ὄγκος τῶν μορφῶν διαγράφεται τόσο μὲ τοὺς διαφορετικοὺς χρωματικοὺς τόνους, ὅσο καὶ μὲ τὶς πυκνὲς χρυσοκονδυλιές ποὺ ἀπλώνονται στὰ ἐνδύματα.

Τὰ πρόσωπα πλάθονται μὲ βαθύχρωμους προπλασμοὺς καὶ ἀνοιχτόχρωμα σαρκώματα ποὺ καλύπτονται ἀπὸ μικρὲς ὑπόλευκες πινελιές, οἱ ὁποῖες ξεκινοῦν γύρω ἀπὸ τὰ μάτια (Εἰκ. 10 καὶ 11). Καὶ τὰ δύο πρόσωπα διακρίνει πλαστικότητα καὶ μιὰ ἰδιαίτερότητα στὰ φυσιολογικὰ χαρακτηριστικά, ποὺ ὅμως παραμένουν λίγο ἀνέκφραστα.

Ἡ Παναγία κάθεται σὲ ψηλὸ πολυτελὴ θρόνο ποῦ εἶναι διακοσμημένος στὴ ράχη καὶ στὴν ποδιὰ μὲ σχηματοποιημένα φυτικά θέματα. Ἡ καμπύλη κουπαστὴ τοῦ ἔρεισίνωτου κοσμεῖται μὲ μικρὰ ἀνθέμια. Στὶς πλάγιες στενὲς πλευρὲς ὁ διάκοσμος μιμεῖται ὀρθομαρμάρωση.

Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος ποῦ ἀκολουθεῖ ὁ Νομικός, εἶναι ὁ καθιερωμένος ἤδη ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα Ρίτζο, ὁ ὁποῖος ἔκτοτε διαδόθηκε σὲ διάφορες παραλλαγές¹⁰⁰. Διακρίνεται ὡστόσο γιὰ τὴν πλαστικότητα τῶν προσώπων, τὴν ψηλόλιγνη καὶ κομψὴ ἀπόδοση τῆς Παναγίας καὶ τὴ μᾶλλον ἀσυνήθιστη θέση τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ της.

100) Χατζηδάκης, *Εἰκόνες τῆς Πάτμου*, σ. 61, πίν. 12.

Ἀπὸ τὸ Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, περίοδος Δ΄, τόμ. ΚΓ΄, σ. 205-223, Ἀθήνα 2002.

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΡΑΠΑΝΟΥ ΣΤΙΣ ΔΙΑΠΡΑΓΜΑΤΕΥΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΑ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΥΝΟΡΑ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΓΑΡΔΙΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ

Στὴν ἀνακοίνωση αὐτὴ θὰ προσπαθῶ νὰ παρακολουθῶ τὴ σταδιοδρομία τοῦ Κωνσταντίνου Καραπάνου, ἐνὸς ὁμογενοῦς, σύμφωνα μὲ τὴ δική του συνείδηση ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ συνείδηση τῶν ἄλλων, μέχρι τὴ μεταστροφή του, ὅταν δηλαδὴ ἀποφάσισε νὰ γίνῃ ἐλλαδίτης, καὶ νὰ δῶ πῶς συντελέστηκε ἡ μεταστροφή αὐτὴ καὶ σὲ ποιά γενικώτερα πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ πλαίσια¹.

Ὁ Κ. Καραπάνος ἦταν μεγαλοκτηματίας τῆς Ἄρτας, τραπεζίτης στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ ἀνασκαφέας τῆς Δωδώνης καὶ τέλος πολιτικὸς στὴν Ἑλλάδα. Γεννήθηκε τὸ 1840 στὴν Ἄρτα, γυιὸς τοῦ Γεράσιμου, μέλους μιᾶς ἀπὸ τὶς πρῶτες Ἀρτινὲς οἰκογένειες. Σπούδασε στὰ Ἰωάννινα καὶ στὴν Κέρκυρα καὶ ἔπειτα, ἀπὸ τὸ 1857 ὡς τὸ 1961, νομικὰ στὴν Ἀθήνα². Τὸ 1859 τὰ κτήματα ποὺ ἐπιστατοῦσε σὰν κεχαγιάς ὁ πατέρας του, τὰ ἀγόρασε ὁ Mustafa Naili paşa, μέγας βεζίρης στὶς περιόδους 1852-53 καὶ 1856-57. Ἴσως μὲ τὴν εὐνοία τοῦ Mustafa paşa ἔγινε ἀκόλουθος τῆς τουρκικῆς πρεσβείας στὸ Παρίσι γιὰ ἕξι μῆνες ἀφοῦ τελείωσε τὶς σπουδές του, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ προσωπικοῦ τῆς πρεσβείας βρέθηκε τὸ 1862 στὴν Κωνσταντινούπολη³.

-
- 1) Δυστυχῶς ὁ περιορισμὸς στὶς σελίδες δὲν μοῦ ἐπιτρέπει νὰ δημοσιεύσω τὴ μελέτη ὀλοκληρωμένη. Ἡ πλήρης μορφή τῆς μελέτης θὰ δημοσιευτεῖ προσεχῶς. Ἐδῶ θὰ ἀρκεστῶ στὴ δημοσίευση ἐνὸς μόνο ἀπὸ τὰ ἔγγραφα, στὰ ὁποῖα στηρίζεται ἡ ἀνακοίνωση, τοῦ πιδ σχετικοῦ μὲ τὸ περιεχόμενό της. Ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω τὴν Ἐταιρεία Φίλων τοῦ Λαοῦ γιὰ τὴν ἄδεια νὰ μελετήσω τὸ ἀρχεῖο τοῦ Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη, καθὼς καὶ τὴ διεύθυνση τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ακαδημίας Ἀθηνῶν, ποὺ μοῦ ἐπέτρεψε τὴ μελέτη τῶν μικροταινιῶν τοῦ Γαλλικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν. Οἱ ἡμερομηνίες δίνονται σύμφωνα μὲ τὰ δύο ἡμερολόγια –ὅπου ὅμως δίνεται μόνο τὸ ἕνα ἐννοεῖται ὅτι εἶναι τὸ νέο ἡμερολόγιο. Ὁ Κωνσταντῖνος Καραπάνος ἀναφέτεται σὰν «ὁμογενῆς» μέσα στὰ φύλλα τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα *Ε.Φ.Σ.Κ.*), π.χ. *Ε.Φ.Σ.Κ.* 9 (1874-75), 235.
 - 2) [Ἐ. Κυριακίδη], *Οἱ Καραπάνοι. Ἱστορικὴ σημείωσις*, Ἀθήνα 1893, σ. 6.
 - 3) Κ. Καραπάνου, *Ἡ Δημοκρατία ἀγωνιζομένη νὰ δημιουργήσῃ ἀγροτικὸν ζήτημα ἐν Ἠπειρῷ*

Στὴν Κωνσταντινούπολη ἔγινε μέλος τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου ἀπὸ τὸν πρῶτο χρόνο λειτουργίας του καὶ ἀναμείχτηκε στὶς διαμάχες τοῦ Πατριαρχείου. Τὸ Πατριαρχεῖο εἶχε ὑπάρξει στάδιο δράσης τοῦ θεοῦ του Γεωργίου καὶ ἔτσι ὁ Κωνσταντῖνος βρῆκε τὶς παρατάξεις ἔτοιμες: πῆρε τὸ μέρος τοῦ πατριάρχη Ἰωακείμ Β΄, πρῶην μητροπολίτη Ἰωαννίνων στὶς περιόδους 1835-38 καὶ 1840-45, ἐναντίον τοῦ οἰκογενειακοῦ του ἀντίπαλου Σωφρόνιου, μητροπολίτη Ἄρτας (1849-63). Ἐμφανίστηκε μάλιστα μὲ πληρεξουσιότητα ἀπὸ τοὺς Ἀρτινοὺς δημογέροντες γιὰ νὰ φροντίσει γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ μητροπολίτη⁴.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἄρχισε νὰ παρουσιάζει ἐνδιαφέροντα φαινόμενα. Συγκεκριμένα μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο οἱ δημοσιονομικὲς ἀνάγκες τῆς Αὐτοκρατορίας καλοῦσαν τὰ ἀργὰ εὐρωπαϊκὰ κεφάλαια σὲ ἓνα σχεδὸν παρθένο ἔδαφος γιὰ τραπεζικὲς ἐργασίες. Ἐτσι ἓνα ἀγγλογαλλικὸ συνδικατο ἴδρυσε τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1863 τὴν Banque Impériale Ottomane, ποὺ ἐνάμισυ περίπου χρόνο ἀργότερα, μαζὶ μὲ ἄλλους ντόπιους τραπεζικοὺς οἴκους, ἴδρυσε τὴ θυγατρικὴ τῆς Société Générale de l' Empire Ottoman γιὰ ἐργασίες ποὺ ἡ μητρικὴ τράπεζα δὲν μποροῦσε ἀπὸ τὸ καταστατικὸ τῆς νὰ ἀναλάβει. Ἐνας ἀπὸ τοὺς κύριους μετόχους τῆς νέας αὐτῆς τράπεζας ἦταν ὁ Χρηστάκης Ζωγράφος, Ἡπειρώτης τραπεζίτης, ποὺ διάλεξε τὸν Καραπάνο γιὰ γραμματέα τῆς τράπεζας. Ἡ Société Générale de l' Empire Ottoman ἐργάστηκε μὲ ἐπιτυχία καὶ ἔζησε μέχρι τὸ 1893⁵. Ἡ ἐμφάνιση μάλιστα τοῦ Καραπάνου τὸ 1865 σὰν δωρητὴ σχολείων πλαῖσι στοὺς ἐπιφανεῖς Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινούπολης εἶναι ἓνα σημάδι καὶ τῆς δικῆς του κοινωνικῆς ἀνόδου⁶. Ἐξἄλλου τὸ 1867 παντρεύτηκε τὴ Μαρία, κόρη τοῦ

καὶ Θεσσαλία, Αθήνα 1882, σ. 78-79 (ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν Ἀγροτικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, *Ντοκουμέντα*, σειρὰ ἐπανεκδόσεων 3, Αθήνα 1981). Γιὰ τοὺς προηγούμενους κατόχους τῶν γαιῶν αὐτῶν, βλ. σ. 78. Enver Ziya Karal, *Osmanli Tarihi*, τ. 5, *Nizam-i cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, σειρὰ Türk Tarih Kurumu Yayınlarından XIII, ἀρ. 165, β΄ ἐκτύπωση, Ἄγκυρα 1961, σ. 253. Τὸ ἀντιφάρμακον ἐνὸς παραπόνου, μέρος Α΄, φυλλάδιον Ιον, [ἐν Κωνσταντινουπόλει 19 Δεκεμβρίου 1862], σ. 3-4.

- 4) Ε.Φ.Σ.Κ. 1 (1863), σ. ἡ΄. Μ. Γεδεών, *Μνεῖα τῶν πρὸ ἐμοῦ, 1800 - 1683 - 1913*, Αθήνα 1934, σ. 186. Ἡ στάση τοῦ Καραπάνου τὸν τοποθετοῦσε ἀντίθετο τῶν Κ. Α. Καραθεοδωρῆ, Στ. Καραθεοδωρῆ καὶ Κ. Ἀδοσίδη. Ὁ Καραπάνος μάλιστα δημοσίευσε φυλλάδιο μὲ τίτλο *Ἐν παράπονον*, Κωνσταντινούπολη 1862, 22 σ., ποὺ προκάλεσε λιβελλο ἐναντίον του μὲ τίτλο *Τὸ ἀντιφάρμακον ἐνὸς παραπόνου*, ἐκ μέρους ὀρισμένων ἐχθρῶν τοῦ Ἰωακείμ Β΄, Μ. Γεδεών, *Ἀποσημειώματα Χρονογράφου, 1800-1913*, Αθήνα 1932, σ. 63. Ἀφετηρία γιὰ τὶς πληροφορίες αὐτὲς ἀποτελέσασε τὸ εὐρετήριο τῶν Δήμητρας Πικραμένου-Βάρφη καὶ Χρυσόθεμης Σταματοπούλου (ἐπιμ.), Μανουῆλ Γεδεών, *Ἀποσημειώματα Χρονογράφου, Μνεῖα τῶν πρὸ ἐμοῦ, Πατριαρχικαὶ ἐφημερίδες, Ἱστορία τοῦ Χριστοῦ πηνήτων. Εὐρετήρια*. Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ε.Ι.Ε., ἀρ. 24, Αθήνα 1979, ια΄-130 σ. Γιὰ τὴν πληρεξουσιότητα τῶν Ἀρτινῶν δημογερόντων βλ. Κ. Καραπάνου, *Ἐν παράπονον*, σ. 22.
- 5) J. Thobie, *Intérêts et impérialisme français dans l' Empire Ottoman 1895-1914*, Παρίσι 1977, σ. 82-84, A. Du Velay, *Essai sur l' histoire financière de la Turquie*, Παρίσι 1903, σ. 199-200, Ξ. Κυριακίδη, ὅπ. παρ., σ. 7.
- 6) *Ἐκθεσις τῆς κατὰ τὸ 1885-1886 γενικῆς καταστάσεως τῶν ἐν Σταυροδρομίῳ Σχολείων τῆς Παναγίας*, Κωνσταντινούπολη 1866, σ. 35.

Χρηστάκη Ζωγράφου, και έκανε τή γνωριμία του παρισινοῦ δικηγόρου τότε Léon Gambetta. Ὁ Gambetta εἶχε ἐπισκεφτεῖ τήν Κωνσταντινούπολη μαζί με τὸ φίλο του ἐπίσης δικηγόρο καὶ μετέπειτα πολιτικὸ Clément Laurier, ποῦ ἦταν καλεσμένος ἀπὸ τὴν Banque Impériale Ottomane. Ὁ Laurier εἰδικευόταν σὲ οἰκονομικὲς ὑποθέσεις καὶ στὸ τέλος τῆς ζωῆς του ἔγινε οἰκονομικὸς σύμβουλος τοῦ χεδίβη Ismail τῆς Αἰγύπτου⁷.

Σύντομα ὁ Καραπάνος ἀνοίχτηκε σὲ δικούς του ἐπιχειρηματικοὺς συνδουασμούς, με τὴν ὑποστήριξη τοῦ Ζωγράφου. Τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1870 ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνησις τοῦ παραχώρησε τὴν κατασκευὴ καὶ ἐκμετάλλευσή τῶν ἵπποτροχιοδρομῶν τῆς Κωνσταντινούπολης γιὰ 40 χρόνια. Στὴν ἔταιρεία ποῦ σχηματίστηκε, τὴν Société des Tramways de Constantinople, συμμετείχαν ἡ Banque Impériale Ottomane καὶ ἡ Société Generale de l' Empire Ottoman ἔχοντας ἡ κάθε μιὰ ἀπὸ ἕνα σύμβουλο στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς νέας ἔταιρείας. Ἐπὶ πλέον στὸ συμβούλιο αὐτὸ συμμετείχαν οἱ τραπεζίτες μέτοχοι τῆς Société Générale A. Camondo, Χ. Ζωγράφος καὶ Γ. Ζαρίφης μαζί με τὸν Κ. Καραπάνο. Ἡ ἔταιρεία αὐτὴ ἔζησε κάτω ἀπὸ τὸν ἀγγλογαλλικὸ ἔλεγχο μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα, ὅποτε με τὴν ἀνάγκη τοῦ ἐξηλεκτρισμοῦ τοῦ δικτύου περιήλθε στὸν ἔλεγχο τῆς Deutsche Bank, ἀλλὰ ὁ Καραπάνος παραιτήθηκε ἀπὸ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1876, σὲ μιὰ περίοδο κρίσιμη οἰκονομικὰ γιὰ τὴν ἔταιρεία τῶν τροχιοδρομῶν καὶ γενικὰ γιὰ τὴν ἀγορὰ τῆς Κωνσταντινούπολης⁸.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ με τὸ γαλλοπρωσικὸ πόλεμο καὶ με τὰ σχέδια γιὰ τὴ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ τῆς Βαγδάτης τοῦ βαρόνου Hirsch τὴ γαλλικὴ ἐπιρροή στὴν Κωνσταντινούπολη ἀντικατέστησε παροδικὰ ἡ Βιέννη, ποῦ τὰ χρόνια αὐτὰ εἶχε γίνε κέντρο τολμηρῶν τραπεζικῶν ἐγχειρημάτων. Μετὰ τὴν ἴδρυσή στὴν Κωνσταντινούπολη τῆς Banque Austro-ottomane στὶς 14/26 Νοεμβρίου 1871, ἰδρύθηκε καὶ δευτέρη αὐστριακὴ τράπεζα στὶς 3/15 Μαρτίου 1872: ἡ Banque Austroturque ἀπὸ ἀγγλοαυστριακὸ συνδυασμὸ ἀπὸ πλευρᾶς Βιέννης με τὶς Union Bank καὶ τὴν Banque Anglo-autrichienne, καὶ ἀπὸ τὸν Κ. Καραπάνο καὶ ἄλλους τραπεζίτες τοῦ Γαλατᾶ ἀπὸ ὀθωμανικῆς πλευρᾶς: τοὺς Camondo καὶ Σία, Στ. Ἀ. Ράλλη, Ζ. Στεφάνοβιτς, Otto Ullmann, Ἀ. Βλαστό, Χ. Ζωγράφος καὶ Γ. Ζαρίφη. Ἡ τράπεζα ὅμως αὐτὴ παρασύρθηκε ἀπὸ τὸ βιεννεζικὸ κράχ, χρεωκόπησε στὸ τέλος τοῦ 1873 καὶ διαλύθηκε⁹.

7) Γιὰ τὸ γάμο του βλ. Ἐ. Κυριακίδη, ὅπ. παρ., σ. 7 καὶ Κ. Καραπάνου, *Δημοκρατία*, σ. 109. Γιὰ τὴν ἐπίσκεψη τῶν Gambetta καὶ Laurier, βλ. Ἐ. Κυριακίδη, ὅπ. παρ., σ. 11, P. Deschanel, *Gambetta*, Λονδίνο 1920, σ. 18-19, ὅπου οἱ χρονολογίαι εἶναι ἀσαφεῖς καὶ δὲν ἀναφέρεται ἡ Τουρκία, καὶ D. Halévy, E. Phillias, *Lettres de Gambetta*, Παρίσι 1938, ἐπιστολὴ ἀρ. 6, σημ. α. Ἡ συλλογὴ αὐτὴ περιέχει ἐπιστολὲς ποῦ ἔγραψε ὁ ἴδιος ὁ Gambetta, συγκεντρωμένες ἀπὸ διάφορες, προσιτὲς τὸ 1938, πηγές. Βλ. ἐπίσης Ἀ. Συγγροῦ, *Ἀπομνημονεύματα*, Αθήνα 1908, τ. 2, σ. 304.

8) J. Thobie, ὅπ. παρ. σ. 188-89, 442. *Νεολόγος* 10, ἀρ. 2100 (Κωνσταντινούπολη 6/18 Φεβρουαρίου 1876)3 καὶ 2102 (Κωνσταντινούπολη 9/21 Φεβρουαρίου 1876)3.

9) A. Du Velay, ὅπ. παρ., σ. 202-203, J. Thobie, ὅπ. παρ., σ. 83, Ἀ. Συγγροῦ, ὅπ. παρ., σ. 201-202 καὶ τ. 3, σ. 29.

Τὴν ἴδια ἐποχή, ὅπως πολλοὶ ἄλλοι Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Καραπάνος ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἐναλλακτικὴ τοποθέτηση χρημάτων σὲ γῆ στὴν Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ τὸ 1872 καὶ 1873 ἀγόρασε στὴν περιοχὴ τῆς Ἄρτας τὰ κτήματα, ποὺ διαχειριζόταν ὁ πατέρας του, ἀπὸ τοὺς κληρονόμους τοῦ Mustafa Naili paşa. Τὶς ἀγορὰς αὐτὲς συμπλήρωσε καὶ μὲ ἄλλες τρεῖς χρόνια ἀργότερα¹⁰.

Συμμετεῖχε ὁμοῦς ἐνεργᾶ καὶ στὶς δραστηριότητες τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως. Ἄρχισε συνεισφέροντας μικρὰς μελέτες, εἰσφορὰς καὶ δωρεὰς καὶ ἔγινε ἀντιπρόεδρος τὸ 1870-71, πρόεδρος τὸ 1871-73 καὶ μέλος τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἐπιτροπῆς τὸ 1873-75. Τότε δηλαδὴ τὸ Μάρτιο τοῦ 1874, εἶναι ποὺ ἀγωνοθέτησε 10.000 φράγκα γιὰ διδακτικὰ βιβλία γιὰ τὴ δημοτικὴ ἐκπαίδευση, ποὺ θὰ συντάσσονταν σύμφωνα μὲ τὶς προδιαγραφὰς τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἐπιτροπῆς: αὐτὸς ἦταν ὁ Καραπάνιος ἀγὼν¹¹.

Οἱ ἐπισκέψεις του στὴν Ἦπειρο γιὰ τὴν ἀγορὰ γῆς, ποὺ ἀναφέρθηκαν, εἶχαν καὶ ἓνα δευτέρου στόχο: τὴν ἀνακάλυψη τοῦ μαντείου τῆς Δωδώνης. Μετὰ ἀπὸ ἀρκετὰ δοκιμαστικὰ ἀνασκαφὰς, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1875 ἔμαθε στὰ Ἰωάννινα γιὰ τοὺς χωρικοὺς τῆς Τσαρακόβιστας, ποὺ εὑρίσκαν ἀρχαῖα νομίσματα. Οἱ ὀθωμανικὲς ἀρχὲς τῶν Ἰωαννίνων τὸν βοήθησαν νὰ ξεκινήσει τὴν ἀνασκαφὴ, ποὺ συνέχισε ὕστερα συστηματικὰ τὸ 1876, ἀφοῦ πῆρε ἄδεια ἀπὸ τὴν κυβέρνησις τὴν Κωνσταντινουπόλιν¹².

Ἦδη ὁμοῦς ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ στὴν Κωνσταντινουπόλιν εἶχε μεταμορφωθεῖ ἀπὸ σηρικὸ ἀκμῆς καὶ ἔντονων προσδοκιῶν σὲ ἀτιμόσφαιρα χρεωκοπιῶν καὶ ἐπικίνδυνων παιχνιδιῶν μὲ τὸ δημόσιο ταμεῖο. Τὸν ἴδιο χρόνον ποὺ χρεωκόπησε τὸ ὀθωμανικὸ κράτος (19 Ἰουνίου/1 Ἰουλίου 1876), ὁ Καραπάνος δώριζε 200 τόμους βιβλίων του καὶ περίπου 420 φυλλάδια στὸν Ἑλληνικὸ Φιλολογικὸ Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως, καὶ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1876, μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Δωδώνης, ἐγκαταστάθηκε στὸ Παρίσι, ἐνῶ οἱ συνάδελφοί του τραπεζίτες τοῦ Γαλατὰ συνέχισαν νὰ παρέχουν βραχυπρόθεσμα ὑψηλότοκα δάνεια γιὰ τὴ συντήρησις τοῦ κράτους μετὰ τὴ χρεωκοπία του. Χωρὶς δυσκολία θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ συνδέσει τὴν ὀθωμανικὴ χρεωκοπία καὶ τὶς οἰκονομικὰς ἀναζητήσεις τοῦ Καραπάνου μὲ τὴ νέα του αὐτὴ μετακίνησις¹³.

10) Κ. Καραπάνου, ὅπ. παρ., σ. 14, 76, 80, 102-109.

11) Κ. Καραπάνου, «Περὶ τῆς δουλείας ἐν ταῖς Ἠνωμέναις Πολιτείαις τῆς Ἀμερικῆς», *Ε.Φ.Σ.Κ.* 2 (1864-5), 105-6, «Περὶ τοῦ ἐμπορίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων». *Ε.Φ.Σ.Κ.* 4 (1869-70), 144-60. Δωρεὰς: *Ε.Φ.Σ.Κ.* 4 (1869-70), 236, 246, 5 (1870-71), 166, 182, 8 (1873-74), σ. κα', 9 (1874-75), 235). Ἀξιώματα: *Ε.Φ.Σ.Κ.* 5 (1870-71), σ. ια', 6 (1871-72), σ. κη', 243, 303-12, 7 (1872-73), σ. κβ', 334 8 (1873-74), σ. κγ', 9 (1874-75), σ. κγ'. Γιὰ τὸν Καραπάνειον ἀγὼνα, βλ. ἐπιστολὴ Κ. Καραπάνου πρὸς τὸν πρόεδρον τοῦ Συλλόγου, Κωνσταντινουπόλιν 29 Μαρτίου/10 Ἀπριλίου 1874, *Ε.Φ.Σ.Κ.* 8 (1873-74), 320. Γιὰ τὴν τύχη τοῦ ἀγὼνα αὐτοῦ, βλ. *Ε.Φ.Σ.Κ.* 22 (1889-90), 1890-91), 120 καὶ 25 (1893-94), 109-10.

12) Κ. Καραπάνου, *Dodone et ses ruines*, Παρίσι 1878, τ. 1, σ. 2, 4.

13) *Ε.Φ.Σ.Κ.* 10 (1875-76), 177. Οἱ οἰκονομικὲς του δραστηριότητες τὸν φέρνουν νὰ βρισκῆται στὴν Κωνσταντινουπόλιν μέχρι τουλάχιστον τὶς 6/18 Μαΐου 1876, ὅποτε συμμετεῖχε στὴ γενικὴ συνέλευσις τῆς Société Générale de l'Empire Ottoman ὡς μέλος τοῦ ἀπερχόμενου Διοικητικοῦ

Στὸ Παρίσι στὶς 25 Μαρτίου/6 Ἀπριλίου 1877 ἀνακοίνωσε στὴν Ἀκαδημία τῶν ἐπιγραφῶν καὶ γραμμάτων τὰ εὐρήματα τῆς Δωδώνης, ἐντυπωσιάζοντας τοὺς Γάλλους ἀρχαιολόγους. Ἄς σημειώσουμε ὅτι μέλος τῆς Ἀκαδημίας αὐτῆς ἦταν καὶ ὁ πολιτικὸς William Waddington¹⁴.

Ἡ τοποθέτηση τοῦ Καραπάνου ἀπέναντι στὸ ζήτημα τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικοῦ πέρασε ἀπὸ διάφορα στάδια. Ὃν πρόεδρος τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως ἐπαινοῦσε στοὺς λόγους του «τὸν ἔνδοξον κυριάρχην [τῆς Ἀνατολῆς] Σουλτὰν Ἀβδοῦλ Ἀζίζ καὶ τὴν πεφωτισμένην αὐτοῦ κυβέρνησιν», ὅπως ἔπρεπε νὰ κάνει, συγχρόνως δὲ ταύτιζε τὸν ἑαυτό του καὶ τὰ μέλη τοῦ Συλλόγου μὲ τοὺς κατοίκους τῆς Ἀνατολῆς, ποὺ πρέπει νὰ ἐκπαιδευτοῦν «ἐὰν θέλωμεν νὰ ἐπαναφέρωμεν τὴν πατρίδα ἡμῶν εἰς θέσιν ἀξίαν ἐκείνης, ἣν κατεῖχε ἄλλοτε ἐν τῇ ἀνθρωπότητι, νὰ ἐξασφαλίσωμεν εἰς αὐτὴν ὑπαρξίν αὐτοτελῆ καὶ ἀνεξάρτητον καὶ ἀπελευθερώσωμεν αὐτὴν τῆς διηνεκοῦς ὑλικῆς καὶ ἠθικῆς ἐπεμβάσεως τῶν ἄλλων ἐθνῶν». Σίγουρα ἐδῶ ἡ πατρίδα δὲν εἶναι τὸ ἑλληνικὸ βασίλειο ἀλλὰ ἡ Ἀνατολή, ὅσο καὶ ἂν πρόκειται γιὰ ἓνα ἀνομοιογενῆ χῶρο, μὲ ἄλλα ὅμως κριτήρια. Ἡ ἰδεολογία ποὺ ἐξαγγέλλεται ἐδῶ μὲ κάποια ἐπιθετικότητα ἔχει ὅλη τὴ νομιμότητα γιὰ νὰ γίνεи δημόσιος λόγος στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1871¹⁵.

Συμβουλίου. *Νεολόγος* 10, ἀρ. 2171 (Κωνσταντινούπολη 7/19 Μαΐου 1876) 2. Ἀνάμεσα στὴν ἡμερομηνία αὐτὴ καὶ τὴν ἐμφάνισή του στὸ Παρίσι μεσολάβησε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Δωδώνης. Πραγματικὰ ἐμφανίζεται στὰ Ἰωάννινα νὰ παρακολουθεῖ τὶς ἐκπαιδευτικὰ δραστηριότητες στὰ τέλη Αὐγούστου, *Νεολόγος* 11, ἀρ. 2261 (Κωνσταντινούπολη 23 Αὐγούστου/4 Σεπτεμβρίου 1876) 3, ἐνῶ μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ, ποὺ τελείωσε τὸν Ὀκτώβριο, πήρε ὅ,τι εὐρήματα ἐδίκαιοῦτο ἀπὸ τὸ νόμο καὶ ἀναχώρησε γιὰ τὸ Παρίσι γιὰ νὰ ὑποβάλει εὐρήματα καὶ πορσιματα στοὺς ἐκεῖ ἐιδικοῦς, ὅπ. παρ., ἀρ. 2366 (24 Δεκεμβρίου 1876/5 Ἰανουαρίου 1877) 3. Δὲν μποροῦμε ὅμως ἀκόμη νὰ μιλήσουμε γιὰ μεταστροφή στὴ συνείδησή του ἀφοῦ τὸν βρίσκουμε ἀποτυχόντα ὑποψήφιο γιὰ τὴν Ὁθωμανικὴ Βουλὴ γιὰ τὸ νομὸ Ἑπειροθεσσαλίας στὸ τέλος Δεκέμβρη 1876/ἀρχὲς Γενάρη 1877, ὅπ. παρ., ἀρ. 2385 (Κωνσταντινούπολη 19/31 Ἰανουαρίου 1877) 3. Γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάστασι τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, βλ. J. Thobie, ὅπ. παρ., σ. 88 καὶ J. Bouvier, *Le Crédit Lyonnais de 1863 à 1882*, τ. 1-2, Παρίσι 1961, σ. 682 κ.ἐπ.

- 14) Κ. Καραπάνου, «Περὶ Δωδώνης καὶ τῶν ἐρείπων αὐτῆς», *Bulletin de Correspondance Hellénique* (1877), 245-54. Ἡ ἀνακοίνωσις ὑπογράφεται ἐν Παρισίοις, 6 Ἀπριλίου 1877. Γιὰ τὸν Waddington, βλ. D. Halévy, E. Phyllias, ὅπ. παρ., ἐπιστολὴ, ἀρ. 221, σημ. d. Ἡ πολιτιστικὴ δράσι τοῦ Καραπάνου στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ γενικὰ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως ἦταν γνωστὴ στοὺς ἑλληνιστὲς τοῦ Παρισιοῦ τοῦ «ἐν Παρισίοις Συλλόγου πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν ἐν Γαλλίᾳ». *Νεολόγος* 10, ἀρ. 2110 (19 Φεβρουαρίου/2 Μαρτίου 1876), 2.
- 15) Ε.Φ.Σ.Κ. 7 (1872-73), 334 καὶ 6 (1871-72), 210-11. Ὅμοια ἀκριβῶς ἰδεολογία ἐκφράζεται καὶ στὸν πρόλογο τῆς Ὁθωμανικῆς μεθόδου τοῦ Ἀ. Κωνσταντινίδη: «οὕτω δ' ἐλάμβανε τύπου μορφῆν τὸ τετραμμένον ἐκεῖνο τί θὰ τὰ κάω τὰ τουρκικά, τί μὲ χρειάζονται, ὡσὰν νὰ μὴ εἶχομεν μίαν κοινὴν πατρίδα μετὰ τῶν Ὁθωμανῶν, ὡσὰν νὰ μὴ συνέδεον ἡμᾶς κανὲν κοινὸν συμφέρον, λησμονοῦντες ὅλως ὅτι τὰ συμφέροντα ἡμῶν συνεταυτίζοντο στενότατα μετὰ τῶν ἰδικῶν των, καὶ ὅτι δὲν εὐρισκόμεθα εἰς χώραν μυριάδας λευγῶν ἀπέχουσαν τῆς Ἀνατολῆς, καὶ ἐνὶ λόγῳ οὕτως ἐφερόμεθα, ὡς νὰ μὴ ὑπῆρχε κανεὶς δεσμός, οὔτε πολιτικὸς οὔτε ἐμπορικὸς μετὰ τῶν ἡμῶν καὶ ἐκείνων». Ἀ. Κωνσταντινίδης, *Θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ μέθοδος πρὸς ἐκμάθησιν τῆς Ὁθωμανικῆς γλώσσης*, Κωνσταντινούπολη 1873, σ. ια'.

Μερικά χρόνια αργότερα στο σύγγραμά του *Dodone et ses ruines*, που εξέδωσε στο Παρίσι το 1878, χωρίς να αντιφάσκει προς την παραπάνω θέση του, διασαφήνιζε περισσότερο τα κριτήριά του: όχι μόνο ανεξαρτησία από ξένες ύλικες και ήθικες επεμβάσεις για την πατρίδα, αλλά συγκεκριμένη εθνική φυσιογνωμία, πολιτικό σχήμα και προ πάντων συνείδηση. Περιοριζόταν όμως στην αρχαιότητα.

«Parmi les vérités historiques on peut classer d'une manière certaine l'influence exceptionnelle et presque unique que l'oracle de Dodone a exercée sur les livres peuples qui habitaient alors les contrées helléniques, influence qui a conservé la communauté des sentiments et l'unité nationale de ces peuples, dont les habitudes étaient contraires à l'idée d'une union politique. Ce n'est pas seulement pendant l'époque héroïque que l'oracle de Dodone a exercé un grand ascendant sur les populations de la Grèce; son influence a été également considérable pendant l'époque istorique; de sorte que son existence et les questions qui s'y rattachent sont intimement liées avec la naissance et la vie tout entière de la nation hellénique».

Στο τέλος μάλιστα του βιβλίου αναφέρεται στην καταστροφή της Δωδώνης στις αρχές περίπου του 6ου μ.Χ. αιώνα, χωρίς να είναι δυνατό να επισημάνει κανείς «quel est, parmi les flots de barbares qui ont saccagé les villes épirotes, celui qui a détruit définitivement Dodone». Δεν υπάρχει κανένας υπαινιγμός για ιστορική συνέχεια του Έλληνισμού: ή διακοπή εδώ είναι πλήρης¹⁶.

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του κάποιος εργάτης έκλεψε κάτι εύρηματα, που μέσω των αρχαιοκάπηλων της Αθήνας πουλήθηκαν στο Βερολίνο. Ο Καραπάνος βρέθηκε στο Βερολίνο στις 20 Ιουνίου/2 Ιουλίου 1878 για να ξανααγοράσει τα εύρηματά του και για να παρακολουθήσει τις εργασίες του Συνεδρίου του Βερολίνου από τα παρασκήνια¹⁷.

Από εδώ και πέρα συμπλέκεται ή ιστορία του Καραπάνου με την ιστορία των νέων ελληνικών συνόρων. Στο Βερολίνο βρίσκονταν επίσης και τρεις άλλοι Κωνσταντινουπολίτες: ο Β. Σαρακιώτης, σύμβουλος του Πατριαρχείου, ο Αντώνιος Ψυχάρης, αντιπρόσωπος στην Έθνοσυνέλευση για τη Φιλιππούπολη, και ο Ίωάννης Κρικότσος, για τη Θεσσαλονίκη. Τα τρία αυτά μέλη της Έθνοσυνέλευσης είχαν πάει στο συνέδριο με μυστική έντολη από το Πατριαρχείο για να τεθούν υπό τις οδηγίες του Έλληνα υπουργού έξωτερικών, Θ. Δηλιγιάννη, υπέρ των δικαιωμάτων όλων των ελληνικών επαρχιών. Ο Καραπάνος παραβρισκόταν σαν ιδιώτης, φαίνεται δε ότι βοήθησε με τη γνωριμία του με το Γάλλο αντιπρόσωπο και υπουργό έξωτερικών Waddington. Ο Κρικότσος με τον Καραπάνο ξφυγαν μαζί για το Παρίσι στις 26 Ιουνίου/8 Ιουλίου, λίγες μέρες πριν από το τέλος του συνεδρίου¹⁸.

16) Κ. Καραπάνου, *Dodone et ses ruines*, Παρίσι 1878, τ. 1, σ. v-vi, 175.

17) *Archäologische Zeitung* 36 (1878), 115-16, Α. Ραγκαβή, *Απομνημονεύματα*, τ. 4, Αθήνα 1930, σ. 257.

18) Α. Κουντουριώτης προς Α. Κουμουνοδούρο, Βαθυρούαξ 8/20 Ιουνίου 1878, *Αρχείο Υπουργείου Ξεωτερικών* (Α.Υ.Ε.), 1878, Αακ δ', Κ.Π. Σπανούδη, *Ιωακείμ Γ'*, Κωνσταντινούπολη 1902, σ. 151-53, Έ. Κυριακίδη, δπ. παρ., σ. 11, [Θ. Δηλιγιάννης] προς [Α.

Με μεγαλύτερη πληρότητα μπορούμε να μιλήσουμε για τη δράση του Καραπάνου τους πρώτους μήνες του 1879, συγκεκριμένα ανάμεσα στις διασκέψεις της Πρέβεζας και της Κωνσταντινούπολης, χάρη σε μιὰ σειρά από 12 επιστολές του, που βρήκα στο αρχείο του Θ. Δηλιγιάννη. Οι επιστολές αυτές είναι σταλμένες από το Παρίσι στον αδελφό του στην Αθήνα για να επιδοθούν στον Δηλιγιάννη, τότε ύπουργό εξωτερικών. Ή μία μόνο είναι ένυπόγραφη – τις υπόλοιπες τις έχω ταυτίσει με ασφάλεια από το γραφικό χαρακτήρα.

«Δυστυχώς δεν δύναμαι να εργασθώ άνοικτά και έλευθέρως», έγραφε, αλλά ήδη φαίνεται ταυτισμένος με την ελληνική υπόθεση. Από τις επιστολές του φαίνεται πώς κινείται με έπιμονή μέσα στην άβεβαιη και ρευστή πολιτική ζωή της Τρίτης Γαλλικής Δημοκρατίας. Την εποχή αυτή πρόεδρος της δημοκρατίας έγινε ο Jules Grévy, πρωθυπουργός και ύπουργός εξωτερικών ο William Waddington στις 4 Φεβρουαρίου 1879, αλλά ή σημαντικότερη πολιτική φυσιογνωμία ήταν ο άρχηγος του *parti républicain* Léon Gambetta, ο νέος πρόεδρος της βουλής. Ο νέος αυτός άνασχηματισμός θεωρήθηκε από την ελληνική κοινή γνώμη σαν μείζων μεταβολή, που θα εύνουσε την ελληνική υπόθεση. Πάντως ο Καραπάνος έκμεταλλεύτηκε την πρόσβαση που διέθετε στον Gambetta και στον Waddington και στις εφημερίδες τους¹⁹.

Για τη στάση του Gambetta άπέναντι στο άνατολικό ζήτημα, έκτος από τις δημόσιες άγορεύσεις του στη βουλή, έχουμε όρισμένες ιδιωτικού χαρακτήρα πληροφορίες: σε επιστολές του προς τη φίλη του Juliette Adam πριν από την έκρηξη του ρωσοτουρκικού πολέμου έκμυστηρευόταν τον τρόπο που έβλεπε την κατάσταση: Την κρίση στην Άνατολή την ύποκινούσε «le monstre», ή «σφίγγα του Βερολίνου», ο Bismark. Ή Γαλλία, έξασθηνιμένη και άπομονωμένη, έπρεπε να άπόσχει από όποιοδήποτε στρατιωτικές έέργειες, αλλά κατά το διακανονισμό της ειρήνης θα έπρεπε να ύποστηρίξει τους Βαλκανικούς λαούς, άκριβώς για να σπάσει την άπομόνωση και για να αναλάβει τη θέση της άπέναντι στην πρωσική βία. Ή φιλελληνική του προκατάληψη, την όποία συμεριζόταν με την Juliette

Κουμουνδούρο], Βερολίον 28 Ίουνίου/10 Ίουλίου 1878, Α.Υ.Ε., 1878 Ααμ β'. Ο Σαρακιώτης με τον Ψυχάρη, σαν εκπρόσωποι των Έλλήνων της Μακεδονίας και της Θράκης είχαν αναλάβει να επιδόσουν άναφορές των κοινοτήτων αυτών στους αντιπροσώπους των Δυνάμεων που συμετείχαν στη διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης στις 25 Νοεμβρίου/7 Δεκεμβρίου 1876. Με τις άναφορές αυτές οι Έλληνες διεκδικούσαν τη μέρμια των Δυνάμεων για να μην έγκαταλειφθούν στη ολανική έπιρροή με τις μεταρρυθμίσεις, που σχεδιάζονταν τότε στην Κωνσταντινούπολη. *Νεολόγος* 11, άρ. 2345 (Κωνσταντινούπολη 30 Νοεμβρίου/12 Δεκεμβρίου 1876) 2.

19) Th. Zeldin, *France 1848-1945, Politics and Anger*, Oxford 1979, σ. 230, 433. Για τις άποχρώσεις των διαφόρων εφημερίδων και παρατάξεων του *parti républicain*, βλ. D. Halévy, E. Pillias, όπ. παρ., επιστολή άρ. 327, σημ. d.: ριζοσπάστας της άπόχρωσης Vaquerie-Pelletan: *Le Rappel, républicains* – ριζοσπάστες άπόχρωσης του Gambetta-Allain Targé: *La République Française, républicains* άπόχρωσης Jules Ferry: *Le Temps, républicains*, κεντροαριστεροί άπόχρωσης Léon Say: *Journal des Débats*.

Adam και με τον Άγγλο φιλελεύθερο και φίλο του Charles Dilke, δικαιωνόταν έτσι και διπλωματικά²⁰.

Ο Waddington από την άλλη πλευρά ανήκε σε μια συντηρητικότερη απόχρωση του parti républicain, στους όπαδους του ύπουργού παιδείας Jules Ferry, που είχε συγκεντρώσει γύρω του όρισμένους προτεστάντες²¹. Η διαφορά του από τον Gambetta φαίνεται και στις επιστολές του Καραπάνου. Ο Gambetta φαίνεται πιδ άποφασισμένος να χρησιμοποιήσει τδ γαλλικδ τύπο για να κάμψει τις φιλοτουρκικές τάσεις μέσα στη συντηρητική κυβέρνηση τής Άγγλίας και άκόμη να παίξει τδ χαρτί τής Αίγύπτου και τών άγγλογαλλικών έμπορικών διαπραγματεύσεων.

Με την άστάθεια τών κυβερνήσεων αύξανε ή δύναμη τών κρατικών υπαλλήλων, που συχνά γίνονταν φορείς δικής τους πολιτικής: ό Fournier, πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη, ήταν διαφορετικός από τόν Tissot, πρεσβευτή στην Άθήνα. Έτσι ό έλεγχος τής κοινής γνώμης μέσα από τόν τύπο είχε ξεχωριστή σημασία στη Γαλλία. Η συνεργασία έπίσης τών έφημερίδων ήταν άπαραίτητη για την έπιρροή τους πάνω στους Γάλλους μικροαποταμιευτές, μιάς από τις κύριες πηγές άπορρόφησης ξένων δανείων, όπως τὰ έλληνικά²².

Αυτά είναι τὰ γενικά πλαίσια μέσα στα όποια μπορούν να διαβαστούν οι επιστολές του Καραπάνου. Από αυτές μαθαίνουμε ότι χρησιμοποιούσε τις γνωριμίες του για να πληροφορείται και να αντιπληροφορεί σχετικά με τὰ διπλωματικά παρασκήνια και σχετικά με τή σκοπιμότητα άνάληψης από την Ελλάδα μιάς πιδ ένεργητικής πολιτικής: και οι δύο του φίλοι επέμεναν στη διπλωματική μόνο προώθηση του ζητήματος τών συνόρων. Ο Καραπάνος ύποστήριζε τις έλληνικές θέσεις για να περιληφτούν στα νέα σύνορα τδ Μέτσοβο και τὰ Ίωάννινα και τόνιζε στους Γάλλους πολιτικούς την πιθανότητα βιαιοτήτων από τούς μουσουλμάνους Άλβανους στρατιώτες. Συνέβαλλε στην έξαγορά γαλλικών έφημερίδων και προσπαθούσε να υποβάλει τή χρησιμότητά του στην έλληνική κυβέρνηση, τής όποίας έμφανιζόταν σαν ήμιεπίσημος εκπρόσωπος. Έπέμενε στη σοβαρή και από θέσεως ισχύος έμφάνιση και έγκαιρη προετομασία τής Ελλάδας για τή διάσκεψη τής Κωνσταντινούπολης. Σχετικά με τδ δάνειο, που είχε ψηφίσει ή έλληνική βουλή τόν Ίανουάριο, ύποστήριζε ότι έπρεπε να πραγματοποιηθεί μετά την προσαρ-

20) L. Gambetta πρδς Léon, 5 Ίουνίου 1875, όπ. παρ., έπιστολή άρ. 244, έπίσης Aux Crêtes 8 Όκτωβρίου 1880, όπ. παρ., έπιστολή, άρ. 457. L. Gambetta πρδς Juliette Adam, Παρίσι 17 Όκτωβρίου 1876, όπ. παρ., έπιστολή άρ. 289 και Παρίσι 27 Ίανουαρίου 1877, όπ. παρ., έπιστολή άρ. 300. Για τδ φιλελληνισμό που συμμερίζονταν ό Gambetta και ή Adam, βλ. Gambetta πρδς Juliette Adam, 26 Άπριλίου 1878, όπ. παρ., έπιστολή άρ. 378 και σημ. και 23 Νοεμβρίου 1878, όπ. παρ., έπιστολή άρ. 395. Για τόν Charles Dilke, βλ. Gambetta πρδς Dilke, Παρίσι 8 Μαΐου 1880, όπ. παρ., έπιστολή, άρ. 442 και Παρίσι 7 Αύγουστου 1880, όπ. παρ., έπιστολή, άρ. 453.

21) Th. Zeldin, όπ. παρ., σ. 263.

22) Όπ. παρ., σ. 209, 237, H. Feis, *Europe the World's Banker 1870-1914*, New Haven 1930, άνάτύπωση Clifton 1974, σ. 37-38.

τηση τῶν νέων χωρῶν γιὰ νὰ ἐπιτευχθοῦν καλύτεροι ὄροι. Ἐκδήλωνε τὴν ἀγανάκτησή του, μὲ τὸ σκάνδαλο τῶν προμηθειῶν γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ δανείου, κάτι ποῦ τοῦ θύμιζε τουρκικὲς πρακτικὲς καὶ ποῦ τὸ ἑλληνικὸ κράτος ἔπρεπε νὰ ἀποφύγει στὴν πρώτη του ἐμφάνιση στὰ ξένα χρηματιστήρια. Ζητοῦσε νὰ ἀντικατασταθοῦν οἱ Ἄλβανοὶ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ τῆς Ἡπείρου μὲ Ἀσιάτες καὶ νὰ ἰδρυθοῦν εὐρωπαϊκὰ προξενεῖα στὴν Ἄρτα γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν χριστιανῶν ἀπὸ βιαιότητες.

Οἱ πληροφορίες τοῦ προέρχονταν ἀπ' τοὺς γαλλικοὺς τοῦ κύκλους. Ἀπὸ τὸν Gambetta, ποῦ μόλις εἶχε γυρίσει ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ἔμαθε καὶ γιὰ τὶς ἐκεῖ δι-
 ἀφορες πολιτικὲς τάσεις. Ἐπίσης φαίνεται ὅτι πολιορκοῦσε γιὰ πληροφορίες καὶ τὴν ἑλληνικὴ πρεσβεία τοῦ Παρισιοῦ, ποῦ ἦταν ἐπιφυλακτικὴ ἀπέναντί του. Ἀπὸ τὴν Ἄρτα μάθαινε γιὰ τὴν ἐκεῖ κατάσταση τῆς δημόσιας τάξης καὶ γιὰ τοὺς τοπικοὺς ἀνταγωνισμοὺς.

Στὰ τέλη Μαρτίου ἔγραφε στὸν Δηλιγιάννη μέσω τοῦ ἀδελφοῦ του:

«Καθὼς σοὶ ἔγραψα διὰ τῆς τελευταίας μου ὁ κ. Waddington ἠθέλησε νὰ τοῦ δώσω μίαν ἔκθεσιν περὶ τῆς θέσεως ἐν γένει τῶν πνευμάτων καὶ διαθέσεων τῶν Ἀλβανῶν τῶν μερῶν μας. Τὴν ἔκθεσιν ταύτην συντάξα καὶ σοὶ ἐσωκλείω ἀντίγραφον. Ἐν αὐτῇ ἀπέφυγα τὰς γενικότητας καὶ πᾶν τὸ ὁποῖον ἠδύνατο νὰ δεῖξῃ μεροληψίαν καὶ ἐλαττώσῃ τὴν πίστιν τὴν ὁποῖαν ἐπιθυμῶ νὰ δώσῃ εἰς τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ὁ κ. Waddington καὶ πᾶς ἄλλος ξένος εἰς ὃν οὗτος ἤθελε τὴν κοινοποιήσει. Τὰς προτάσεις τὰς ὁποίας κάμω ἐν αὐτῇ πρὸς πρόληψιν τῶν ταραχῶν τὰς θεωρῶ δυνάμενας νὰ φέρωσι σπουδαῖον ἀποτέλεσμα, δὲν ἀμφιβάλλω δὲ ὅτι καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις δὲν θὰ ἔχη καμμίαν δυσκολίαν διὰ τὴν ἐν αὐταῖς συμπεριλαμβανομένην προκλήρουσιν πρὸς τοὺς λαοὺς Ἡπείρου καὶ Θεσσαλίας»²³.

Ποιὲς ἦταν οἱ προτάσεις αὐτές, γιὰ τὶς ὁποῖες μάλιστα ζητοῦσε καὶ τὴ γνώμη τοῦ Δηλιγιάννη; Τὸ ἐκτενὲς αὐτὸ ὑπόμνημα βρῖσκεται στὸ ἀρχεῖο τοῦ γαλλικοῦ ὑπουργείου ἐξωτερικῶν²⁴. Σὲ περίληψη δὲ μᾶς λείει τὰ ἀκόλουθα:

Πίσω ἀπὸ τοὺς ἀντιστακόμενους Ἄλβανούς, ποῦ δὲν εἶχαν ἐνότητα οὔτε πολιτικὴ οὔτε θρησκευτικὴ παρὰ μόνο γλωσσικὴ, ὁ Καραπάνος ἔβλεπε τὴν ὑποκίνηση τῆς ὀθωμανικῆς κυβέρνησης καὶ μερικοὺς ἰσχυροὺς ἀγάδες καὶ μπέηδες, ποῦ εἶτε σὰν ἀξιωματοῦχοι στὴν Κωνσταντινούπολη εἶτε σὰν καδῆδες, σὰν μεγαλογεωκτῆμονες ἢ ἀρχηγοὶ ληστρικῶν ομάδων ἐλέγχουν τοὺς ὑπόλοιπους ἐνώνοντάς τους μὲ τὸν κοινὸ φόβο γιὰ τὴ θρησκεία καὶ τὴ γλώσσα τους. Στὴν πραγματικότητα ὅμως οἱ ἰσχυροὶ ἐνεργοῦσαν γιὰ τὸ δικό τους συμφέρον: τὴ δυνατότητα νὰ ἀσκοῦν τὴ ληστεία καὶ τὶς βεντέτες τους ἀνενόχλητοι ἀπὸ τὸ νόμο, τὸ πρόνομο νὰ ζοῦν οἱ οἰκογένειές τους ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα βακουφιῶν, τὴν ἀπασχόλησή τους σὲ δημόσιες θέσεις καὶ τὰ δικαιώματά τους πάνω στὶς γαῖες τους, ποῦ φοβοῦνται μήπως ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις διανεμίει

23) Βλ. παράρτημα.

24) [Καραπάνος] πρὸς [Waddington], [Παρίσι 19/31 Μαρτίου 1879], Ministère des Affaires Étrangères, Correspondance Politique, Grèce/108, ff. 300r-305v.

στούς καλλιεργητές τους. Ὁ Καραπάνος πρότεινε μέσω τῆς Γαλλίας στίς Μεγάλες Δυνάμεις νὰ ἐξασφαλίσουν ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ κυβέρνησι τὴν εἰρηνικὴ ἀποχώρησι τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ νὰ προβοῦν οἱ Δυνάμεις σὲ μιὰ προληπτικὴ ναυτικὴ ἐπίδειξι στίς ἀκτές. Σημαντικώτερο μέτρο ὅμως θεωροῦσε τὸ ἐξῆς: νὰ διακηρύξει ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησι μέσω τῶν προξένων καὶ τῶν πρεσβευτῶν τῶν Δυνάμεων στοὺς πληθυσμοὺς τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας τὴ διάψευσι ὅσων ἀπὸ τὶς παραπάνω φήμες ἐπιτρέπουν οἱ ἑλληνικοὶ νόμοι καὶ τὸ σύνταγμα νὰ διαψευστοῦν· ἐπίσης ὅτι θὰ παρᾶσχει πολιτικὴ ἰσότητι καὶ ἴσα ἀστικὰ δικαιώματα, ἀπασχόλησι στίς δημόσιες θέσεις σὲ ὅλα τὰ θρησκευόμενα· ὅτι θὰ γίνωνν σεβαστὰ τὰ δικαιώματα ἰδιοκτησίας, ὅτι στοὺς καλλιεργητὲς θὰ δοθεῖ ἡ ἐλευθερία νὰ μείνουν ἢ νὰ φύγουν ἀπὸ τὸ τσιφλίκι τους ἀλλὰ ὅτι θὰ προστατευτοῦν τὰ δικαιώματα τῶν ἰδιοκτητῶν καὶ οἱ ἀμοιβαῖες συμφωνίαι· ἐπίσης ὅτι θὰ προστατευτοῦν τὰ βακούφια, ποῦ ἡ λειτουργία τους θὰ τεθεῖ κάτω ἀπὸ τὴν ἔγκρισι τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησις.

Αὐτὴ ἦταν ἡ διακήρυξι ποῦ ὁ Καραπάνος ζητοῦσε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Οἱ ὅροι τῆς συμπεριλήφτηκαν στὰ ἄρθρα τῆς συνθήκης τῆς 12/24 Μαΐου 1881. Στὰ τέλη Μαρτίου 1879 ὅμως ἀποκτοῦν ἰδιαίτερη σημασία σὰν πρότασι τοῦ Καραπάνου, ἀφοῦ γνωρίζουμε τὴν ὑπαρξι ἀγροτικοῦ προβλήματος στὰ τσιφλίκια του, καθὼς καὶ τὴ ρύθμισι τοῦ ζητήματος ἀπὸ τὴν κυβέρνησι τοῦ Τρικούνου, στὸν ὁποῖο ὁ Καραπάνος ἔδωσε τὴν ὑποστήριξή του σὰν βουλευτῆς ἀπὸ τὸ 1882 γιὰ ἓνα διάστημα.

Ἀπὸ τὶς ἄλλες του ἐπιδιώξεις καμμιά δὲν ὀλοκληρώθηκε: οὔτε ἡ Πρέβεζα, οὔτε τὸ Μαργαρίτι, ἡ Παραμυθιά, τὸ Μέτσοβο καὶ τὰ Ἰωάννινα περιλήφτηκαν στὰ νέα σύνορα παρὰ τὶς διαβεβαιώσεις τοῦ Gambetta καὶ τοῦ Waddington. Οἱ δικές του γαῖες μάλιστα χωρίστηκαν στὰ δύο ἀπὸ τὸ σύνορο στὸν Ἄραχθο παρὰ τὶς ἀπόπειρές του, ἔστω καὶ τὴν τελευταία στιγμὴ, νὰ μειώσει τὴν ἔκτασι τῆς ζημιᾶς αὐτῆς προσπαθώντας ἀκόμη καὶ νὰ ἐπηρεάσει τὴ διεθνή ἐπιτροπὴ χάραξης τῶν συνόρων²⁵.

Παρακολουθήσαμε τὴ δράσι τοῦ Κωνσταντίνου Καραπάνου βλέποντας τὶς εὐκαιρίες ποῦ ἄφησε καὶ τὶς εὐκαιρίες ποῦ ἀναζητήσε καθὼς καὶ τὴν εὐελίξια μὲ τὴν ὁποία συντελέστηκε ἡ μεταστροφὴ του. Ἡ προσδοκία τῆς εὐνομίας καὶ ἡ δυνατότητα τουλάχιστον συμμετοχῆς στὴ δημόσια ζωὴ σὲ ἓνα χωρὸ ὅπου διέθετε πυρῆνα πολιτικῆς ὑποστήριξης καὶ πελατείας, τοὺς καλλιεργητὲς του, ἦταν σίγουρα στοιχεῖα ἐλκυστικά. Ἔτσι τὸ πολιτικὸ στάδιο ἀποτέλεσε γι' αὐτὸν τὸ νέο στάδιο τῶν δραστηριοτήτων του.

25) Τὴν κυβέρνησι τοῦ Waddington ἀντικατέστησε στίς 28 Δεκεμβρίου 1879 ἡ κυβέρνησι τοῦ Louis de Freycinet μὲ ὑπουργὸ ἐξωτερικῶν τὸν ἴδιο. Ἦδη ὅμως ὁ Waddington εἶχε διαφοροποιηθεῖ ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς θέσεις γιὰ νὰ πλησιάσει περισσότερο τὶς θέσεις τῆς Ἀγγλίας. Γιὰ τὴν τύχη τῶν γαῖων τοῦ Καραπάνου σύγκρινε τὸν κατάλογο τῶν κτημάτων του, Κ. Καραπάνου, *Δημοκοπία*, σ. 106-107, μὲ χάρτη τῆς ἑλληνοτουρκικῆς μεθορίου. Γιὰ τὶς τελευταῖες προσπάθειες τοῦ Καραπάνου, βλ. Major General Hamley πρὸς Granville, Πρέβεζα 26 Ἰουνίου/8 Ἰουλίου 1881, *Great Britain, Greece No 8 (1881). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier*, Λονδίνο 1882, σ. 22-24, ἔγγραφο, ἀρ. 54.

Ἡ περίπτωση τοῦ Καραπάνου ἔχει νομίζω τὴ σημασία τῆς ἂν θεωρηθεῖ σὰν παράδειγμα τῶν τόσων τραπεζιτῶν τοῦ Γαλατᾶ ποῦ μὲ τὴν εὐκινησία τοῦ κομοπολίτη ἄλλαξαν ἐπιχειρησιακὴ ἔδρα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ἀρχεῖο Θ.Π. Δηλιγιάννη Β26/1. Ἐπιστολὴ

[Κ. Καραπάνος, Παρίσι], πρὸς [Γ. Καραπάνο, Ἀθήνα], 19/31

Μαρτίου ἐσπέρας [1879]

Ἐμπιστευτικὸν

Καθὼς σοὶ ἔγραψα διὰ τῆς τελευταίας μου ὁ Κ. Waddington ἠθέλησε νὰ τοῦ δώσω μίαν ἔκθεσιν περὶ τῆς θέσεως ἐν γένει τῶν πνευμάτων καὶ διαθέσεων τῶν Ἀλβανῶν τῶν μερῶν μας. Τὴν ἔκθεσιν ταύτην συνέταξα καὶ σοὶ ἐσωκλείω ἀντίγραφον. Ἐν αὐτῇ ἀπέφυγα τὰς γενικότητας καὶ πᾶν τι τὸ ὅποιον ἠδύνατο νὰ δείξῃ μεροληψίαν καὶ ἐλαττώσῃ τὴν πίστιν τὴν ὅποιαν ἐπιθυμῶ νὰ δώσῃ εἰς τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ὁ Κ. Waddington καὶ πᾶς ἄλλος ξένος εἰς δὴ οὗτος ἤθελε νὰ κοινοποιήσῃ. Τὰς προτάσεις τὰς ὁποίας κάμω ἐν αὐτῇ πρὸς πρόληψιν τῶν ταραχῶν τὰς θεωρῶ δυναμένας νὰ φέρωσι σπουδαῖον ἀποτέλεσμα, δὲν ἀμφιβάλλω δὲ ὅτι καὶ ἡ Ἑλλ. Κυβέρνησις δὲν θὰ ἔχη καμμίαν δυσκολίαν διὰ τὴν ἐν αὐταῖς συμπεριλαμβανομένην προκλήρουξιν πρὸς τοὺς λαοὺς Ἡπείρου καὶ Θεσσαλίας.

Πρὸ ὀλίγου εἶδον τὸν Κ. Waddington καὶ ἐνεχείρισα αὐτῷ (ἐμπιστευτικῶς) τὴν ἔκθεσιν ταύτην, ὠμιλήσαμεν καὶ προφορικῶς περὶ τοῦ αὐτοῦ ζητήματος καὶ τὸν εὖρον διατεθειμένον νὰ πολεμήσῃ τοὺς φόβους, τοὺς ὁποίους ζητοῦσι νὰ τῷ ἐμπνεύσωσι περὶ τῆς σπουδαιότητος τῆς Ἀλβανικῆς ἀντιστάσεως.

Μετὰ τὴν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου ὀμιλίαν μας μοὶ εἶπεν ὅτι ἔχει πολὺ καλὰς εἰδήσεις περὶ τοῦ ζητήματός μας, ἐν γένει, ἀπὸ τὴν Γερμανίαν καὶ Ρωσσίαν καὶ ὅτι καὶ ἡ Αὐστρία ἡ ὁποία ἦτο μέχρι τοῦδε χλιαρὰ εἶναι σήμερον θερμὴ ὑπὲρ ἡμῶν. Οἱ αὐτοκράτορες τῆς Γερμανίας καὶ Αὐστρίας ἐξεφράσθησαν καθαρῶς ὑπὲρ τῆς ἐφαρμογῆς, καθ' ὅλοκληρίαν τῶν ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος ἀποφασισθέντων ἐν Βερολίῳ. Καθ' ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν Ἀγγλίαν καὶ Ἰταλίαν μοὶ εἶπεν ὅτι δὲν ἔχει τι σπουδαῖον ἄλλο τῶν ὧν μοὶ εἶπε τὴν τελευταίαν φορὰν, καθ' ἣν εἶδον αὐτόν.

Ὡμιλήσαμεν καὶ πάλιν περὶ Ἰωαννίνων καὶ τῷ ἔδωκα μετὰφρασιν ἀναφορᾶς τὴν ὁποίαν οἱ Ἰωαννῖται ἀπηθύθυναν πρὸς τὸν Βασιλέα Γεώργιον προσθέσας ὅτι οἱ Ἰωαννῖται ἐξετέθησαν τοσοῦτον ὥστε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μείνωσι ὑπὸ τὴν Τουρκίαν. Μοὶ ὑπεσχέθη καὶ πάλιν ὅτι θὰ ἐπιμείνῃ μέχρι τέλους διὰ τὰ Ἰωάννινα καὶ ὅτι ἔχει πεποίησιν εἰς τὴν ὑποστήριξιν τῶν τριῶν αὐτοκρατόρων, ἀλλ' ὅτι φοβεῖται πάντοτε τὰς ἀντιθέτους ιδέας τῆς Ἀγγλίας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν

ἔχει ἀνάγκην οὐ μόνον νὰ συγκατατεθῆ ἀλλὰ καὶ νὰ ὑποστηρίξῃ εἰλικρινῶς τὸ ζήτημα παρὰ τῆ Τουρκία, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον φοβεῖται καὶ τὴν Ἰταλίαν.

Τοῦ ἐξέθηκα ὅσα μοὶ γράφουσι ἐξ Ἄρτης ὅτι ὁ K. de Gubernatis²⁶ διήλθε ἐκεῖθεν καὶ ὅτι αἱ ὀμιλίας του ἔτειναν πάντοτε εἰς τὸ νὰ ἐνθαρρύνῃ τοὺς Ἀλβανοὺς Μουσουλμάνους εἰς ἀντίστασιν καὶ ἀποθαρρύνῃ τοὺς Χριστιανούς, καὶ ὅτι τοιαύτην ἔδειξεν ἐκεῖ συμπεριφορὰν εἰς τὰς ἐνεργείας τῶν Ἀλβανῶν μπέηδων, οἵτινες προσπαθοῦσι νὰ ἐπιτύχωσιν ἀναφορὰς παρὰ τῶν ἐντοπίων Χριστιανῶν καὶ Τούρκων ὑπὲρ τῆς ιδέας τοῦ σχηματισμοῦ Ἀλβανικῆς Ἡγεμονίας. Ὁμιλήσαμεν διὰ μακρῶν περὶ τῆς Ἰταλικῆς/πολιτικῆς ἐν Ἀλβανία, τῷ ἀνέπτυξα δὲ τὴν ιδέαν μου ὅτι ὑποπτεύομαι τὴν Ἰταλίαν ἐπιδιώκουσαν νὰ σπρώξῃ τὴν Ἑλλάδα πρὸς βορρᾶν τοῦ Πηνειοῦ ἐπὶ τῆ προφάσει ὅπως οὕτω πλησιάζῃ τὰς Σλαυϊκὰς ἐπαρχίας, μὲ τὸν σκοπὸν ὅμως ἵνα ἀπὸ τοῦδε θέσῃ τὰ Ἑλληνικὰ συμφέροντα εἰς ἀντίθεσιν μὲ τὰ Αὐστριακὰ καὶ προσπαθῆσῃ ἵνα γεννήσῃ πάλιν τινά, εἰ δυνατόν, ἄμεσον μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Αὐστριακῶν καὶ ὠφελῆθῃ ἐξ αὐτῆς διὰ τὰς ἐπὶ Αὐστριακῶν ἐπαρχιῶν καὶ ἐπὶ τῆς Ἀλβανίας ιδέας της. Μοὶ ἀπήντησε ὅτι δὲν δύναται νὰ παραδεχθῆ ἀκόμη ὡς μορφωμένην μίαν τοιαύτην ιδέαν καὶ πολιτικὴν Ἰταλικήν, ἀλλὰ μοὶ προσέθηκεν ὅτι δὲν βλέπει τοὺς Ἰταλοὺς εἰλικρινεῖς (ὡς τοὺς ἠλπίζεν) εἰς τὸ ζήτημά μας. Ὑποπτεύει ὅτι κάτι τι ἄλλο ἐπιδιώκει ἢ Ἰταλία, ἀλλ’ ἀκόμη δὲν δύναται καλῶς νὰ ἐννοήσῃ τί αὕτη ἐπιδιώκει καὶ ἐνεργεῖ.

Τόσον τὰ ἀνωτέρω, ἅτινα εἰσὶ περιλήψης μακροῦς ἐπὶ μίαν περίπτου ὥραν ὀμιλίας μας, ὡς καὶ τὸ ἐσώκλειστον ἀντίγραφον κοινοποίησον ἐμπιστευτικῶς... [sic] παρακάλεσον δ’ ὅπως σοὶ εἰπῆ τὴν ιδέαν του καθ’ ὅσον ἀφορᾷ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐκθέσεως ταύτης καὶ κοινοποίησόν μοι ἐν λεπτομερεῖα καὶ ἐμπιστευτικῶς τὴν ιδέαν ταύτην καὶ τὰς σκέψεις του πρὸς γνῶσιν καὶ ὁδηγίαν μου.

26) Ὁ de Gubernatis ἦταν γενικὸς πρόξενος τῆς Ἰταλίας στὴ Σμύρνη.

Ἀνακοίνωση στὸ Διεθνὲς Ἱστορικὸ Σύμπόσιο «Ἡ τελευταία φάση τῆς Ἀνατολικῆς Κρίσεως καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς (1878-1881)». Βόλος, 27-30 Σεπτ. 1981.

Η ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΙ ΤΟΠΩΝΥΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΑΡΤΗΣΙΝ ΤΩΝ ΕΙΣ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΚΡΑΤΟΣ 1881

ΔΙΚΑΙΟΣ Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ

ΓΕΝΙΚΑ

Ἡ δημογραφικὴ καὶ τοπωνυμικὴ θεώρησις ἐνὸς τόπου ἀνάγεται εἰς τὸν κύκλον τῆς Ἱστορικῆς Γεωγραφίας, τὴν ὁποίαν συνθέτουσιν ἡ Ἔθνολογία, ἡ Τοπωνυμιολογία καὶ ἡ Ἱστορία. Ἡ σύνθεσις τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἡ μορφολογία τοῦ ἐδάφους εἶναι βασικοὶ παράγοντες διὰ τὴν δημογραφικὴν κατάστασιν καὶ τὴν ὀνοματοθεσίαν τοῦ τόπου.

Ἐξ ἴσου σημαντικῶς ἐπιδρῶσιν καὶ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα συμβαίνουν εἰς τὸν τόπον καὶ καθορίζουσιν εἴτε διὰ βραχὺ εἴτε διὰ μακρὸν χρονικὸν διάστημα τὴν τύχην, τὴν πορείαν τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ τόπου καὶ τῶν κατοίκων του.

Ὁ Θεσσαλικὸς χῶρος εἶναι ἤδη γνωστὸς ἀπὸ τὴν αὐγὴν τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καὶ ὁ Ὅμηρος δίδει τὴν πρώτην πολιτικὴν γεωγραφίαν αὐτοῦ, ἀπαιθμῶν τὰς πόλεις, αἱ ὁποῖαι ἔλαβον μέρος εἰς τὸν Τρωϊκὸν πόλεμον. Γεωλογικῶς ἡ χώρα εἶχεν ἐντυπωσιάσει τοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι δίδουσιν χαρακτηριστικὰς αὐτῆς περιγραφάς. Πρῶτος ὁ Πίνδαρος (Πυθ. Α, 2) καλεῖ αὐτὴν «*μάκαιραν Θεσσαλίαν*» καὶ πολὺ μετὰ ταῦτα ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (Π. 321, 21) γράφει: «*Ἡ Θεσσαλία πεδίων μέγα ἐστὶ καὶ κοῖλον πάντοθεν ὄρεσι καλυπτόμενον*». Ἐκλήθη δὲ Θεσσαλία, κατὰ τοὺς ἀρχαίους, «*ἀπὸ Θεσσαλοῦ τοῦ Αἵμονος*» (Σ. Βυζαντ., Ἔθνικὰ ἐν λ.). Ἐκ τῶν νεωτέρων ὁ Frisk¹ νομίζει ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ ἐτυμολογηθῇ τὸ τοπωνύμιον ἐκ τοῦ ποιητικοῦ ἀορίστου θέσσασθαι = αἰτῆσαι, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀπορρίπτει ὁ P. Chantraine² δυνάμεθα οὕτω νὰ εἰπώμεν ὅτι ἡ ἐτυμολογία τοῦ τοπωνυμίου εἶναι ἀκόμη ἄγνωστος.

Αὐτὴ ἡ γεωλογικὴ τῆς διαμόρφωσις διέγραψε καὶ τὸν ἱστορικὸν βίον τῆς διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Εὐρισκομένη εἰς τὸ κέντρον τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου

1. Griechisches Etymologisches Wörterbuch, ἐν λ.

2. Dictionnaire Etymologique de la langue grecque, ἐν λ.

και λίαν εύφορος ούσα ἐδέχθη ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι και τῶν Βυζαντινῶν χρόνων τὰς ἐπιδρομὰς τῶν ἐκ βορρᾶ κατερχομένων εἴτε ὡς ἐπιδρομῶν εἴτε ὡς κατακτητῶν. Εἶναι ἐπομένως ἀνάγκη νὰ ἀναφερθῶμεν εἰς αὐτὰς διὰ νὰ ἐννοήσωμεν και τὴν δημογραφικὴν και τὴν τοπωνυμικὴν κατάστασιν, ὡς διεμορφώθη αὕτη και παρουσιάζεται κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς προσαρτήσεώς της ἀμαχητὶ εἰς τὸ Ἑλληνικὸν κράτος κατὰ τὸ 1881.

Ἄραβικαι και Σλαβικαι ἐπιδρομαὶ πραγματοποιοῦνται ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 8ου αἰ., ἐπιδρομαὶ τῶν Βουλγάρων ἐπὶ Συμεῶν κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα και ἐπὶ Σαμουὴλ κατὰ τὸν 10ον, τῶν Νορμανδῶν κατὰ τὸν 11ον, ἐμφάνισις τῶν Βλάχων τὸν 11ον, κατάληψις τῆς χώρας ὑπὸ τῶν Φράγκων 1204, οἱ ὁποῖοι ἐφαρμόζουν τὸ φεουδαλικὸν σύστημα εἰς τὴν διοίκησιν. Τὸ 1230 ἀνακτᾷ τὴν Θεσσαλίαν ὁ Δεσπότης τῆς Ἡπείρου Θεόδωρος Α' ὁ Ἄγγελος, τὸ 1309 τὴν καταλαμβάνουν οἱ Καταλανοὶ και ἐν συνεχείᾳ οἱ Ἄλβανοί. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ. (1348) εὑρίσκειται ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῶν Σέρβων τοῦ Στεφάνου Δουσάν, τὸ 1393 παρουσιάζονται οἱ Τοῦρκοι τοῦ Βαγιαζίτ και τὸ 1423 ὑποτάσσεται ὑπὸ τοῦ Τουραχάν και παραμένει ὑπὸ τὴν Τουρκικὴν τυραννίαν μέχρι τοῦ 1881.

Ἄλλὰ και ἡ Ἄρτα εἶχε τὰς περιπετείας της. Ἀκμάζουσα αὕτη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12 αἰ. ἔδωσε τὸ ὄνομά της εἰς τοὺς κατοίκους τῶν πέριξ περιοχῶν, ὥστε ὁ Νικήτας Χωνιάτης (48,11) ἀναφέρει «Ἀκαρνανῆς τε και Αἰτωλοῦς τοὺς νῦν λεγομένους Ἀρτινοῦς».

Βραδύτερον ἠλλάξαν τὰ πράγματα. Εἰς τὸ Χρονικὸν τὸ ἐπ' ὀνόματι τῶν μοναχῶν Κομνηνοῦ και Πρόκλου, κείμενον τὸ ὁποῖον ἐγράφη πρὸ τοῦ 1442 και ἐξιστορεῖ τὰ γεγονότα τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ ΙΔ αἰ., ἡ Ἄρτα ἀναφέρεται (1399) ὡς «Ἀκαρνανία κλαίουσα τὰ τέκνα αὐτῆς», ἕνεκα τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ «Σερβαλβανιτοβουλγαροβλάχου Μπαγκόη»³. Εἰς Συνοδικὴν πράξιν ἐπὶ τῇ μεταθέσει τοῦ Ναυπάκτου ἐκ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς τῆς Λευκάδος (1367) γίνεται λόγος περὶ «τῆς ἀγνωστῆς ἐπισκοπῆς τῆς ἐν Ἀκαρνανίᾳ Ἄρτης»⁴. Ἄλλὰ και εἰς ἕτερον Χρονικὸν⁵ ἀναφέρεται ὅτι κατελήφθη ὑπὸ τῶν Τοῦρκων «ἡ Ἀκαρνανία ἥγον Ἄρτα...ἀπὸ Χριστοῦ 1449». Καὶ ὁ Χαλκοκονδύλης (210,11) ἀναφέρει ὅτι οἱ Ἄλβανοὶ τοῦ Σπάττα ἐπολιόρκουν τὴν «Ἄρτην τῆς Ἀκαρνανίας πόλιν», τὴν ὁποῖαν ὀνομάζει (211,10) και «Ἄρτην μητροπολιν τῆς Ἀκαρνανίας χώρας».

Τὸ ὄνομα Ἀκαρνανία παραλλήλως μὲ τὸ Ἄρτα ἐφέρετο μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 17 αἰ. Εἰς τὸν βίον τῆς Ὀσίας Θεοδώρας⁶ λέγεται ὅτι «και ταύτην

3. Α. Βρανούση, Τὸ Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημόδη ἐπιτομήν, Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 12 (1962), 101.

4. Miklosich—Müller, Acta et Diplomata 1, 494.

5. Historia Politica et Partiararchica Constantinopoleos—Epirolica, ἐξδ. Bonnac (Bekker) MDCCCXLIX, σ. 254.

6. Α. Μουστοξύδης, Ἑλληνομνήμων 1 (1843), 44.

τὴν Θεοδώραν νομίμω γάμω λαβὼν (Μιχαὴλ Β) εἰς Ἀναρρανίαν (δηλ. Ἄρταν), ἀτείχιστον τότε οὖσαν, σὺν ἀντῇ λαμπρῶς ἐπανέζευξεν».

Ἡ ἱστορία τῆς ἀρχεται κυρίως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 13 αἰ., ὅτε κατέστη πρωτεύουσα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου ἐπὶ Μιχαὴλ Α' τοῦ Ἀγγέλου (1204 - 1215). Τὸ 1346 εὑρίσκεται ὑπὸ τὴν κατοχὴν τῶν Σέρβων τοῦ Στεφάνου Δουσάν (1331-1355), μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ καταλαμβάνεται ὑπὸ τοῦ Ἀλβανοῦ Πέτρου Λίωσα, ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τῶν Σέρβων τοῦ Συμεὼν Β' καὶ κατόπιν ὑπὸ τοῦ Σγουροῦ Σπάτα (1400). Μεταπίπτει ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ Καρόλου Τόκκου, δουκὸς τῆς Λευκάδος (1418), καὶ τὸ 1449 καταλαμβάνει αὐτὴν ὁ σουλτάνος Μουράτ Β'. Τὸ 1696, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Τουρκοβενετικοῦ πολέμου, γίνεται κύριος αὐτῆς ὁ Μανιάτης πειρατὴς Λιμπεράκης Γερακάρης καὶ τὸ 1796 ὁ Ἀλῆ Πασᾶς, διὰ τὴν παραμεινὴν καὶ αὐτὴ ὑπὸ τοὺς Τούρκους μέχρι τοῦ 1881⁷. Διὰ τὸ ἔτυμον τῆς λ. Ἄρτα⁸ — μὲ τὸ αὐτὸ ἔνομα ὑπάρχουν ἄλλα ἑπτὰ τοπωνύμια, ὀνόματα πόλεων — ἐξεφράσθησαν διάφοροι κατὰ καιροὺς γινῶμαι, ὅτι δηλ. παράγεται ἐκ τῆς λ. Ἄραχθος, Ἀργυθέα, Ἐόρδα, Ἀμβρακία, *artia* (θῆλ. τοῦ ἐπιθ. *artus*)⁹ *balias* - Μπάλια.¹⁰

Πάντες οἱ ἀνωτέρω λαοὶ ἀφῆκαν ἔχνη τῆς παρουσίας των καὶ ἐπὶ τοῦ Θεσσαλικοῦ χώρου καὶ ἐπὶ τῆς περιοχῆς τῆς Ἄρτης εἴτε εἰς ὀνόματα πόλεων, κωμῶν ἢ χωριῶν εἴτε εἰς ὀνόματα θέσεων τοῦ ἐδάφους εἴτε εἰς ὀχυρώσεις. Ἐκ τούτων ἄλλα μὲν ἐσβῆσαν καὶ ἐλησμονήθησαν ὡς ξένα πρὸς τὴν γλῶσσαν, ἀλλὰ καὶ διότι ἐξέλιπον οἱ παράγοντες οἱ ὁποῖοι τὰ ἐδημιούργησαν καὶ τὰ ἐπέβαλον, ἄλλα δὲ διτηρήθησαν μέχρι τοῦ 1881 καὶ μέχρι σήμερον ὡς ἀνάμνησις τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος τοῦ τόπου.

Ἐξ ὧν τῶν ἀνωτέρω περιπετειῶν τῶν τόπων αὐτῶν ἢ κατὰκτησις τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἄρτης ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἢ ἐπὶ μακρὸν παραμονὴ των

7. Τ. Χρυστοπούλου, Ἄρτης μητρόπολις, Ὀρθοκωνική καὶ Ἡθική Ἐγκυκλοπαίδεια τόμ. 3 (1963), 272-284, ἐνθα καὶ ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία.

8. Ὁ συντάκτης τῆς λ. Ἄρτα εἰς τὴν Μεγάλῃν Ἑλληνικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν (τ. 5, σ. 676β Κ. Καραμάνος παρατηρεῖ ὅτι «μὲ τὸ ἔνομα τοῦτο γνωρίζομεν ὅτι τὴν ἀποκαλεῖ ἢ Ἄνα ἢ Κομνηνὴ τὸ 1081». Ἐκ τούτου τὴν χρονολογίαν παρέλαβον καὶ ἄλλοι, πλὴν ὧν καὶ ἢ Ἄνα Κομνηνὴ δὲν ἀναφέρει τὸ ἔνομα τοῦτο.

9. Γ. Τσοῦτσινου, Ἑτυμολογικὴ παρατηρήσις στὸ τοπωνύμιον Ἄρτα. Α' Οἱ μέχρι σήμερα ἀπόψεις, Β' Μία νέα ἀποψη, Ἠπειρωτικὴ Ἔστια 17 (1968), 520-527, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρὸβλ. Εὐάγγ. Δημοπούλου, Ἑτυμολογία τῆς λέξεως Ἄρτα, Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον 11(935), 225-228. Ἄρτης Σεραφεῖμ Ξενόπουλου, Δοκίμιον ἱστορικῆς τιμῆς περιλήψεως τῆς ποτὲ ἀρχαίας καὶ ἐγυρτίου Ἠπειρωτικῆς πόλεως Ἄρτης καὶ Πρεβέζης, Ἀθῆναι 1884. Νεωτέρα ἐκδόσις μὲ Συμπληρώσεις Γιάννη Τσοῦτσινου, Ἄρτα 1962 (Ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ 6 καὶ 7 τόμου τῆς Ἠπειρωτικῆς Ἐστίας).

10. Γ. Δ. Δελοπούλου, Ἡ Ἄρτα καὶ ὀρισμένα συγγενικὰ τῆς τοπωνυμίας, Πρακτικὰ Α' Συμποσίου Γλωσσολογίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου 1976, Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 163-177.

εις τὰς περιοχὰς αὐτάς, ὁ γενόμενος ἐκεῖ ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐποικισμός, τὸ πεδινὸν τοῦ ἐδάφους, ἡ διαφοροποίησις τῆς ἰδιοκτησίας, ἡ δικτήρησις τῆς μοναστηριακῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας ἐδημιούργησαν δημογραφικὸν καὶ φυσικὰ τοπωνυμικὸν πρόβλημα, τοῦ ὁποίου τὴν λύσιν ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἀμέσως μετὰ τὴν προσάρτησιν τῶν μερῶν αὐτῶν εἰς τὸν ἔθνικὸν κορμὸν κατὰ τὸ 1881.

Ἡ συνδιάσκεψις τῶν πρεσβευτῶν τῶν ἑξ Μεγάλων Δυνάμεων ἐπραγματοποιήθη εἰς τὴν ΚΠολιν τὴν 23 Φεβρουαρίου 1881. Κατ' αὐτὴν ἐπεκράτησεν ἡ Ἀγγλικὴ πρότασις, κατὰ τὴν ὁποίαν παρέμενεν εἰς τὴν Πύλῃν τὸ μεγαλύτερον τμήμα τῆς Ἡπείρου μετὰ τῶν Ἰωαννίνων, τῆς Πρεβέζης καὶ τοῦ Μετσόβου, τὸ δὲ μικρότερον μετὰ τῆς Ἄρτης καὶ ἡ Θεσσαλία ὀλόκληρος ἀπεδίδοντο εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Τὴν 26 Μαρτίου 1881 οἱ ἐν Ἀθήναις πρεσβευταὶ ἀνήγγειλαν διὰ ταυτοσήμου αὐτῶν διακοινώσεως πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν ὅτι αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις ἔκριναν τὸν τρόπον διευθετήσεως, εἰς τὸν ὁποῖον κατέληξεν ἡ συνδιάσκεψις καὶ εἰς τὸν ὁποῖον συγκατετίθετο καὶ ἡ Πύλη, προσεχάλουν δὲ τὴν Κυβέρνησιν, ὅπως σπεύσῃ νὰ ἀποδεχθῇ καὶ αὐτὴ τὰ ἀποφασισθέντα, ἵνα μὴ ἀποξενωθῇ τῶν συμπαθειῶν τῆς Εὐρώπης καὶ ἀναλάβῃ ἐντεῦθεν βαρεῖαν τὴν εὐθύνην ἀλλοίας τυχόν πολιτικῆς. Ὁ Ἀλεξ. Κουμουνδοῦρος, σταθμίσας τὰς περιστάσεις φρονίμως καὶ βλέπων ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐνεργήσῃ ἄλλως, ἀπήντησε τὴν 31 Μαρτίου 1881 ὅτι ἀπεδέχετο τὴν ἀπόφασιν αὐτὴν τῶν Μ. Δυνάμεων καὶ οὕτως ὑπεγράφη ἐν Κων/πόλει τὴν 20 Ἰουνίου 1881 εἰδικὴ Ἑλληνοτουρκικὴ σύμβασις τῆς ὁποίας τὰ 18 ἄρθρα ἐκανόνιζον λεπτομερῶς πάντα τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν προσάρτησιν ζητήματα¹¹.

Ὁ Κουμουνδοῦρος, διὰ τὴν πρᾶξιν τοῦ αὐτῆν, συνήντησε μεγάλην ἀντίδρασιν καὶ ἐπεκρίθη ὡς ἀδέξιος διπλωμάτης καὶ ὡς θυσιάσας τὸ συμφέρον τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Εἰς τοὺς σφόδρα δὲ πατριώτας καὶ τοὺς ἀρειμανίως φωνάζοντας («ἦ καὶ τὴν Ἡπειροὺν ὅλην νὰ ἐπιμελήῃ ἡ Κυβέρνησις νὰ ζητῇ παρὰ τῶν ξένων ἢ τίποτε»), ἔλεγε μετὰ μειδιάματος καὶ εὐφύτας ὅτι «καλὸν εἶναι νὰ στέρξωσι καὶ εἰς τὰ νῦν διδόμενα, διότι αὐτὸς ἐθεώρει συντομωτέραν τὴν ὁδὸν νὰ κινήσῃ ἡ Ἑλλὰς τὸν πόλεμον — καὶ αἱ πολιτικαὶ περιστάσεις δὲν θὰ λείψωσιν—ἀπὸ τὴν Λύριαν, τὴν Ἄρταν καὶ τὰ Τρίκαλα διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν Ἰωαννίνων καὶ τῆς ὅλης χώρας τῆς Θράκης, παρὰ νὰ ἐκστρατεύσῃ ἀπὸ τὰς Ἀθήνας». Καὶ ἐδικαιώθη πλήρως ἡ ἀπάντησις τοῦ αὐτῆ.

Ὅτε δὲ τὴν πρᾶξιν ἐκείνην τοῦ Κουμουνδοῦρου ἐπέκρινε δριμύτατα εἰς τὴν Βουλὴν ὁ Χαρίλαος Τρικούπης, ἐκεῖνος ἀπήντησε διὰ τῶν ἐξῆς: «Υπε-

11. Χ. Βουρδουμπάκη, Ἀλέξανδρος Κουμουνδοῦρος, Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον 18 (1884), 306. Δ. Δρόσου, ἼΙ προσάρτησις τῆς Θεσσαλίας καὶ τοῦ νομοῦ Ἄρτης, Ἡμερολ. Μεγάλης Ἑλλάδος 1926, σσ. 124-125.

γράφωμεν τὴν σύμβασιν καὶ ἤδη ἡ Θεσσαλία καὶ μέρος τῆς Ἡπείρου εἶναι Ἑλλάς. Τὴν ὑπεγράψωμεν, διότι ἐθεωρήσαμεν αὐτὴν ὑπηρετοῦσαν τὰ μεγάλα συμφέροντα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, σώζουσιν τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Ἄρταν καὶ ἰκανοποιοῦσαν τοὺς προαιωνίους πόθους ἡμῶν. Καὶ σεῖς οἱ θερμοὶ πατριῶται, ὅσοι λυπεῖσθε, διότι δὲν ἐτύχετε τῆς εὐτυχοῦς περιστάσεως νὰ χύσετε τὸ αἷμα σας ὑπὲρ πατρίδος, σεῖς ἐψηφίσατε τὴν Σύμβασιν. Τί θὰ ἐλέγομεν, Κύριοι, εἰς τοὺς Θεσσαλοὺς; Σᾶς δίδεται ἡ ἐλευθερία, ἀλλ' ἡμεῖς τὴν ἀρνούμεθα. Θέλομεν νὰ πολεμήσετε, θέλομεν τὴν πατρίδα σας νὰ τὴν μεταβάλωμεν εἰς στάκτην καὶ ἐρείπια, θέλομεν ὄχι σᾶς ἐλευθέρους, ἀλλὰ τὰ πτώματά σας. Ἀν θέλομεν ἀναίμακτον τὴν ἐλευθερίαν, θέλομεν νὰ πενθοφορήσῃ ἡ Ἑλλάς. Καὶ ἐπειδὴ αἱ τύχαι τοῦ πολέμου εἶναι ἀβέβαιοι, νὰ ἴδωμεν ἴσως τοὺς Τούρκους ἐν αὐτῇ. Τὸ κατ' ἐμέ, ἐν μόνον διαρκῶς ἐπιθυμῶ, πρὶν καταβῶ εἰς τὸν τάφον, νὰ θέσω τὴν ὑπογραφὴν μου καὶ εἰς ἄλλας ὁμοίας πράξεις»¹².

Κατὰ τὰς ἀλλεπαλλήλους συζητήσεις περὶ παραχωρήσεως εἰς τὴν Ἑλλάδα τῶν ἀνωτέρω περιοχῶν ὁ Σουλτάνος εἶπεν ὅτι «ὁ Κουμουन्दούρος τότε μόνον θὰ εὐχαριστηθῆ, ὅταν θὰ πάρῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν».

Νεκρολογῶν (26 Μαρτίου 1883) πρὸ τοῦ τάφου τὸν Κουμουन्दούρον ὁ μέγας ἀντίπαλός του Χαρίλαος Τρικούπης^{12α} εἶπε μεταξύ τῶν ἄλλων: «Πέριξ τοῦ τάφου τοῦ Κουμουन्दούρου τείνομεν πενθοῦντες πρὸς ἀλλήλους τὴν χεῖρα ὁμόφρονες καὶ ἀντιφρονῶντες ἐχθρὸς ὅμως οὐδεὶς, διότι ἐχθρὸν οὐδένα εἶχεν ὁ Κουμουन्दούρος. Ἐπίστευεν εἰς τὸν προορισμὸν τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐπολιτεύθη ὡς πιστεύων εἰς αὐτόν. Τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἦτο ἐθνικὸν κεφάλαιον καὶ πέραν τῶν συνόρων τοῦ Κράτους παρ' ὁμογενέσι καὶ ξένοις. Πολύτιμον ἐθνικὸν κτῆμα ἦτο ἡ ὑπαρξίς τοῦ Κουμουन्दούρου εἴτε ἐν τῇ ἐξουσίᾳ.... εἴτε ἐκτὸς τῆς ἐξουσίας. Ἡ ἀπώλειά του ἀπὸ τῆς πολιτικῆς σκηνῆς, ἐθνικὴ συμφορά... Ἐνώπιον τοῦ φερέτρου του ἐνοῦται ἐν μιᾷ ιδέᾳ πᾶσα ἡ πολιτεία, ἐνοῦνται πάντες οἱ ὅπουδῆποτε τῆς γῆς ἀπαρτίζοντες τὸ γένος ἡμῶν,... διότι ὁ Κουμουन्दούρος εἰργάσθη ὑπὲρ τῆς πολιτείας καὶ τοῦ γένους».

Μετὰ τὴν προσάρτησιν ἡ Κυβέρνησις εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ δύο προβλήματα: Τὸ τῆς περαιτέρω καταστάσεως τοῦ εἰς τὰς προσαρτηθείσας περιοχὰς εὐρεθέντος ξένου πληθυσμοῦ, κυρίως Τουρκικοῦ (ἀλλὰ καὶ Ἑβραϊκοῦ) καὶ τὸ τῆς μετονομασίας τῶν ἀνὰ τὴν χώραν χωρίων ἢ περιοχῶν ἐχουσῶν Τουρκικὸν ἢ ἄλλο ξενικὸν ὄνομα.

12. Γ. Ρ ο δ ο π ο ὑ λ ο υ, 'Ο Ἄλέξ. Κουμουन्दούρος καὶ ἡ προσάρτησις τῆς Θεσσαλίας, Ἀθῆναι, 1938. Πρβ. Π. 1. Μ α ζ α ρ ά κ η, Πολιτικαὶ φυσιογνωμίαι. Χαρίλαος Τρικούπης. Ἄλεξάνδρος Κουμουन्दούρος, Ἀθῆναι 1946. Ἐ μ μ. Π ρ ω τ ο ψ α λ τ ε υ, Ἄλεξάνδρος Κουμουन्दούρος, Καλαμάτα 1980. Αὐτόθι καὶ ἄλλη περὶ Κουμουन्दούρου βιβλιογραφία.

12α. Ἄλεξάνδρου Κουμουन्दούρου Βιογραφικαὶ σημειώσεις. Θάνατος καὶ κηδεία καὶ οἱ ἐκφωνηθέντες ἐν Ἀθήναις καὶ Ζαρνατά λόγοι, ἐν Καλάμαις 1883, σσ. 22 - 25.

Καὶ τὸ μὲν πρόβλημα τοῦ ἐκεῖ τότε εὐρεθέντος κυρίως Τουρκικοῦ πληθυσμοῦ θὰ ἀντεμετωπιζέτο ὑπὸ τῆς πολιτείας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἄρθρων 3,4,8 τῆς Συνθήκης τῆς 24 Μαΐου 1881 μεταξὺ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης καὶ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν ὑπογραψαῶν τὴν συνθήκην τοῦ Βερολίνου Δυναμῶν¹³, τὰ ὁποῖα καθώριζον τὰ ἑξῆς:

"Αρθρον 3. Ἡ ζωὴ, ἡ περιουσία, ἡ τιμὴ, ἡ θρησκεία καὶ τὰ ἔθιμα τῶν κατοίκων τῶν παραχωρουμένων τῇ Ἑλλάδι χωρῶν, ὅσοι μείνωσιν ὑπὸ τὴν Ἑλληνικὴν διοίκησιν, θέλουσιν εἶσθαι σεβαστὰ καὶ ἀπαραβίαστα, θ' ἀπολαύσι δὲ οὗτοι τῶν αὐτῶν ἀστικῶν καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων, ὧν καὶ οἱ ἐκ γενετῆς ὑπήκοοι Ἕλληγες.

"Αρθρον 4. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις θέλει ἀναγνωρίσει ἐν ταῖς παραχωρουμέναις χώραις τὸ τῆς ἰδιοκτησίας δικαίωμα ἐπὶ τῶν ἀγροτοπιῶν βοσκῶν, λειμῶνων, νομῶν, γρασιδοτόπων (kechlar), δασῶν καὶ παντὸς εἶδους γαιῶν, ἢ ἀκινήτων, κατεχομένων ὑπὸ ἰδιωτῶν ἢ κοινοτήτων, δυνάμει φερμανίων, χοδζετιῶν, ταπιῶν καὶ ἄλλων τίτλων ἢ δυνάμει τῶν ὀθωμανικῶν νόμων. Ἐπίσης θέλουσιν ἀναγνωρισθῆ οἱ τίτλοι ἰδιοκτησίας τῶν κτημάτων, ἅτινα καλοῦνται βακούφια καὶ χρησιμεύουσιν εἰς συντήρησιν τζαμιῶν, ἐκπαιδευτηρίων, σχολείων καὶ ἄλλων εὐαγῶν ἢ ἀγαθοεργῶν ἰδρυμάτων.

"Αρθρον 8. Εἰς τοὺς Ὀθωμανοὺς τῶν παραχωρουμένων ἐν Ἑλλάδι μερῶν ἐξασφαλιζέται ἡ ἐλευθερία τοῦ θρησκευματος καὶ τῆς λατρείας αὐτῶν. Δὲν θέλει δὲ προσβληθῆ κατ' οὐδὲν ἡ αὐτονομία καὶ ὁ ἱεραρχικὸς ὀργανισμὸς τῶν ὑπαρχουσῶν ἢ σχηματισθησομένων μουσουλμανικῶν κοινοτήτων, οὐδ' ἡ διοίκησις τῆς περιουσίας καὶ τῶν ἀκινήτων αὐτῶν κτημάτων.

Οὐδὲν κώλυμα δύναται νὰ παρεμβληθῆ εἰς τὰς θρησκευτικὰς θέσεις τῶν κοινοτήτων τούτων πρὸς τοὺς πνευματικὸς αὐτῶν ἄρχηγούς.

Τὰ ἐγγράφια θρησκευτικὰ δικαστήρια (Chéri) θὰ ἐξασκῶσι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι τὴν δικαιοδοσίαν αὐτῶν ἐπὶ ὑποθέσεων καθαρῶς θρησκευτικῶν.

Τί θὰ ἐγίνετο ὅμως μὲ τὸ τοπωνυμικὸν τῶν περιοχῶν αὐτῶν; Τὸ ἐμβυδὸν τῆς προσαρτηθείσης Θεσσαλίας ἦτο 12.654 τετραγ. χιλιόμετρα τῆς δὲ Ἄρτης 1.137 τετραγ. χιλιόμετρα.

Τὰ νέα ὄρια τῆς Τουρκίας καὶ τῆς Ἑλλάδος προσδιωρίζοντο διὰ τῶν ἄρθρων 1 καὶ 2 ὡς ἑξῆς¹⁴:

"Αρθρον 1. «Ἡ νέα ὀροθετικὴ γραμμὴ, ἀρχομένη ἐγγυὸς τῆς στεροπορίας τοῦ Καρὰλὶκ Δερεβὲν μεταξὺ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Σαλαμβριᾶ καὶ τοῦ Πλαταμῶνος, τέσσαρα περίπου χιλιόμετρα πρὸς μεσημβρίαν τοῦ τελευταίου τούτου σημείου, κατευθύνεται πρὸς δυσμὰς, παρακολουθοῦσα τὰς ἀκρωρείας, διέρχεται πρῶτον μεταξὺ Κρανιάς καὶ Ἀβαρονίτσας, ἔπειτα μεταξὺ Νεζεροῦ

13. Θεσσαλικὰ Χρονικά. Ἐκτακτος ἐκδοσις, Ἀθῆναι 1935, σσ. 86, 87.

14. Θεσσαλικὰ Χρονικά, ἐνθ' ἄν., σσ. 85-86.

καὶ Ἀναλήφωας, φθάνει εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ὄρους Γοδαμάν, εἶτα κατέρχεται πρὸς μεσημβριάν, παρακολουθοῦσα τὴν ἀκρωρειαν τοῦ Ὁλύμπου, φθάνει εἰς τὴν κορυφὴν τῆς Κοκκινόπετρας, καὶ διευθυνομένη πρὸς δυσμὰς ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου, διὰ τῆς αὐτῆς πάντοτε ἀκρωρείας, διέρχεται μεταξὺ Λιγαριᾶς καὶ Δερβένι Μελοῦνας, καὶ φθάνει εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ὄρους Κριτήρι. Διευθυνομένη ἐκείθεν πρὸς νότον ἢ γραμμῇ, φθάνει εἰς τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ Ξηράγη καί, παρακολουθοῦσα τὴν γραμμὴν τῆς διανομῆς τῶν ὑδάτων πρὸς τὸ νοτιοδυτικόν, ἀνεβαίνει εἰς τὴν κορυφὴν τῶν πρὸς βορρᾶν τοῦ χωρίου Ζάρκος ὑψωμάτων, στρέφει ἔπειτα πρὸς τὸ βορειοδυτικόν, διευθυνομένη πρὸς τὴν Δεμνιτζαν, παραμένει δὲ πάντοτε ἐπὶ τῆς γραμμῆς τῆς διανομῆς τῶν ὑδάτων, ἀφίνουσα εἰς τὴν Τουρκίαν τὸ χωρίον Ἐλευθροχώρι. Πρὶν φθάσῃ εἰς τὴν Δεμνιτζαν, εἰς ἀπόστασιν δέκα καὶ ὀκτὼ περίπου χιλιομέτρων ἀπὸ τοῦ μέρους τούτου, ἡ μεθόριος γραμμὴ στρέφει πρὸς δυσμὰς, παρακολουθοῦσα πάντοτε τὴν γραμμὴν τῆς διανομῆς τῶν ὑδάτων καὶ διερχομένη διὰ τῶν Φλαμουρίσι, Γάβροβον καὶ Γεωργίτσα φθάνει εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ὄρους Κράτσοβον. Εἶτα βαίνουσα πρὸς δυσμὰς, διὰ τῶν ἀκρωρειῶν, διέρχεται διὰ τῶν κορυφῶν τῶν ὄρεων Ζυγοῦ, Δοκίμι καὶ Περιστερί, καὶ φθάνει εἰς τὸν ποταμὸν τῆς Ἄρτης, παρακολουθοῦσα τὸν ρόακα, ὅστις φέρει διὰ τῆς βραχυτέρας ὁδοῦ τὰ βρόχινα ὕδατα ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ Περιστερίου εἰς τὸν ποταμὸν ἐκεῖνον, διερχομένη πλησίον τῶν χωρίων Καλαρρυτῶν καὶ Μιχαλίτσι. Ἐπέκεινα τῶν τελευταίων τούτων σημείων ἡ μεθόριος γραμμὴ παρακολουθεῖ τὴν συνάγκειαν τοῦ ποταμοῦ τῆς Ἄρτης μέχρι τῶν ἐκβολῶν του. Ὁ καθορισμὸς οὗτος τῆς γραμμῆς θέλει διενεργηθῆ ἐπὶ τόπον ὑπὸ Ἐπιτροπῆς συναποτελουμένης ἐκ τῶν πληρεξουσίων τῶν ἐξ Δυνάμεων καὶ τῶν ἐνδιαφερομένων μερῶν...».

Ἄρθρον 2. «Ἡ Πούντα καὶ ἡ περιοχὴ αὐτῆς, ὡς ὀρίσθη ὑπὸ τοῦ πρώτου ἄρθρου τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπογραφείσης τῇ 21 Ἰουλίου 1832 πράξεως θέλουσι παραχωρηθῆ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Πάντα τὰ ὄχρωμάτα, τὰ δεσπόζοντα τῆς εἰσόδου τοῦ κόλπου τῆς Ἄρτης, πρὸς τε τὸ μέρος τῆς Πρεβέζης καὶ τὸ τῆς Πούντας θ' ἀφοπλισθῶσιν ἐντὸς τριῶν μηνῶν ἀπὸ τῆς ὑπογραφῆς τῆς συμβάσεως τῆς 24 Μαΐου ἐ.ἔ. καὶ θὰ διατελῶσιν ἀφοπλισμένα ἐν καιρῷ εἰρήνης μεταξὺ τῶν δύο Κρατῶν. Ὁ πλοῦς ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Ἄρτης θέλει εἶσθαι ἐλεύθερος».

Τὰ τοπωνύμια τῶν ἐκτάσεων αὐτῶν, τὰ πρὸ τῆς κατακτῆσεως ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἕνεκα ἐποικιστικῶν λόγων ὑπέστησαν ἀλλοίωσιν ἢ ἔξαφανισμὸν καὶ πολλὰ τούτων ἀντικατεστάθησαν ὑπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ Τούρκου κατόχου καὶ δυνάστου. Ὑπῆρχον ὅμως καὶ ἄλλα, τὰ ὁποῖα ἤρχοντο ἀπὸ χρόνους παλαιούς καὶ διετηρήθησαν. Τὸ τοπωνύμιον εἶναι τὸ συντηρητικώτερον στοιχεῖον τῆς γλώσσης ἐνὸς λαοῦ. Ἡ βία ὅμως ἐπιβολὴ ὑπὸ τῶν Τούρκων, κυρίως τῶν Τουρκικῶν ὀνομάτων, ἰδιαίτερος εἰς τὰ χωρία, κατέστη ἀνάγκη τότε διὰ λόγους διοικητικούς, ἀλλὰ πάντοτε τὸ ὄνομα ἔθεωρεῖτο ξένον στοιχεῖον

έθνικόν και γλωσσικόν. Μετά την προσάρτησιν τὸ ὄνομα τοῦ Τούρκου κατόχου δὲν εἶχε καμμίαν θέσιν ὡς τοπωνύμιον. Ἦτο σημεῖον δουλείας καὶ καταδυναστεύσεως, ἦτο συνεχῆς ὑπόμνησις καιρῶν χαλεπῶν, διὰ τοῦτο ἔπρεπε νὰ ἀπαλειφθῆ καὶ νὰ ἐπανέλθῃ τὸ παλαιὸν Ἑλληνικόν, ὅπου τοῦτο ὑπῆρχε καὶ διετηρεῖτο εἰς τὴν γραπτὴν ἢ προφορικὴν παράδοσιν ἢ νὰ ἀντικατασταθῆ διὰ νέου Ἑλληνικοῦ.

Ἡ μετονομασία θὰ ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Κράτους καὶ εἰς τὰ ἀστικά καὶ εἰς τὰ ἀγροτικά τοπωνύμια. Καὶ ἀστικά μὲν ἦσαν τὰ δοθέντα εἰς τὰ χωρία ὑπὸ τῶν Τούρκων ὀνόματα, ἀγροτικά δὲ ἢ μικροτοπωνύμια ἦσαν τὰ τοπωνύμια τῆς ὑπαίθρου, τὰ ὀνόματα τῶν καλλιεργουμένων ἐκτάσεων ἢ τῶν τόπων βοσκῆς, ἰδίᾳ τῶν ὄρεινῶν περιοχῶν. Καὶ μεταξὺ τῶν ἀγροτικῶν διετηρήθησαν φυσικὰ ὑπὸ τὴν Ἑλληνικὴν τῶν μορφήν πολλά, ἐνεφανίσθησαν ὅμως καὶ ξενικά, τὰ ὅποια μᾶς θέτουν ὑπὸ ἔλεγχον καὶ συζήτησιν τὸ πρόβλημα τοῦ χώρου, ὅπου εἶχον ἐγκατασταθῆ ξένοι πληθυσμοί, ἀλλὰ καὶ τοῦ τρόπου τῆς ὀνοματοθεσίας ἐκ μέρους των. Ἀκόμη προβάλλει τὸ θέμα τῆς ὀχυρώσεως τοῦ τόπου διὰ τῆς ἀνοικοδομήσεως πύργων καὶ ἄλλων ὀχυρωματικῶν ἔργων εἰς διαβάσεις ἢ ἄλλα στρατηγικὰ σημεῖα. Τὰ ἀγροτικά τοπωνύμια θὰ μᾶς δείξουν μέχρι ποῦ ἐγκαταστάθησαν ξένοι λαοὶ καὶ κυρίως οἱ Τούρκοι.

Εὔρε λοιπὸν ἢ προσάρτησις τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἄρτης μίαν δημογραφικὴν καὶ τοπωνυμικὴν κατάστασιν ἐπιβληθεῖσαν ὑπὸ τῶν περιστάσεων, ξένην ὅμως τῆς Ἑλληνικότητος τῶν μερῶν καὶ τῆς νέας πραγματικότητος. Πεῖται ὅμως ἦσαν αἱ περιπτώσεις αὗται ἀναλυτικώτερον;

Οἱ Τοῦρκοι κατέλαβον τὰ πεδινὰ μέρη, οἱ δὲ ἐντόπιοι, ὅσοι δὲν ἔμειναν δουλοπάροικοι ἢ δὲν ἔφυγον, ἐγκαταστάθησαν εἰς τὰς ὄρεινὰς περιοχάς. Ἡ ἄνευ ἀντιστάσεως κατάληψις τῆς Θεσσαλίας ὑπὸ τοῦ Τουραχάν εἶχε μεγάλην ἐπίδρασιν διὰ τὴν μετὰ ταῦτα τύχην τῆς δημοσίας, τῆς ἰδιωτικῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἰδιοκτησίας. Οἱ Τοῦρκοι κατέλαβον τὰ κτήματα τοῦ Βυζαντινοῦ δημοσίου καὶ τῶν γεωκτημόνων, οἱ ὅποιοι ἔφυγον, ἀλλὰ καὶ τὰ μοναστηριακά κτήματα καὶ σὺν τῷ χρόνῳ πολλὰς μικροῖδιοκτησίας τῶν ἐνοπιῶν. Οὕτω ἐδημιουργήθησαν τὰ πρῶτα *τσιφλίκια*¹⁵.

Διὰ τὴν κατοχὴν ὅμως, τὴν ὑπερᾶσπισιν καὶ τὴν ἐχμετάλλευσιν τῆς χώρας ἤρχισαν τὸν ἐποικισμὸν αὐτῆς ὑπὸ Τούρκων τῆς Μ. Ἀσίας, κατ' ἀρχὰς ἐπὶ Βαγιαζίτ Α' καὶ συστηματικώτερον ἐπὶ Μουράτ Β'¹⁶. Ἐπὶ Βαγιαζίτ ἀνασυνοικίζεται ἡ Λάρισα, ἡ ὅποια λαμβάνει τὴν ἐπίσημον Τουρκικὴν ὀνομασίαν *Γενὶ Σεχίρ* = Νέα Πόλις. Ἀλλὰ καὶ ὁ Μουράτ Β', κατὰ Τουρκικὴν

15. Δ. Κ. Τσοποτοῦ, Γῆ καὶ γεωργία τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἐπὶ τῆ βάσει ἱστορικῶν πηγῶν, Βόλος 1912 [καὶ Ἀθήναι 1977].

16. Ἀπ. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. Α' ἐκδ. β', Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 274-281.

μαρτυρίαν, βασιζομένην εἰς χειρόγραφον Ἀραβικὴν περὶ αὐτοῦ βιογραφίαν¹⁷, ἐγκατέστησε περὶ τὸ 1423 πέντε ἕως ἑξ̄ χιλιάδας ἐμπειροπολέμους Τούρκους ἀπὸ τὸν Ἰκόνιον — τοὺς *Κονιάρηδες* — εἰς τὸ βόρειον τμήμα τῆς Θεσσαλίας καὶ ἔκτισε τὰ πρῶτα δώδεκα χωρία¹⁸, ὡς προκάλυμμα ἐναντίον τῶν Βουλγάρων τῶν γειτονικῶν περιφερειῶν. Τὰ χωρία αὐτὰ ἦσαν τὰ ἐξῆς: *Τατάρ, Καζακλάρ, Τσαίρ, Μισαλάρ, Κουράλι*. - *Καραμάνι, Καρατσογλάν, Ντελίρ, Αἰγάρα, Ρανγκούν, Καραντεμιλί, Δερισλί, καὶ Μαλαμουτ*. Ἐκ τούτων τὰ ἑξ̄ ἐσώζοντο μέχρι τοῦ 1881 καὶ ἦσαν τὰ ἀντίστοιχα τῶν σημερινῶν, ὡς: *Τατάρ* (=Φάλαινα Τιρνάβου), *Καζακλάρ* (=Ἀμπελῶν Τιρνάβου), *Τσαίρλι* (=Βρυότοπος Τιρνάβου), *Μισαλάρ* (=Συκείαι Καρδίτσας), *Κουράλι - Καραμάνι* (=Κρόκιον Ἀλμυροῦ), *Δερελι* (=Γόννοι Τιρνάβου). Ἐξ̄ αὐτῶν μόνον τρία ἤ τέσσαρα ἐσώζοντο εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰ., τὰ ἄλλα εἶχον ἐξαφανισθῆ λόγῳ ἐπιδημιῶν. Περὶ τούτου ἔχομεν μαρτυρίας καὶ διὰ τὴν Θεσσαλίαν καὶ διὰ τὴν Ἄρταν. Ὁ Α. Ψαλίδας¹⁹ εἰς ἐπιστολὴν του πρὸς Α. Μαυροκορδᾶτον (1823) γράφει: «*Ἡ Θεσσαλία ἔπαθε τὸ ἴδιο μὲ τὴν Ἀρβανητιά, ὅπου δὲν σᾶς λανθάνει. Πρὸς τούτοις ἔφθειρε καὶ ἡ πανάλης πολλούς· καὶ τώρα αἱ πόλεις τῆς Θεσσαλίας ἐρήμαξαν ἀπὸ ἄνδρες*». Καὶ διὰ τὴν Ἄρταν ἔχομεν μαρτυρίαν Χρονικοῦ²⁰ τοῦ 1524, ὅπου λέγεται: «*ἐγένετο λοιμικὴ νόσος παγκόσμιος κυρίως εἰς τὴν Κρήτην εἰς τὴν Ρόδον, εἰς τοὺς Κορροφούς, εἰς τὴν Ζάκυνθον, εἰς τὴν Ἄρταν*».

Τὰ ἀνωτέρω χωρία εἶναι τὰ λεγόμενα *Κονιαροχώρια*, ἀν καὶ οἱ Τούρκοι κάτοικοι αὐτῶν ἀναφέρονται ὡς *Γιουροῦκοι*²¹ τοῦ *Γενί Σεχίρ* ἢ *Γιουροῦκοι Τάταροι*. Δὲν εἶναι ἄσχετον πρὸς τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Κονιάρων καὶ τὸ γνωστὸν δημοτικὸν ἄσμα, τῆς διαμάχης τῶν βουνῶν Ὀλύμπου καὶ Κισσάβου. Εἰς τοῦτο ὁ Ὀλυμπος φέρεται λέγων πρὸς τὸν Κίσισαβον:

*Μὴ μὲ μαλώνης Κίσισαβε, βρῆ Τουρκοπατημένε,
πὸδ σὲ πατάει ἡ Κονιαριά κ' οἱ Λαρσινοὶ ἀγαδες.
Ἐγὼ εἶμ' ὁ γέρος Ὀλυμπος στὸν κόσμον ξακουσμένος,
ἔχω σαράντα δυὸ κορφές κ' ἐξήντα δυὸ βρυσσοῦλες,
κάθε κορφή καὶ φλάμπουρο, κάθε κλαδί καὶ κλέφτης.*

Ἐγκατάστασις Τούρκων ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν ἐπαρχίαν Ἀλμυροῦ, εἰς

17. D. Urquhart, *The Spirit of East*, τ. 1-2, London 1893.

18. Α. Βακαλοπούλου, *ἔθ' ἀν.*, σ. 275.

19. Α. Βρανούση, Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους 1767-1829, Ἰωάννινα 1952, σ. 120.

20. Peter Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, Wien 1977, Α., σ. 261.

21. Βιβλιογραφίαν βλ. εἰς Δ. Β. Βαγιακάκου, *Σχεδιάγραμμα περὶ τῶν τοπωνυμικῶν καὶ ἀνθρωπωνυμικῶν Σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι 1833-1962*, Ἀθηνᾶ 76 (1963), 266.

τὸ χωρίον *Γενιτζίκ* εἰς τὰ ὑπαιρέας τῆς "Οθρουο, τὸ ὅποιον ἐσώζετο μέχρι τοῦ 1881.

Τὸ 1395 οἱ Τοῦρκοι κατέλαβον τὰ Τρίκαλα καὶ συνέχισαν ἐκεῖ τὴν ἐγκατάστασιν Τουρκικοῦ πληθυσμοῦ. Εἶναι ἄλλωστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἀμύνωνται ἐναντίον τῶν ὄρεινῶν κατοίκων τῶν Ἀγράφων καὶ τῆς Πίνδου, κυρίως δὲ ἐναντίον τῶν Βλάχων καὶ Ἀλβανῶν. Μνημονεύονται καὶ ὑπολείμματα Σλαβικῶν πληθυσμῶν, οἱ ὅποιοι ἄλλοτε καλοῦνται *Βούλγαροι* καὶ ἄλλοτε *Σέρβοι*.

Παραλλήλως εἶχομεν καὶ τὴν μετακίνησιν τῶν γηγενῶν εἰς ὄρεινὰς περιοχὰς τοῦ Πηλίου, τῆς Πίνδου καὶ τοῦ Ὀλύμπου, ὅπου διετῆρουν οὗτοι μικρὰν ἰδιοκτησίαν. Τὰ ἐκεῖ ἀναπτυχθέντα χωρία ἦσαν τὰ λεγόμενα *Κεφαλοχώρια* ἢ *Ἐλευθεροχώρια*.

Ἐνδιαφέροντα περὶ Θεσσαλίας εἶναι ὅσα ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας²² ἀνέφερε τὴν 12 Φεβρουαρίου 1823 εἰς ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Α. Μαυροκορδάτον. Μεταξὺ τῶν ἄλλων γράφει: «*Ἡ Θεσσαλία εἰς τοὺς ἐφοροτάτους κάμπους τῆς ἔχει ὡς 70 χιλιάδων ζευγαριῶν τόπον, ὅπου τὸ κάθε ζευγάρι ἠμπορεῖ νὰ δώσῃ τοῦ αὐθεντότοπου 500 γρόσια καὶ 1000 τοῦ ζευγίτη ἀπὸ γέννημα μοναχὰ ἔξω ἀπὸ τὸ κρασί, βαμβάκι, μετάξι καὶ λάδι. Πλοῦτον ἔχει ἀκένωτον ἀλλὰ πόσος τόπος δουλεύεται τώρα; ὡς 10 χιλιάδων ζευγαριῶν*» ἐπειδὴ ἡ Ἀρβανιτιά ἐσκόρπισε τοὺς Θεσσαλοὺς ἐπὶ Ἀλῆ Πασᾶ, ἄλλους εἰς Θεσσαλονίκην καὶ ἄλλους εἰς Σέρραις καὶ μ' ὄλον τοῦτο ὁ τόπος ἔκανε τόσα γεννήματα ὅπου ὁ Ἀλῆ Πασᾶς ἐφόρτωνε καρᾶβια διὰ τὴν Ἰσπανίαν καὶ Ἰταλίαν.

... Τὰ γένη ὅπου κατοικοῦν στὴ Θεσσαλία εἶναι Ἕλληνας, Χριστιανοὶ καὶ Τοῦρκοι. Καὶ Τοῦρκοι μοναχὰ εἶναι εἰς τὴν Λάρισαν, Τούρναβον, Τρίκαλα καὶ εἰς ὀλίγα κονιαιοχώρια. Οἱ ἐπίλοιποι ὅμως ὅλοι καὶ εἰς τὰς πόλεις καὶ κωμοπόλεις καὶ εἰς τὰ χωρία καὶ τῶν βουνῶν καὶ τοῦ κάμπου εἶναι ὅλοι Ἕλληνας Χριστιανοί, καταβαρεμένοι ἀπὸ τὰ δασύματα καὶ τυρανίας καὶ οἱ ὄρεινοὶ καὶ πολεμικοὶ καὶ φιλελεύθεροὶ καὶ μάλιστα εἰς τὸν Ὀλυμπον καὶ τὰ Χάσια...».

Ὁ ἴδιος εἰς Ἑπόμνημά του τὸ 1828 πρὸς τὸν Καποδίστριαν²³ ἀναφέρει μεταξὺ ἄλλων καὶ λίαν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα: «*Ἐξοχώτατε, ἡ Θεσσαλία καὶ ἡ Ἡπειρος παρόντος μου ἐμετρήθη ἀπὸ τὸν Ἀλῆ Πασᾶν διὰ τὸ μονκαντήμι μπόρτζι τῶν χωριῶν καὶ τζιφλικίων (κοινὸν χρέος τῶν χωριῶν) εἰς τοὺς 1815 καὶ εὐγῆκεν ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων Χριστιανῶν ὑπὲρ ἓνα μιλιοῦνι, ἐνῶ ἡ Πελοπόννησος ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ Ἑλλάς δὲν φθάνει ποτὲ τὸ ἓνα μιλιοῦνι. Ἀπὸ ἐδῶ εὐκόλα καταλαμβάνετε πόσοι ὀλίγοι Τοῦρκοι εἶναι εἰς τὴν Ἡπειρον καὶ Θεσσαλίαν καὶ ὅτι ἡ Ἡπειρος κατὰ λέγεται Ἀρβανιτιά, ἐνῶ καεῖς ἀρβανίτικα δὲν ἤξεύρετε. Καὶ συνεχίζει με ἐνδιαφερούσας πλε-*

22. Α. Βρανούση, Ἀθανάσιος Ψαλίδας, σ. 117.

23. Αὐτόθι, σσ. 141-142.

ροφορίας: «*Ἡ Θεσσαλία ἔχει μητροπόλιν τὴν Λάρισσαν καὶ ἐπισκοπαῖς Τρίκκαλα, Σταγούς (Καλαμπάκαν καὶ τὸ πάλαι Ἰθώμην), Ζητούνι, Νέαν Πάτραν καὶ ἄλλαις· εἰς τὰς πόλεις αὐτὰς εἶναι Τούρκοι ὀλίγοι καὶ εἰς τὰ χωρία κανεῖς, εἶναι ὅλα χριστιανικὰ τὰ χωρία καὶ τὰ τζιφτιλίκια, ἔξω μόνον ἢ περιοχὴ ἐκείνη ὅπου περιλαμβάνει μερικὰ χωρία Τούρκικα, λεγόμενα Κεσαρλιά, τῶν ὁποίων οἱ κάτοικοι εἶναι χοντροτόουρκοι Κονιάρηδες καὶ Βαλαῖδες, ἄποικοι ἀπὸ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ἤγουν ἀπὸ τὴν Καρίαν, τοὺς ὁποίους τοὺς ἤκουσα νὰ λέγουν ὅτι ἐπιθυμοῦσαν νὰ τοὺς ἔκανε ὁ Θεὸς βόιδα διὰ νὰ μὴ κριματίζωνται καὶ πηγαίνουν εἰς τὴν κόλασιν, τόσον ἠλίθιοι καὶ ἀναίσθητοι εἶναι! Οἱ κάτοικοι Χριστιανοὶ τῆς Θεσσαλίας οἱ πολλοὶ εἶναι μὲν εἰς τὰ βουνὰ πολεμικώτατοι, ἐπειδὴ ὀλόγυρα τὴν περικυκλῶνουν βουνὰ καὶ ὁ μέγας κάμπος τῆς εἶναι εἰς τὴν μέσσην κατάρρυτος ἀπὸ ποτάμια καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν Πηρειὸν (Σαλαμπριῶν) καὶ ἀκολούθως εὐκαρπύτατος καὶ εἰς τὸν κάμπον γεωργοὶ καὶ τεχνίταις, ἐξάιρετοι ὕφανταί, μάλιστα εἰς τὴν Μακρινίτζαν τῆς Ζαγοράς, Τούρναβον, Τρίκκαλα, Ἀγυιάν, Τζερετζιανὴν καὶ Ἀλασσόνα ὕφαντάδες κάλλιστοι, εἶναι καὶ πολλοὶ πεπαιδευμένοι σκορπισμένοι ἐδῶ καὶ ἐκεῖ διὰ ταῖς ἀνωμαλίαις. Ὁ γεωργήσιμος τόπος τῆς Θεσσαλίας ἐμετρήθη καὶ εὐγῆκε 75 χιλιάδων ζευγαριῶν καὶ τώρα μόλις 12 χιλιάδων δουλεύεται. Εὐγάζει πλῆθος γεννήματα, βαμβάκι, μετάξι, κρασί, λάδι, σουσάμι καὶ εὐγενῆ πωρικὰ εἰς τὰ παραθαλάσσια· ἢ κτηνοτροφία ἀκμάζει εἰς ἄλλα ἐξάιρετα, βόιδα καὶ 500.000 πρόβατα. Ἄλλη πλουσιωτέρα ἐπαρχία τῆς Ἑλλάδος εἰς προϊόντα καὶ τέχναις δὲν εἶναι. Ἐδῶ μεταξὺ Ὀλύμπου καὶ Κισσάβου εἶναι καὶ τὰ ἀθάνατα Τέμπη, ὅπου παρόμοια πεδιάς πουθενὰ δὲν εὐρίσκεται, εἰς τὴν μέσσην ὁ ποταμὸς, ὀλόγυρα δάφναις, λιγαριαῖς καὶ ἰτιαῖς, τόπος κατάσκιος καὶ κατάρρυτος καὶ δροσερός».*

Ἄλλὰ καὶ διὰ τὴν Ἄρταν ἔχομεν παλαιότερας μαρτυρίας. Κατὰ μίαν ἐνθύμησιν εἰς τόμον τῶν «Διδασχῶν» τοῦ Ἡλία Μηνιάτη, ἀνήκοντα εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Ἱερατικῆς Σχολῆς Ἄρτης, ἔχομεν ἐγκατάστασιν Τούρκων καὶ ἐξ Ἑπτανήσου²⁴. Ἡ ἐνθύμησις ἔχει οὕτω:

«Ἐν ἔτει σωτηρίῳ αραΐ

Πλειστοὶ Ὀθωμανοὶ ἐκ τῆς Ἑπτανήσου ἤλθον εἰς τὴν πόλιν ἡμῶν Ἄρταν, οἱ πλειστοὶ ἐξ Ἁγίας Μαύρας ἐξομῶνται. Ἐλθόντες κατόκησαν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἐν ταῖς ἐνορῖαις Παρηγοριτίσσης, Παντοκράτορος, Ἁγίου Νικολάου, μέχρι τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου, διάγοντες ζωὴν οὐχὶ τόσον εὐάρεστον ἐκ τῶν ληστῶν. Τούτων ἕνεκα ἀπεσύρθησαν πρὸς τὰ μέσα τῆς πόλεως, πλησίον τοῦ φρουρίου καὶ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἐγκατοίκησαν ἐντὸς αὐτοῦ...».

24. Κ. Καίροφλα, Ἱστορικὰ σημεῖωματα περὶ Ἄρτης, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ 4 (1929), 80.

Γράφων ὁ Α. Ψαλίδας πρὸς Μαυροκορδάτον (12.2.1823)²⁵ λέγει ὅτι «εἰς τὴν Ἄρταν εἶναι πολλὰ ὀλίγοι μέσα Τούρκοι καὶ στὰ χωριὰ εἶναι ὅλοι.» Ἕλληνες καὶ Χριστιανοί, εἰς τὸν κάμπον δειλοὶ καὶ εἰς τὰ βουνὰ πολεμικοί». Γράφων δὲ πρὸς τὸν Καποδίστριαν (27.8.1828) παρετήρει²⁶ ὅτι «ἡ Ἄρτα ἔχει ὡς 100 σπίτια Τούρκικα καὶ Ἀρβανίτικα δὲν ἤξεύρουν καὶ ὅλα τῆς τὰ χωριὰ χριστιανικὰ καὶ ἑλληνικὰ ὁμιλοῦν». Κατὰ μίαν δὲ στατιστικὴν τοῦ 1828 ὁ νομὸς Ἄρτης περιελάμβανε «163 χωριὰ καὶ φαμελιές τους 7.237»²⁷.

Ἐκτὸς ὅμως τῶν Τούρκων ἔχομεν ἐγκατάστασιν καὶ Ἑβραίων εἰς τὴν Ἄρταν, Βόλον, Λάρισαν καὶ Τίρναβον, ἰδίως ἀπὸ τοῦ 16^{ου} αἰῶνος.

Ὡς πρὸς τοὺς Ἑβραίους τῆς Ἄρτης, ὁ Ἑβραῖος γεωγράφος Βενιαμὴν ὁ ἐκ Τουδέλης, ἐπισκεφθεὶς τὴν Ἑλλάδα τὸ 1173 ἀναφέρει ὅτι ἡ ἑβραϊκὴ κοινότης (Συναγωγὴ) τῆς Ἄρτης, ἡ λεγομένη Ρωμανιώτικη, ἠρίθμει 100 οἰκογενείας. Πολλοὶ ὅμως Ἑβραῖοι ἐξ Ἰσπανίας, διακόμενοι ὑπὸ τοῦ Φερδινάνδου καὶ τῆς Ἰσαβέλλας, κατέφυγον εἰς τὴν Ἄρταν, ἀργότερα δὲ καὶ ἄλλοι ἀπὸ τὴν Ἀπουλιαν καὶ ἄλλην Ἰταλίαν, ἰδρῦσαντες δευτέραν Συναγωγὴν, τὴν Ἀπουλιανὴν²⁸ ἢ *Καλαβροξικὴν*. Φαίνεται ὅτι ἠσχολοῦντο μὲ τὴν βυρσοδεψίαν, ἀφοῦ καὶ σήμερον συνοικίαι τῆς Ἄρτης καλοῦνται τὰ *Ταμπάκικα* ἢ *Ταμπιακῖδες* καὶ τὰ *Ἑβραϊκά*. Μεγάλα προβλήματα γαιοκτησίας, ὡς ἡ Θεσσαλία, δὲν παρουσιάζει ἡ Ἄρτα, διότι οἱ ἐκεῖ παραμεινάντες Ὀθωμανοὶ ἦσαν ὀλίγοι.

Α. ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1881

Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις μετὰ τὴν προσάρτησιν τῶν ἀνωτέρω περιοχῶν προέβη εἰς γενικὴν ἀπογραφὴν αὐτῶν κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1881²⁹. Ἡ γενομένη ἀπογραφὴ, καὶ μάλιστα μετὰ πολλῆς σπουδῆς, εἰς χώρας αἰ ὁποῖαι

25. Α. Βρανοῦση, Ἀθανάσιος Ψαλίδας, σ. 141.

26. Αὐτὸ θι.

27. Κ. Διαμαντή, Μία στατιστικὴ τοῦ νόμου Ἄρτης κατὰ τὸ 1828, Ὁ Νέος Κουβαράς, Ἀθῆναι 1961, σσ. 93-97. Κατὰ διαμερίσματα ἀναγράφεται: Ναχὰ ἐς Ραδοβίσιδι: χωριὰ 29, οἰκογένειαι 1470. Ναχὰ ἐς Τζουμέρων χωριὰ 32, οἰκογένειαι 1684, Ναχὰ ἐς Καρβασαρά χωριὰ 12, οἰκογένειαι 836, Ναχὰ ἐς Κάμπου καὶ Χάσι χωριὰ 35, οἰκογένειαι 1065, Ναχὰ ἐς Λούρου καὶ Λάμαρης χωριὰ 55, οἰκογένειαι 2182. Ἀναγράφεται τὸ ὄνομα ἐκάστου χωρίου καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν οἰκογενειῶν αὐτοῦ.

28. Πλειόνα βλ. Μωῦση Καϊμη, Σύντομη ἱστορία τῶν Ἰουδαϊκῶν κοινοτήτων τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1948. Ἰουλιὸν Καϊμη, Ἰουδαϊκὴ κοινότης Ἄρτης,

29. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐν λόγῳ ἀπογραφῆς ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὸ ὑπ'ἀρ. 112 ΦΕΚ τῆς 27-11-1881 καὶ εἰς ἴδιον τεῦχος ὑπὸ τὸν τίτλον «Πίνακες τῶν ἐπαρχιῶν Ἠπείρου καὶ Θεσσαλίας κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1881, ἐν Ἀθῆναις 1884, σσ. 1-74. Βλ. καὶ Μ. Χουλιάρα κη, Γεωγραφικὴ, Διοικητικὴ καὶ Πληθυσμιακὴ ἐξέλιξις τῆς Ἑλλάδος 1821-1971, τόμος Α', τεῦχος Ι, Ἀθῆναι 1973, σσ. 183-194.

μόλις είχαν αποκτήσει την ελευθερίαν των και είχαν και ξένον πληθυσμόν (τοῦ κατακτητοῦ), ἤτο φυσικὸν νὰ παρουσιάσῃ ἑλλείψεις ἔνεκα διαφόρων λόγων: ἤτο ἡ πρώτη ἢ ὁποία ἐγένετο, ὑπῆρχεν εἰς τοὺς κατοίκους ὑπόνοια στρατολογίας, φορολογίας, ἑλλείψεις γραμματικῶν γνώσεων, συγκαινωνίας, ἀπειρία ἀπογραφῶν, ἑλλείψεις πλήρους καὶ καλῶς ὀργανωμένης διοικήσεως, δυσκολία εἰς τὴν φυσικὴν διαίρεσιν τῶν περιοχῶν, δυσπιστία καὶ φόβος τῶν Τούρκων καὶ πολλὰ ἄλλα.

Παρ' ὅλας τὰς πιθανὰς ἑλλείψεις ἔχομεν μίαν ἀπογραφὴν, ἡ ὁποία μᾶς δίδει γενικὴν εἰκόνα τῶν περιοχῶν αὐτῶν, διότι περιλαμβάνει πίνακας: 1) πληθυσμοῦ κατὰ νομοῦς, 2) πληθυσμοῦ κατὰ ἐπαρχίας, 3) πληθυσμοῦ κατὰ ἐπαρχίας καὶ δήμους, 4) ἀριθμὸν κατοίκων κατὰ πόλεις καὶ χωρία, 5) πληθυσμοῦ κατὰ ἡλικίας, 6) πληθυσμοῦ κατὰ φύλον, 7) πληθυσμοῦ κατὰ θρησκεύμα, 8) κατὰ ἐπαγγέλματα, 9) πίνακας οἰκοδομῶν λεπτομερῶς (οἰκίαι, σχολεῖα, ἐκκλησίαι, μοναί, ναοὶ ἀλλοθρήσκων, νοσοκομεῖα, φυλακαί, στρατῶνες) καὶ πίνακας οἰκογενειῶν. Τέλος ἔχομεν καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν γηγενῶν κατοίκων, τῶν εὐρισκομένων ἐκτὸς τῶν περιοχῶν αὐτῶν καὶ ἀπογραφέντων διὰ τῶν κατὰ τόπους προξενείων. Οὗτοι ἀνῆρχοντο εἰς 5.684. Συμφῶνως λοιπὸν πρὸς τὴν γενομένην ἀπογραφὴν ἔχομεν:

Χωρία 742, κατανεμημένα εἰς τοὺς τρεῖς ὀρισθέντας νομοῦς Ἄρτης 55 χωρία, Λαρίσης 332 καὶ Τρικάλων 355.

Μοναστήρια 74, ἤτοι 16 εἰς Ἄρταν μὲ 68 μοναχοὺς, 13 εἰς Λάρισαν μὲ 67 καὶ 45 εἰς Τρίκαλα μὲ 326 μοναχοὺς.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω 742 χωρίων καταγράφονται ἀκατοίκητα 13 ἤτοι: Ἐπαρχίας Τίρναβου 1: Ὀκτσιλάρ, Βόλου 1: Καλύβαι Ἀλυκῆς, Δομοκοῦ Φαρσάλων 2: Παπαλί, Ὀζερός, Τρικάλων 3: Φλαμουλί, Πόρτα Παναγιᾶ, Γραβανάκι, Καλαμπάκας 5: Βουτᾶδες, Τραχανιάτι, Ἰακώβου, Κατσαούνη, Παλαιοσκοτῖνα καὶ Καρδίτσης 1: Μπελάγια.

Πληθυσμός: Σύνολον 293.993 κάτοικοι, ἐκ τῶν ὁποίων ἄρρενες ἦσαν 153.790 καὶ θήλειαι 140.203, ἀπαρτίζοντες 63.058 οἰκογενεῖας. Ἐξ αὐτῶν ἦσαν Χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι 266.688, Ὀθωμανοὶ 24.165 καὶ Ἑβραῖοι 3.140. Μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων περιλαμβάνονται καὶ οἱ μοναχοί.

Βλαχοποιμένεις καταγράφησαν εἰς Ἀλμυρὸν ὄχι ἰδιαιτέρως, ἀλλ' ὁμοῦ μετὰ τῶν κατοίκων εἰς σύνολον 3.304 (ἄρρενες 1699 καὶ θήλειαι 1605).

Παρατηροῦμεν πρὸς τούτους ὅτι περισσότεροι Ὀθωμανοὶ ἦσαν εἰς τὴν Λάρισαν 8.480, Τίρναβον 4.371, εἰς Δομοκὸν-Φάρσαλα 4221 καὶ εἰς Καρδίτσαν 2.962. Ἐλάχιστοι εἰς τὴν Ἄρταν, 45, καὶ καθόλου εἰς Τζουμέρκα καὶ Καλαμπάκαν.

Περὶσσότεροι Ἑβραῖοι εὐρίσκοντο εἰς τὴν Λάρισαν 1726, εἰς τὴν Ἄρταν 617, καὶ εἰς τὰ Τρίκαλα 510.

Τὸ σύνολον τῶν *Οἰκοδομημάτων* ἀνήρχετο κατὰ νομοὺς ὡς ἑξῆς: Ἄρτης 5648, Λαρίσης 34.260 καὶ Τρικάλων 18610 ἤτοι σύνολον 58.618.

Τὸ σύνολον τῶν *ἀπασχολουμένων* κατοίκων ἦτο 88537 καὶ κατὰ νομοὺς ὡς ἑξῆς: Ἄρτης 10432, Λαρίσης 44360, Τρικάλων 28745, τὸ δὲ σύνολον τῶν ἀνευ ἐπαγγέλματος εἰς 210.456 καὶ κατὰ νομοὺς: Ἄρτης 20746, Λαρίσης 101.342, Τρικάλων 88368.

Ὡς ἀπασχολούμενοι καταγράφονται βιομήχανοι 7687, ἔμποροι 4871, ναυτικοὶ 814, κτηματῖαι 4608, γεωργοὶ 31570, ποιμένες 6154, ἐργάται 8384, ἐργάτριαι 891, ἀγωγιάται 1825, διδάσκαλοι 419, διδασκάλισσαι 45, μαθηταὶ 7165, μαθήτριαι 1103, ἰατροὶ 200, Φαρμακοποιοὶ 45, μαῖαι 21, δικηγόροι 33, καλλιτέχναι 110, δημοσιογράφοι 2, κληρικοὶ 1212, ὑπάλληλοι 928, ὑπηρέται 4338 καὶ ὑπηρέτριαι 1112.

Σχετικὸς συγκεντρωτικὸς πίναξ δημοσιεύεται εἰς τὸ τέλος.

B. ΤΟΠΩΝΥΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1881

Πάντες οἱ ἀναφερθέντες λαοὶ ἀφῆκαν, ὡς ἦτο φυσικόν, τοπωνύμια ὡς ἔχνη τῆς παρουσίας των καὶ ἐπὶ τοῦ Θεσσαλικοῦ χώρου καὶ ἐπὶ τῆς περιοχῆς τῆς Ἄρτης εἴτε εἰς ὀνόματα πόλεων, κωμῶν ἢ χωριῶν, κατὰ κύριον λόγον, εἴτε, σπανιότερον, εἰς ὀνόματα θέσεων τοῦ ἐδάφους εἰς τὴν ὑπαιθρον ἢ ὄχυρων τοποθεσιῶν.

Τὸ τοπωνυμικὸν τῶν ἀνωτέρω περιοχῶν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς προσαρτήσεως των εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος δυνάμεθα νὰ τὸ διακρίνωμεν εἰς *ἀστικόν*, δηλ. τὸ περιλαμβάνον τὰ ὀνόματα πόλεων, κωμῶν, χωριῶν, καὶ οἰκισμῶν ἤτοι τῶν κατοικουμένων γενικῶς τόπων, καὶ εἰς *ἀγροτικόν*, δηλ. τὰ μικροτοπωνύμια τῆς ὑπαιθρου, τὰ ὅποια δίδουν πλήρη τὴν εἰκόνα τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου. Δι' αὐτῶν ἐπισημαίνεται ἡ ἐδαφικὴ μορφολογία τοῦ χώρου, ἡ πανίς καὶ ἡ χλωρίς, τὰ ρέοντα ὕδατα, αἱ κρατοῦσαι διὰ τὴν ὀνοματοθεσίαν ἀντιλήψεις τοῦ κατοικοῦντος λαοῦ (λαογραφικαί, θρησκευτικαί κλπ.), ἡ ὄχρωσις, ἡ ξενικὴ ἐπίδρασις καὶ γενικώτερον ὁ βίος καὶ ἡ ἱστορία του ἀρχαία, Βυζαντικὴ καὶ νεωτέρα.

Διὰ τὸ *ἀστικόν* πηγὴν ἔχομεν τὴν γενομένην τὸ 1881 ἀπογραφὴν, ὅπου καταγράφονται κατὰ νομοὺς, ἐπαρχίας καὶ δήμους (ὡς καθωρίσθη ἡ διοικητικὴ διαίρεσις τῶν προσαρτηθέντων ἐδαφῶν) 742 ὀνόματα πόλεων, κωμῶν, χωριῶν καὶ οἰκισμῶν γενικῶς.

Διὰ τὸ ἀγροτικὸν δὲν ἔχομεν καταγραφὴν τῶν ὀνομάτων τῶν ἀγροτικῶν θέσεων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Δυνάμεθα ὅμως νὰ μελετήσωμεν αὐτὸ, ἀντλοῦντες τὰ ὀνόματα τῶν ἀγροτικῶν θέσεων ἐκ διαφόρων γραπτῶν πηγῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὡς εἶναι τὰ πωλητήρια ἔγγραφα, τὰ δωρητήρια, αἱ διαθήκαι, τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα, τὰ κτηματολόγια μοναστηρίων καὶ ναῶν, κατάλογοι τσιφλικίων, ὀδοπορικὰ, ἐκθέσεις καθορισμοῦ ὁροθετικῆς γραμμῆς

κλπ. και στηριζόμενοι εις τὸ σημερινὸν τοπωνυμικὸν τῆς ὑπαίθρου, δεδομένου ὅτι τὸ τοπωνύμιον εἶναι τὸ συντηρητικώτερον γλωσσικὸν στοιχείον καὶ μεταδίδεται ἀπὸ πατρὸς εἰς υἱὸν καὶ ἀπὸ στόματος εἰς στόμα εἴτε ὡς κληρονομικὸν στοιχείον εἴτε ὡς χῶρος κοινοτικὸς γενικῆς ἐκμεταλλεύσεως καὶ χρήσεως παρὰ τῶν κατοίκων τῶν χωρίων. Τοῦ ἀγροτικοῦ τούτου τοπωνυμίου τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἄρτης ἔχω ὑπὲρ τὰς 30.000 ὄνόματα θέσεων τῆς ὑπαίθρου.

Ἐκ τῶν εἰς χεῖρας μας πηγῶν καὶ τοῦ ὑπάρχοντος ὕλικου δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τὰ τότε τοπωνύμια τῶν ἀνωτέρω περιοχῶν εἰς:

1) *Σλαβικά*³⁰. Τὰ περισσότερα τούτων ἀπαντοῦν εἰς τὸν δυτικὸν ὄρεινὸν ὄγκον τῆς Θεσσαλίας (Τρικαλα-Καρδίτσαν), ἐνῶ εἰς τὸν ἀνατολικὸν εἶναι ἐλάχιστα. Ὁ Μ. Vasmer³¹ καταγράφει 44 τοπωνύμια ἐκ τῆς Ἄρτης, 175 ἐκ τῆς Θεσσαλίας (122 ἐκ Τρικάλων καὶ Καρδίτσης, 38 ἐκ Λαρίσης καὶ 15 ἐκ Μαγνησίας). Νομίζω ὅμως ὅτι μερικὰ τούτων δὲν εἶναι Σλαβικά. Ἐξ ἄλλου δὲν εἶναι βέβαιον ἂν πάντοτε φορεῖς τούτων εἶναι οἱ Σλάβοι ἢ οἱ Βλάχοι (Γραικοβλάχοι ἢ Σαρακατσαναῖοι τῆς Πίνδου, Ἑλληνοφῶνοι νομάδες) ἢ οἱ Ἄρβανιτόβλαχοι (Λατινοφῶνοι Ἄλβανοι) ἢ οἱ Ἄλβανοί, οἱ ὁποῖοι εἰς τὰς δυτικὰς περιοχὰς ἀνεμείχθησαν πολὺ μετὰ τοὺς Σλάβους. Ἐπειτα τὰ τοπωνύμια αὐτὰ δὲν ἀνάγονται ὅλα εἰς τὴν ἰδίαν ἐποχὴν. Τὰ τῆς Μαγνησίας εἶναι τοῦ 9 - 10 αἰῶνος.

2) *Βλαχικά*. Ἡ παρουσία τῶν Βλάχων εἰς τὴν Θεσσαλίαν ἀνάγεται εἰς παλαιὰν ἐποχὴν. Ἡδὴ τὸν 5ον αἰῶνα ὁ Πρίσκος (Τὰ σωζόμενα, ἔκδ. Βόννης, σσ. 190, 206) καὶ μάλιστα τὸν 6ον αἰῶνα ὁ Ἰωάννης Λυδὸς (Περὶ τῶν ἀρχῶν, ἔκδ. Βόννης, σσ. 261, 268) κἀμνον λόγον περὶ Ἑλλήνων τῆς Βαλκανικῆς, οἱ ὁποῖοι ὀμιλοῦν τὴν Λατινικὴν. Οὗτοι, κατὰ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον, ὑπὸ πολλῶν συγγραφέων ἀναφέρονται ὑπὸ τὸ ὄνομα Βλάχοι. Ἡ πρώτη ρητὴ μνεία αὐτῶν γίνεται τὸ 976 ὑπὸ τοῦ Κεδρηνοῦ (II, 435), λόγον ποιουμένου περὶ τῆς οἰκογενείας τοῦ ἡγεμόνος τῶν Βουλγάρων Συμεῶν: «τούτων δὲ τῶν τεσσάρων ἀδελφῶν Λαβιδὸν μὲν εὐθὺς ἀπεβίω ἀναιρεθεὶς μέσον Καστορίας καὶ Πρέσπας κατὰ τὰς λεγομένας Καλὰς Λοῦς μετὰ τινῶν Βλάχων ὀδιτῶν». Μετὰ ταῦτα ἡ Ἄννα Κομνηνὴ (Ἄλεξιάς III 135, II 193-194) ἀναφέρει τοὺς Βλάχους, λέγουσα «καὶ ὅποσοι τὸν νομάδα εἴλοντο βίον (Βλάχους τούτους ἢ κοινῆ καλεῖν οἶδε διάλεκτος)».

Οἱ Βλάχοι, παρὰ τὰς διαφορὰς περὶ τῆς ἐθνικότητός των ἀπόψεις, θεωροῦνται ὡς ἐκλατινισμένοι ἐντόπιοι πληθυσμοὶ μετὰ τῶν ὁποίων εἶχον

30. Διὰ τὴν παρουσίαν τῶν Σλάβων εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας καὶ τὰς ἐπιδράσεις των βλ. Βιβλιογραφίαν Δ. Β. Βαγιακάκου, Σχεδιάσμα περὶ τῶν τοπωνυμικῶν καὶ ἀνωτοπωνυμικῶν Σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι 1833-192, Ἄθηνα 66 (1962), 334-351 καὶ 67(1963)/1904), 270, 271, 272, 273-275. Ἄπ. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ Α', ἔκδ. β'. Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 15-24.

31. Die Slaven in Griechenland, Leipzig 1941, σσ. 56-69.

ἀναμειχθῆ καὶ Ρωμαῖοι ἄποικοι³². Ἀφῆκαν ἴχνη τῆς παρουσίας των εἰς μερικὰ τοπωνύμια, ἰδίως εἰς τὰ ὄρεινά μέρη, ὅπου ἐκινουῦντο ὡς ποιμενικὸς λαός. Δὲν ἔχομεν ἐπίδρασιν εἰς τὸ ἀστικὸν τοπωνυμικόν. Ἐξ αἰτίας των ἡ Θεσσαλία ἐκλήθη *Βλαχία*, *Μεγάλη Βλαχία* καὶ ἡ ἐν Ἑλλάδι *Βλαχία*³³.

3) Ἀλβανικά. Οἱ Ἀλβανοὶ ἐγκατεστάθησαν, ὡς γνωστόν, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13 αἰ.³⁴ ἀδιὰ χρυσοβούλλου καὶ προστάγματος βασιλικοῦ εἰς τὴν ὄρεινὴν δυτικὴν Θεσσαλίαν (περιοχὴν Φαναρίου παρὰ τὴν Καρδίτσαν) καὶ εἰς τὴν Ἠπειρὸν εἴτε ὑπὸ μορφὴν νομάδων, διαβιῶντες κατὰ πατριαρχικὰς ἐμάδας (φάρας) εἴτε ὡς μισθοφόροι τῶν Σέρβων, ἀποτελοῦντες ἰσχυρὸν στοιχεῖον τῆς Θεσσαλίας πρὸ τῆς Τουρκικῆς κατοχῆς τῆς χώρας. Καὶ τὰ Ἀλβανικὰ τοπωνύμια παρουσιάζονται εἰς τὰς ὄρεινὰς περιοχάς, διότι ἐκεῖ τὸ πλεῖστον ἔζων καὶ ἐκινουῦντο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ὠρμῶντο διὰ τὰ λεηλατοῦν τὴν Θεσσαλίαν (1318). Τὰ σημερινὰ ὀνόματα τῶν χωρίων *Ματαράγκα* καὶ *Μουζάκι* τῆς Καρδίτσης καὶ *Μαλακασίου* τῶν Τρικάλων ἐνθυμίζουσι ὀνόματα Ἀλβανῶν φυλάρχων.

5) Φραγκικά³⁵. Ἡ ἐθνολογικὴ ἐπίδρασις τῶν Φράγκων εἶναι ἀσημαντος, ἕνεκα τῆς βραχυετίας αὐτῶν παραμονῆς, ἐπομένως καὶ ἡ παρουσία των περιορίζεται εἰς μερικὰς τοπωνυμίας δηλωτικὰς τοῦ ὀνόματος αὐτῶν, ὡς τοῦ *Φράγκου* ἢ *Βροση*.

6) Σαρακηνά. Καὶ τῶν Σαρακηνῶν (Ἀράβων) αἱ ἐπίδρομαὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 10 αἰ. ἐναντίον τῆς Θεσσαλίας μαρτυροῦνται διὰ τοπωνυμίων, ὡς ἡ *Σαρακίνα Καλαμπάκας*.

32. Α. Βακαλοπούλου, ἔνθ' ἄν., σσ. 34-40. Τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν βλ. εἰς Δ. Β. Βαγιακάκου, ἔνθ' ἄν., σσ. 350-352 καὶ Ἀθηνᾶ 66 (1983)64/, 257-262. Τελευταία μελέτη τοῦ θέματος, ὅπου καὶ πλήρης ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλέως Λαζάρου. Ἡ Ἀρωμουνικὴ καὶ αἱ μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς σχέσεις αὐτῆς. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ ἐν Ἀθήναις 1976, σσ. 355.

33. Δ. Ζακυθηνόυ, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχικῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει, Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν 18(1948), 42-44. Γ.Χ. Σούλη, Βλαχία, Μεγάλη Βλαχία, ἡ ἐν Ἑλλάδι Βλαχία. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν Γεωγραφίαν τῆς Μεσαιωνικῆς Θεσσαλίας, Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλου, Ἀθῆναι 1953, σσ. 489-497 [=Γ. Σούλη, Ἱστορικαὶ Μελετήματα, Ἀθῆναι 1980, σσ. 107-117]. Α. Βρανόση, Τὸ Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημόδη ἐπιτομήν, Ἐπιτηρῆς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχεῖου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 12(1962), 57-115.

34. Βογιατζίδου, Τὸ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων, Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν 2 (1925), 155. Οὗτος ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν Θεσσαλίαν ἀπὸ τοῦ 12 αἰ. Τὴν περὶ Ἀλβανῶν σχετικὴν βιβλιογραφίαν βλ. εἰς Δ. Β. Βαγιακάκου, ἔνθ' ἄν., Ἀθηνᾶ 66 (1962), 344-348 καὶ 67 (1963/64), 248-252, Α. Βακαλοπούλου, ἔνθ' ἄν., σσ. 25-34.

35. Τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν βλ. εἰς Δ. Β. Βαγιακάκου, ἔνθ' ἄν., Ἀθηνᾶ 66 (1962), 341-344. Α. Βακαλοπούλου, ἔνθ' ἄν., σσ. 40-42.

7) *Τουρκικά*³⁶. Οί Τούρκοι δὲν ἐπέδρασαν εἰς τὴν ἐθνολογικὴν σύστασιν τῶν κατωκημένων περιοχῶν, ἕνεκα τῆς διαφορᾶς τῆς θρησκείας. Ἐξισλαμισμὸν Ἑλλήνων διὰ διαφόρους λόγους εἶχομεν, ἀλλὰ προσέλευσιν Τούρκων εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν ἔχει. Ἡ ἐγκατάστασις των, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐποικισμὸς των εἰς τὰ πεδινὰ εἶχε σημαντικὴν ἐπίδρασιν εἰς τὸ ἀστικὸν τοπωνυμικόν. Τὰ ὀνόματα τῶν χωρίων ἢ τῶν ἐκτεταμένων περιοχῶν, αἱ ὁποῖαι περιήλθον εἰς αὐτοὺς ὑπὸ μορφὴν τσιφλικιῶν, ἀρχίζουσι νὰ γίνωνται γνωστὰ διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ κατόχου, τὸ ὁποῖον ἐπιβάλλεται ὡς τὸ τοπωνύμιον. Οἱ Τούρκοι δὲν ἐνδιεφέρθησαν διὰ τὸ μικροτοπωνυμικόν, δηλ. διὰ τὰ ὀνόματα τῶν μικρῶν ἀγροτικῶν θέσεων, τὰ ὁποῖα οἱ παραμειναντες ὡς δουλοπάροικοι ἐντόπιοι πληθυσμοὶ διετήρησαν. Διὰ τοῦτο ἔχομεν καὶ Ἑλληνικὰ τοπωνύμια ἐντὸς τῶν περιοχῶν τῶν τσιφλικιῶν. Τοῦτο ἄλλωστε συνέβηκε καὶ εἰς ἄλλας Τουρκοκατακτηθείσας πεδινὰς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος. Οἱ Τούρκοι ἐνδιεφέροντο διὰ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῆς ὑπαίθρου καὶ ἔχει διὰ ὀνόματα αὐτῆς.

8) *Ἑλληνικά*. Ταῦτα καλύπτουσι ὀλόκληρον τὸν πεδινὸν καὶ ὄρεινόν ὄγκον τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἀρτης καὶ ἀνέρχονται εἰς πολλὰς χιλιάδας. Διὰ τὴν συλλογὴν καὶ μελέτην τοῦ τοπωνυμικοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δύνανται νὰ βοηθήσουν καὶ αἱ μελέται τῶν: *Κ.Ν. Στουρνάρη*, Συνοπτικὰ ὁδοιπορικὰ τῶν νέων Ἑλληνικῶν χωρῶν Θεσσαλίας καὶ Ἠπείρου, ἐν Ἀθήναις 1881. *Ν.Θ. Σχινᾶ*, Ὀδοιπορικαὶ σημειώσεις Μακεδονίας, Ἠπείρου, νέας ὁροθετικῆς γραμμῆς καὶ Θεσσαλίας, ἐν Ἀθήναις 1886-1887. *Α. Ἀνακατωμένου*, Τὰ νέα ὄρια τῆς Ἑλλάδος, ἦτοι τοπογραφικαὶ καὶ ἐθνολογικαὶ σημειώσεις περὶ Θεσσαλίας, ἐν Ἀθήναις 1887³⁷.

Ἐκ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τοπωνυμίων ἀστικῶν καὶ ἀγροτικῶν, τὰ ὁποῖα ἔχομεν, δυνάμεθα νὰ προβῶμεν εἰς τὰς ἐξῆς γενικὰς παρατηρήσεις:

1) Ἡ ξενικὴ ἐπίδρασις εἰς τὴν ὀνοματοθεσίαν καλύπτει τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ ἀστικοῦ *Τοπωνυμικοῦ*. Ἀκριβὴς ἀριθμὸς δι' ἐκάστην ἐθνικότητα (Τουρκικά, Σλαβικά, Ἀλβανικά, Βλαχικά) προϋποθέτει εἰδικὴν περὶ ἐκάστου τοπωνυμίου μελέτην, ἢ ὁποῖα ἐκφεύγει τοῦ σκοποῦ τῆς παρούσης ἐργασίας.

2) Ἡ ξενικὴ ἐπίδρασις εἰς τὸ ἀγροτικὸν *Τοπωνυμικόν* ἔχει σχέσιν μὲ τὴν ἀσχολίαν τῶν κινουμένων ξένων, εἶναι δηλαδὴ ἐνδεικτικὴ ποιμενικοῦ κυρίως βίου. Οὕτω, Σλαβικά εἶναι τὰ ὀνόματα θέσεων ὑπάρξεως ὕδατος, ὡς

36. Βιβλιογραφία εἰς Δ. Β. Βαγιακάκου, ἐνθ' ἄν. 66 (1962), 348-349. 67 (1963/4) 275-276. Α. Βακαλοπούλου, ἐνθ' ἄν., σ. 40-42.

37. Τὴν σχετικὴν περὶ τὰ τοπωνύμια τῆς Θεσσαλίας βιβλιογραφίαν βλ. εἰς Δ. Β. Βαγιακάκου, ἐνθ' ἄν., Ἀθηνᾶ 66 (1962), 378-380, 67 (1963/4), 285. Εἰδικώτερον Βλ. Δ. Β. Βαγιακάκου, *Τοπωνυμικὴ θεώρησις τοῦ Θεσσαλικοῦ χώρου*. Ἀνακοίνωσις εἰς τὸ Β' Διεθνὲς Συνέδριον Θεσσαλικῶν Σπουδῶν, (1980). Ἐπὶ ἐκτύπωσιν. Διὰ τὴν τῆς Ἠπείρου τοῦ Αὐτοῦ, Ἀθηνᾶ 66 (1962), 374-378.

π.χ. βιρός (=σερβοκρ. vir=κοίλωμα, κόιτη χειμάρρου), *Ίσβορος* (σερβ. izvor=πηγή), *Νεζερός* (σλαβ. ezero=λίμνη) ἢ θέσεων δένδρων ὡς *Ἀράχοβα* (σλαβ. orachono=καρδιά), *Τοπόλιανη* (κροατ. topol'an=λεύκη) ἢ τοῦ τρόπου ζωῆς ὡς *Νοβορός* (σερβοκρ. obor=στάβλος) κ.ἄ. ἢ τὰ Βλαχικά: *Βάκαρη* (ἀγελάδοτοπος), *Καπράλου* (γιδोटόπι), *Καρπινού* (ἐλατόδασος), *Λισόρια* (λιβάδια) ἢ Ἀλβανικά ὡς τὰ Λούτσα (liutse=λιμνάζον ὕδωρ), *Γκούρα* (gur=λίθος) ἢ Φραγκικά ὡς τὸ *Κανάλια* (canale=ὄχετος) ἢ Τουρκικά ὡς *Δεοβένι* (dervent=διάβασος), *Μπέη λάκκα* κ.ἄ.

3) Ἐναντι ὄλων τῶν ἀνωτέρω ἔχομεν ἰκανὸν ἀριθμὸν ἑλληνικῶν ὀνομάτων χωρίων, ἰδίως εἰς τὰ ὄρεινά, καὶ μέγιστον ἀριθμὸν ἀγροτικῶν τοπωνυμίων καὶ εἰς τὰ ὄρεινά καὶ εἰς τὰ πεδινά. Ἐπὶ πλέον σημασιολογικῶς, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ σπουδαιότερον, τὸ ἑλληνικὸν τοπωνυμικὸν ἀντιπροσωπεύει ὀλόκληρον τὸν βίον τῆς Ἀρτης καὶ Θεσσαλίας δηλ. τὸν ἀρχαῖον, τὸν Βυζαντινὸν καὶ τὸν νεώτερον καὶ καλύπτει ὀλόκληρον τὸ τοπωνυμικὸν πεδίου. Τὰ Ἑλληνικά τοπωνύμια, τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, καὶ ἔχουν σχηματισθῆ ἀπὸ ὀνόματα φυτῶν, ρεόντων ὕδατων ἢ ἐλλείψεως τούτων, ζῶων, μορφολογίας τοῦ ἐδάφους, ἐκ τοῦ χρώματος, ἐκ τῆς ποιότητος τῆς γῆς, ἐκ τοῦ παραγομένου εἶδους, ἐκ τῆς χρήσεως τοῦ τόπου, ἐκ τοῦ μεγέθους, ἐκ τῆς θέσεως αὐτοῦ, ἐκ τῶν ὀνομάτων ἀγίων, ἐκ τῶν οἰκογενειακῶν ὀνομάτων τῶν κατόχων τῶν διαφόρων θέσεων, ἐκ τῶν διαφόρων κτισμάτων, ἐκ τῶν διαφορῶν παραδόσεων (μυθολογικῶν, ἱστορικῶν κ.ἄ.), ἐκ τοῦ τρόπου σχηματισμοῦ διὰ παραγωγικῶν καταλήξεων κλπ. Εἶναι τόσα πολλά, περίπου 30.000, ὥστε τὰ ξενικῆς ἀρχῆς, συγκρινόμενα πρὸς αὐτὰ ἀριθμητικῶς, εἶναι ἐλάχιστα καὶ σχεδὸν ἐξαφανίζονται.

Τοῦτο εἶναι σημαντικὸν καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν καὶ διὰ τὴν ἐθνολογίαν καὶ διὰ τὴν γλῶσσαν τῶν περιοχῶν αὐτῶν. Διὰ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἀριθμοῦ Ἑλληνικῶν τοπωνυμίων γίνεται σαφές ὅτι ὁ ἐντόπιος πληθυσμὸς, παρὰ τὰς κατὰ καιροὺς ἀντιξόους ἱστορικὰς συνθήκας καὶ παρὰ τὴν μακρὰν τουρκικὴν κατοχὴν, ὑπὸ τὴν ὅποιαν ἔζησαν τόσον εἰς τὰς πεδινὰς περιοχὰς ὡς δουλοπάροικοι εἰς τὰ τσιφλίκια ὅσον καὶ εἰς τὰς ὄρεινὰς ὡς ἐλεύθεροι εἰς τὰ Κεφαλοχώρια, δὲν ἀπεχωρίσθη ποτὲ τῆς γῆς τῶν πατέρων του, δὲν ἔπαυσε νὰ ὀμιλῇ τὴν γλῶσσαν του, δὲν ἐλησμόνησε τὴν καταγωγὴν του, δὲν ἐγκατέλειψε τὴν ἐλπίδα τῆς ἀπελευθερώσεώς του καὶ τῆς ἐντάξεώς του εἰς τὸν ἑθνικὸν Ἑλληνικὸν κορμὸν. Καὶ ἐδικαιώθη πλήρως, διότι ἡ μακρὰ νύξ τῆς δουλείας του ἐξηφανίσθη ἀπὸ τὴν ἀνατολὴν εἰς τὴν ΚΠολιν τοῦ λάμποντος ἡλίου τῆς Ἐλευθερίας κατὰ τὴν αὐγὴν τῆς 14/26 Μαρτίου 1881.

Γ' ΠΙΝΑΚΕΣ

ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΚΑΙ ΧΩΡΙΩΝ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ ΑΡΤΗΣ
ΚΑΙ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΑΡΤΗΘΕΝΤΩΝ ΤΟ 1881

I. "Ηπειρος

Νομός Ἄρτης

Ὁ νομός Ἄρτης συνεστήθη τὸ πρῶτον διὰ τοῦ Νόμου ἌΜ' τῆς 19 Μαρτίου 1882 (Φ.Ε.Κ. 16) «Περὶ εἰσαγωγῆς τῆς Ἑλληνικῆς Νομοθεσίας εἰς τὰς ἄρτι προσαρτηθείσας Θεσσαλικὰς καὶ Ἡπειρωτικὰς ἐπαρχίας» καὶ περιλάμβανε τὰς ἐπαρχίας Ἄρτης καὶ Τζουμέρκων. Ἐκτοτε μέχρι σήμερον ὑπέστη διαφοροὺς ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν τοῦ χώρου μεταβολὰς. Διὰ Β. Διατάγματος τῆς 31 Μαρτίου 1915 (Φ.Ε.Κ. 120) 39 χωρία τῆς Ὑποδιοικήσεως Φιλιπιάδος, ἀποσπασθέντα ἐξ αὐτῆς, ὑπήχθησαν εἰς τὸν Νομὸν Ἄρτης³⁸. Διὰ Β. Διατάγματος τῆς 1/10 Φεβρουαρίου 1950 (ΦΕΚ 40) ἡ ἐπαρχία Ἄρτης καὶ Τζουμέρκων μετωνομάσθη «ἐπαρχία Ἄρτης». Κατὰ ταῦτα ὁ νομός Ἄρτης σήμερον ἀποτελεῖται ἐκ τῆς ὁμωνύμου ἐπαρχίας μὲ πρωτεύουσαν τὴν Ἄρταν.

Κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1881 περιλάμβανε 55 χωρία (ἐπαρχία Ἄρτης 30 καὶ ἐπαρχία Τζουμέρκων 25) μὲ πληθυσμὸν 31178 (Ἄρτης 14616, Τζουμέρκων 16562).

Σήμερον, μὲ τὰ προσαρτηθέντα πλέον χωρία τῆς Φιλιπιάδος, περιλαμβάνει, κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1978, χωρία 240 μὲ πληθυσμὸν 79.700.

Τὰ ὀνόματα τῶν προσαρτηθέντων τὸ 1881 χωριῶν ἀναγράφονται κατὰ δήμους κατωτέρω, ἐντὸς δὲ παρενθέσεως τίθεται τὸ σημερινὸν ὄνομα ἐκάστου καὶ τὸ ἔτος τῆς μετονομασίας αὐτοῦ, ὅπου εἶναι τοῦτο δυνατόν.

Ἐπαρχία Ἄρτης: *Δῆμος Ἄρτης*: Ἄρτα, Γλυκοῦρριζον, Λίμνη, Τσουπί ("Ἀγριλος 1929), Συκιές, Λέσβεϊ, Μπάνι (Λουτρότοπος 1927), Κομμένο. *Δῆμος Πέτα*: Πέτα, Σελλᾶδες, Μεγάρχι, Νεοχωράκι, Κομπότι.

Δῆμος Ἡρακλείας: Σκουληκαριά, Βελεντσικό, Διμαριό, Χώσιανα (Φωτεινόν), Ἐπάνω Πέτρους (Πέτρος), Τσερκίτσα (Σιρκίτσα 1927), Λιβίτζικο (Ζυγὸς 1927), Μαρκανάδα, Μιλᾶτες (Μελᾶτες).

Δῆμος Τετραφυλλίας: Βρεστενίτσα (Πηγαί 1927), Μιλιανὰ (Μελιανὰ 1927), Σουμεροῦς (Μεσόπυργος 1927), Μπότσι (Μεγαλόχαρη 1927), Κατα-

38. Τὰ χωρία εἶναι τὰ ἐξῆς: Ἁγία Παρασκευή, Ἄλῃ Μπέη, Ἀνέζα, Βλαχέρνα, Βίγλα, Γρήμπορον, Γρεμενίτσα, Γεωργίσι, Γενίτσαρι, Γραβιά, Ζαβάνια, Ἰμὰμ Τσαοῦσι, Κομητᾶδες, Κανσαί, Κεκεζᾶτες, Κοστακοί, Κεραμᾶτες, Κύη Νικολοῦ, Κολομόδια, Καρακονίτσα Βρένιτσα, Μπαντούλα, Μαρακοῦ, Μπλίσκα, Μένικας, Νάσαρι, Νησιότσα, Νεοχώρι, Παντάνασσα, Παναγία Μοράτι, Παχνάλαμος, Πεστιανά, Πλησσοῦς, Ραχί, Ρόκκα, Στρέβινα, Στρογγύλη, Τσαμπερλί καὶ Χαλκιάδες.

βόθρα ('Αστροχώρι 1927), Βρεστίτσα (Καστανέα 1921), Τσεκλίτσα ('Ελάτη 1927), Μουσούντα (Μεσούντα 1927).

'Επαρχία Τζουμέρκων: Δήμος 'Αγνάντων: 'Αγναντα, Κουσοβίτσα (Κτιστάδες 1927), Ραφταναῖοι, Σκλούπου (Μηλέα 1927), Κουκκουλίτσα (Κουκκουλία 1927), Γρεστίτσα ('Ανω Γραικικόν), Ρομονό (Γραικικόν), Γουργιανά (Γουριανά), Σχωρέστσνα (Καταρράκτες 1927), Σερέσι (Μικροσπηλιά 1927), Λιπιανά (Λεπιανά 1927), Ράμια.

Δήμος Πραμάντων: Πράμαντα, Μελισσουργοί.

Δήμος Καλαρρυτιῶν: Καλαρρῦται, Ματσούκι.

Δήμος Θεοδορίας: Βουργαρέλι (Δροσοπηγή), Θεοδώριανα, Μήλερι (Τετράκιμον 1927), Λειψίτσα ('Αθαμάνιον 1927), Μπούγα ('Ανεμορράχη 1927), Καλεντινή, Χάσεψι (Χώσεψι 1927), Νησίτσα (Κεντρικόν 1927), Πιστιανά (Δίστρατον 1956).

II. Θεσσαλία

Αύτη, μετὰ τὴν προσάρτησίν της τὸ 1881, διηρέθη εἰς δύο νομούς, Λαρίσης καὶ Τριχάλων.

α) Νομὸς Λαρίσης

'Ο νομὸς Λαρίσης συνεστήθη τὸ πρῶτον διὰ τοῦ Νόμου ἌΜ' τῆς 19/20 Μαρτίου 1882 (Φ.Ε.Κ. 16) «Περὶ εἰσαγωγῆς τῆς Ἑλληνικῆς Νομοθεσίας εἰς τὰς ἄρτι προσαρτηθεῖσας Θεσσαλικὰς καὶ Ἑπειρωτικὰς Ἐπαρχίας» καὶ περιελάμβανε τὰς ἐπαρχίας Λαρίσης, Δομοκοῦ καὶ Φαρσάλων, Ἁγιάς, Τιρνάβου, Ἄλμυροῦ καὶ Βόλου.

Διὰ τοῦ νόμου ΒΧΔ' τῆς 6/8 Ἰουλίου 1899 (ΦΕΚ 136) ὁ νομὸς διηρέθη εἰς δύο, εἰς τὸν νομὸν Λαρίσης, περιλαμβάνοντα τὰς ἐπαρχίας Λαρίσης, Τιρνάβου, Ἁγιάς καὶ Φαρσάλων με ἔδραν τὴν Λάρισαν καὶ τὸν νομὸν Μαγνησίας, ἔχοντα τὰς ἐπαρχίας Βόλου, Ἄλμυροῦ καὶ Σκοπέλου με ἔδραν τὸν Βόλον. Διὰ τοῦ αὐτοῦ νόμου ἡ ἐπαρχία Δομοκοῦ ὑπῆχθη εἰς τὸν νομὸν Φθιώτιδος. Διὰ Β. Διατάγματος τῆς 31 Μαρτίου 1 Ἀπριλίου 1915 (Φ.Ε.Κ. 120) ἡ Ἐπαρχία Ἐλασσόνας, πλὴν τῶν χωρίων Δεσκάτης, Ἁγίου Γεωργίου, Σέλισμα, Παρασκευῆς, Παλαιῶν Τσοῦκα, Λουτροῦ, Κρανιαῆς, Πιτσούγκιας καὶ Μπεσεριτάς, ἀποσπασθεῖσα τοῦ νομοῦ Κοζάνης, ὑπῆχθη εἰς τὸν νομὸν Λαρίσης. Κατὰ ταῦτα, σήμερον ὁ νομὸς Λαρίσης ἔχει τὰς ἐπαρχίας Ἁγιάς, Ἐλασσόνας, Λαρίσης, Τιρνάβου καὶ Φαρσάλων. Κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1881 περιελάμβανε 6 ἐπαρχίας (Λαρίσης, Τιρνάβου, Ἁγιάς, Βόλου, Ἄλμυροῦ, Δομοκοῦ καὶ Φαρσάλων), εἶχε δὲ 41 δήμους, 332 χωρία καὶ πληθυσμὸν 145.706. Σήμερον, κατὰ τὴν ἀπογραφὴν 1978, περιλαμβάνει 5 ἐπαρχίας Ἁγιάς, Ἐλασσόνας, Λαρίσης, Τιρνάβου καὶ Φαρσάλων, 4 δήμους, 158 κοινότητες καὶ 269 χωρία καὶ πληθυσμὸν 233.159.

Τὰ δνόματα τῶν προσαρτηθέντων κατὰ τὸ 1881 χωρίων κατὰ ἐπαρχίας καὶ δήμους μὲ ἐντὸς παρενθέσεως τὰ σημερινὰ καὶ τὸ ἔτος μετονομασίας, ὅπου τοῦτο εἶναι δυνατόν, εἶναι τὰ ἑξῆς:

Ἐπαρχία Λαρίσης: *Δῆμος Λαρίσης:* Αἰρίσσα, Κιάσι (Χλδη 1957), Καλύβια, Κουλούρι, Μπάρινα (Γυρτώνη 1957), Σατόμπαση (Μικρόλιθος 1920), Τουρσουλάρ, (Ραχούλα), Ἀλήφακα (Κάστρον 1951), Γούνιτσα (Ἀμυγδαλέα 1929), Κουτσόχειρος (Κουτσόχερον), Μπαϊσλάρ (Τερψιθέα 1927).

Δῆμος Κραννῶνος: Τσορμακλή (Ἄγιοι Ἀνάργυροι 1918), Χατσηλάρ (Κραννῶν 1919), Σουλέτς (Κυπάρισσος), Καρατσόλ (Ἄγία Παρασκευή), Μπουγλάρ (Ἄγιος Γεώργιος 1919), Κετσελῆ (Ψυχικό), Γιατσιλάρ (Δοξοκᾶ), Σούμπαση Κιάι (Ἀγριοσυκιές 1927), Τουρκομουσλή (Φιλίπια 1927), Μπουγιούκ Χαλίτς, Ταουσάνη (Μαυροβούνιον 1928), Χασάν Τατάρ (Μεσορράχη 1927), Χατζῆ Χκλάρ (Ἐλευθεραὶ 1919), Ἀουντουκλά, (Λουτρός), Ἀμαρλάρ (Κοιλὰς 1927), Κιρλίγκα (Ἀργυρόμυλος 1928).

Δῆμος Νέσσωνος: Μέγα Κεσερλή (Συκούριον 1927), Μικρὸν Κεσερλή (Ἐλάτεια 1927), Χατζητόμπαση (Εὐαγγελισμός 1927), Τοῦβαση (Καλοχώρι 1957), Ἀσφρλί (Ὅσσα 1932), Ἴλεντζελοῦ (Πουρνάρι 1952), Ὀτμανλή (Μακροχώρι 1912), Μπαγκτσιλάρ (Παραπόταμος 1928), Μπαχισλάρ (Μοσχοχώρι 1919), Μπαλτζῆ (Κυψελοχώρι 1928), Ντουγουσλάρ.

Δῆμος Ἀμπελακίου: Ἀμπελάκια, Μπαμπᾶ (Τέμπη 1927), Σπηλιά, Λασποχώρι (Ὀμόλιον 1915).

Δῆμος Σουκουρίου: Τοπουσλάρ (Πλατύκαμπος 1927), Καραλάρ (Ἐλευθέριον 1920), Σαρατσηλάρ (Γλαύκη 1928), Νιάματα, Σαρίμησι, Μετεσελῆ (Μελισσοχώρι 1925), Νέχαλη (Ὀμορφοχώρι 1928), Κασάμπαλη.

Δῆμος Ὀγγηστοῦ: Μαϊμούλη (Χάλικη 1918), Σαρχανλάρ, (Μόδεστος 1920), Τσουλάρια (Μελία 1920), Μπεχτσιλέρ (Ἑλληνικὸν 1919), Σαρκὸλ (Ἀναγέννησις 1957), Καπατσιλάρ, (Νίκαια 1940), Σοφουλάρ (Χειμαδίον 1951).

Δῆμος Ἀρμενίου: Γκερλή (Ἀρμένιον 1918), Χατσήμισι, Ριζόμυλος. Γιαχαλάρ (Σωτήριον 1918), Χατσητόμπαση (Εὐαγγελισμός 1927), Μπουρτζάν (Ἀχίλλειον 1918), Σαραχάτ (Λοφίσκος 1928), Σακαλάρ (Μέγα Μοναστήρι 1923), Ἀδατεπέ (Πέτρα), Σαρασλάρ, Κουγιούν Γερῆ, Τσελτσικτζῆ (Ἀγροκήπιον 1928), Κιομπόμπαση-Ντεμεκλή, Κουτσιούκ Χαλίτση, Ἀμπτουλάρι (Νέον Περιβόλιον 1927), Δεδέργια-Ντετέ Βεράτ (Ἀγναντερῆ 1928), Κιολελέρ (Κυφέλη 1919).

Δῆμος Φακίου: Νεμπεγλέρ (Νίκαια 1919), Κιλιτσλάρ, (Πουρνάρι 1927), Χατση Μπαϊλακλάρ, Σουλεμές (Καλὸν Νερὸν 1927), Μπακράτση (Ζάππειον 1928), Σοφόμπασι (Σορὸν 1927), Σουτλάρ, Χατζῆ Μουσταφαλάρ (Ρεῦμα 1957), Ἰσαρλίκ (Παλιοκλήσι 1927).

Ἐπαρχία Τριναβίου. *Δῆμος Τριναβίου:* Τίριναβος, Τσαταλάρ (Πλα-

τανούλια 1927), Δέντρα, Ντουρσανάδες (Δένδρα 1927), 'Οκτσιλάρ ('Αγία Σοφία 1927), Γιάννουλη, Καραδερέ (Λυγαριά 192), Γκροτζόβαλι (Βοτανοχώρι 1927), Καρατζόλ ('Αργυροπούλειον 1928), Δελιέρ (Δελέρια 1912), 'Εβρενός (Δελέρια 1928), Κουτάβι (Κουτάφι 1919), 'Αργυρόπουλι, Κιζακλάρ ('Αμπελών 1928), Μπέη Τατάρ, (Φαλάννη 1916), 'Ορμάν Τσιφλίκ (Δασοχώρι 1927), Τσακίρλή (Βρυότοπος 1925), Μουσαλάρ (Ροδιά 1927), Τσακίρ ('Αργυροπούλειον 1928).

Δῆμος Γόννων: Δερελή (Γόννοι 1927), Μπαλαμούτ ('Ιτέα 1927), Ούρτζουν (Ροδιά 1928), Κιτσιλέρ ('Ελαία 1927), Κόσδερε, (Ροδιά 1928), Καραδεμιρλέρ (Ροδιά 1928).

Δῆμος 'Ολύμπου: Ραψάνη, Κρασιά, Πυργετός, Νικτερέμ (Παλαιό-πυργος 1925), Κλούρα, (=Κουλούρα), Αιγάνη, Νιζερός (Καλλιπεύκη 1927), Μονή Μεταμορφώσεως, Μονή Γενεθλιών τῆς Θεοτόκου.

'Επαρχία 'Αγιῶς: *Δῆμος Δωτίου:* 'Αγιά, Ρέτσανη (Μεταξοχώρι 1992), Τουρκοχώρι (Νερόμυλοι 1927), Δέσανη ('Αετόλοφος 1927), Τσεκίρι, ('Αετόλοφος 1919), Νιβόλιανη (Μεγαλόβρυσον 1927), Δογάνη ('Ανάβρα 1957), Ποταμιά, Γερακάρι, Κερμενλή (Πρινιάς 1927), 'Αθανάτου (Μελίβοια 1920), Σελίτσανη ('Ανατολή 1927), Τσουξανη (Δήμητρα 1951), Πλασιά (Νεοχώριον 1958), Σκήτη, Κάπιστα (Σωτηρίτσα 1927), Μαρμάργιανη.

Δῆμος Κασθαναίας: Κεραμίδιον, 'Αληφακλάρ (Καλαμάκιον 1927), Καστρί, Βουλγαρινή ("Ελαρος 1940), Σκληθρον, Πολυδένδοι, Βένετος, Κοκοράβα ('Αμυγδαλή 1957).

Δῆμος Εἰδυμενῶν: Τσάγεσι (Στόμιον 1927), Καρίτσα.

'Επαρχία Βόλου. *Δῆμος Παγασῶν:* Βόλος καὶ φρούριον Βόλου, Δεμήνι, Κάκκαβος, Μαλισάτικα (Μελισσάτικα), Καλύβαι 'Αλυκῆς, Παλιούρι.

Δῆμος 'Ιωλκοῦ: 'Ανακασιά ("Ανω Βόλος), Μπαξέδες ("Άλλη Μεριά-'Αγιος Γεώργιος).

Δῆμος 'Ορμινίου: Πορταριά, Κατωχώρι.

Δῆμος Μακρονήτσης: "Αγιος 'Ιωάννης, Κουκουράβα, Σταγιᾶτες.

Δῆμος Βοίβης: Κανάλια, Κάπουρα (Γλαφυρά 1927), Κερασιά.

Δῆμος Φερρῶν: Βελεστίνος, Σέσκουλον, Μουσαφακλή (Κοκκίνα 1928), "Αγιος Γεώργιος, Μπερσεφλή ('Αερικόν 1927), Ούζλάρ ("Αγ. Δημήτριος 1928), Τακταλεσιμάν (Μικρὸ Περιβολάκι 1924), Νταμπιγλή ("Αγ. Γεδεῶν 1927), Γεμῆ (Ξερολίθι 1927). Σερατσῆ (Περίβλεπτον 1928), Κονιάρ (Χλόη 1927).

Δῆμος Ζαγοράς: "Αγιος Γεώργιος, Πουρί, Μακρυρράχη, "Ορμος Χορευτοῦ.

Δῆμος Κισσοῦ: 'Αγία Μαρίνα, 'Ανήλιον, "Ορμος 'Αγίου 'Ιωάννου.

Δῆμος Μορεσίου: 'Αγία Παρασκευῆ Τσαγκαράδας, Ξουρίχτη, Μούρεσι, Λαμπνοῦ (=Λαμπινοῦ) "Ορμος Ταμούχαρι.

Δῆμος Μηλεῶν: Μηλέα, Πρόπαντον (Καλαμάκι), Πινακάτες, Βυζίτζα, Ὀρμος Καλῶν Νερῶν.

Δῆμος Δρακείας: Δράκεια, Ὀρμος καὶ συνοικισμὸς Ἀγριᾶς.

Δῆμος Αἰαντίου: Τρίκερι, Ὀρμος Ἀγίας Κυριακῆς, Νῆσος Ἀλατᾶ (Τίσαι), Νῆσος Πίθου, Νῆσος Παλαιοτρίκερι, Νῆσος Κικύνθηος, Νῆσος Πρασούδα.

Δῆμος Σπαλάθρων: Ἀργαλαστή, Μετόχιον, Μπιστινίνα (Ξινόβρυση 1927), Μπὶρ Συκῆ, Ὀρμος καὶ συνοικία Χόρτου, Ὀρμος Καλάμου, Ὀρμος Λειφοκάστρου (Λεφόκαστρον).

Δῆμος Ἀφειτῶν: Νεοχώριον, Νιάου (Ἀφέται), Ὀρμος καὶ συνοικισμὸς Ἀφύσσου.

Δῆμος Νηλείας: Ἅγιος Γεώργιος, Ὀρμος καὶ συνοικισμὸς Γαστέας, Καραμπάσι (Ἀγ. Βλάσιος 1927), Στρόφιλος, Παλαιόκαστρον, Ἄνω Λεχώνια, Κάτω Λεχώνια, Ὀρμος Λεχωνίων.

Δῆμος Σηπιάδος: Λαῦκος, Πραμύριον, Ὀρμος καὶ συνοικισμὸς Μηλίνας.

Δῆμος Ἀγ. Λαυρεντίου: Ἅγιος Λαυρέντιος.

Ἐπαρχία Ἀλμυροῦ. *Δῆμος Ἀλμυροῦ*: Ἀλμυρὸς (μετὰ Βλαχοποιμέων), Κουφάλι-Καραμάνι (Κρόκιον 1919), Ἀϊδίνιον, Ἀκίτσι (Μικροθῆβαι), Καραμπάσι (Ἀγ. Βλάσιος 1927), Γιαντσελῆ (Κάτω Δούκα 1927), Γκερεκλί.

Δῆμος Ἰτώνου: Τουρκουμουσλῆ (Ἀργιλλοχώρι 1927), Καρανταλῆ (Μαυρόλοφος 1927), Δαουτσᾶ (Πέρδικα 1912), Κετίκι (Κιτίκι), (Φυλάκη 1927), Μπασίτ, Χασουμλῆ — Χασουμελί (Ζαρκαδοχώρι 1927), Κιολουάρ, (Ἀνθότοπος 1927), Κιολουμπενλῆ, Γενιτσίκι, Γιτσίκι (θέσις), Γλαντσερι (θέσις).

Δῆμος Ὄθρου: Γούρα (Ἀνάβρα 1928).

Δῆμος Πλατάνου: Πλάτανος, Μπακλαλῆ (Ἀλία 1919), Καραντσανταγλῆ, (Καστράκι 1919), Κωφοί, Κοκκωτοί, Βρόνινα (Βρόνιαι), Μονὴ Ξενιάς, Κελέρια (Ἀνθότοπος 1927), Δρυμῶν, Καλύβια, (Ἀχίλλειον 1915), Μποκιλαλῆ (θέσις).

Ἐπαρχία Δομοκοῦ καὶ Φαρσάλων. *Δῆμος Φαρσάλων*: Φάρσαλος, Καρυά, Παλαιόλουτρος, Κιοπεκλί, (Ναρθάκιον 1951), Ἄνω Σιατερλί, (Δίλοφον 1957), Κάτω Σιατερλί, (Δίλοφον), Κολοκλόμπασι (Καστράκι 1957), Τσακιρλῆ, (Πλάτανος 1957), Κισλάρ, (Καλλιθέα 1957), Κουτσελῆ (Ἅγιος Ἀντώνιος), Μπαρόμπασι, Ντινόμπασι (Δενδροχώρι 1957), Νταμακλῆ, Κιτίκι, Ρίτσι, Βρυσιά, Ἄνω Τσιάχματι (Ἀνωχώριον 1928), Κάτω Τζιάχματι (Κατωχώριον 1928), Χατζῆ Ὁμάρ.

Δῆμος Εὐδύριου: Μέγα Κουσογουνάρι (Μέγα Εὐδύριον 1949), Δρίσκολη (Κρήνη 1919), Χατσόμπαση (ὔπερεια 1960), Δεμερλῆ (Σταυρὸς 1927), Σαρίκαγια (Αὔρα 1957), Μπάμπασι, Μπιτσιλέρ (Ἑλληνικὸν 1919), Τσίνη, Μικρὸν Κουσογουνάρι (Εὐδύριον 1913), Μασιά Πασᾶ Μαγούλα, (Δενδράλια 1927), Τατάρι (Ἀγ. Ἀνάργυροι 1929), Καραντσεμερτοῆ (Χαλιιάδες

1927), Μπαρκαλιή ('Ασπρόχωμα 1929), Σιμικλή (Πολυνέρι 1928), Σέχι (Ρεματιά 1925, Βασιλή(ς)).

Δήμος Σκοτούσης: Δουβλατάν (Τουρκικόν χωρίον, Κάτω Βασιλικά 1927), Χατοσήμπεη ('Αγ. Κωνσταντίνος 1919), Σουπλή, ('Αγία Τριάς 1927), Κολαξίζι (Σκοτούσα 1927), 'Αρναουτλί ("Ανω Σκοτούσα 1921), Δουβλατάν (Χριστιανικόν χωρίον "Ανω Βασιλικά 1927), Καραμπιράμ (Πολυδάμειον 1928), 'Αλχανί (Θετίδιον 1919), 'Ιρινί — 'Ιρενί — ('Ασπρόγεια 1927), Τσακλί ('Ερέτρια 1927), 'Ινελί (Παλιόμυλος 1928), 'Αναμπακλί (Νεράϊδα 1927), Γενιτσαροχώρι (Ξυλάδες 1928), 'Αϊβαλί (Ρήγγιον 1919), 'Ορμάνι Μαγούλα (Σιτοχώρι 1924), Μπεκίδες (Δασόλοφος), 'Αρτουάν, (Κοκκινόβραχος) 'Ασικλάρ, Καπλόμπασι (Καστράκιον 1957), Κάτω Δερεγκλί ('Αμπελεία 1927), "Ανω Δερεγκλί.

Δήμος Θουμακῶν: Δομοκός, Σκάρμιτσα (Θαυμακόν 1928), Πουρνάρι, Τσιφλικάκι, Λεύκα, Γερακλί, Βούζι, Βελεσιώται, 'Αγόριανη ('Εκκάρα 1961), Τσιφλάρι (Σοφιάδα), Τσιόμπα (Νέον Μοναστήρι), Μπεκριλέρ, ('Ελληνικόν 1928), Βαρδάλι, Γιακασόμπα ('Αγραπιδιά 1928), Κρολόμπα, Παπαλί, (ἀκατοίκητον), 'Αϊδουμουσλί, Καρατσάλι, ("Αγία Παρασκευή 1928), Τσιατμά (Πετρωτόν).

Δήμος Ξυνιάδος: 'Ομβριακή, Δαουκλί (Ξυνιάς 1916), Δερβέν (Καλαμάκι), Ζαπάντι (Μηλιόκαμπος 1928), 'Οζερός ('Αγιος Στέφανος, ἀκατοίκητον), Δερελί (Περιβόλιον 1928), Παναγιά, 'Αλχανί (Θετίδειον 1919).

Δήμος Μελιταίας: 'Αβαρίτσα (Μελιταία), Χιλιαδοῦ, (Φιλιαδών 1915), Νεοχώρι, Καραχασάν (Σχισμάδα 1928), Μαντασιά, 'Αλήφακα (Καρυαί 1928), Δραχανί (Πολυδένδρι 1928), Δραμάλα (Μαυρολίβαδον 1928), Παλαμάς.

β) Νομός Τρικάλων

Καί ὁ νομός Τρικάλων συνεστήθη τὸ πρῶτον τὸ 1882 ὡς καί ὁ νομός Λαρίσης καί περιελάμβανε τὰς ἐπαρχίας Τρικάλων, Καλαμπάκας καί Καρδίτσης. Εἶχε δὲ 27 δήμους, 355 χωρία καί πληθυσμὸν 117.109.

Διὰ τοῦ ἄρθρου 1 τοῦ Ν. 1367/1944 ἰδρύθη ὁ νομός Καρδίτσης, ἀποτελεσθεὶς ἐκ τῆς ὁμωνύμου ἐπαρχίας, ἀποσπασθείσης τοῦ νομοῦ Τρικάλων. Ἔχομεν δηλ. εἰς τὸν αὐτὸν Θεσσαλικὸν χῶρον δύο νομούς: Τρικάλων μὲ τὰς ἐπαρχίας Τρικάλων καί Καλαμπάκας, καί Καρδίτσης μὲ τὴν ὁμωνύμην ἐπαρχίαν. Σήμερον (ἀπογραφή 1978) ὁ νομός Τρικάλων περιλαμβάνει 4 δήμους, 142 κοινότητας καί 223 χωρία μὲ πληθυσμὸν, 133.417, ὁ δὲ Καρδίτσης 4 δήμους, 140 κοινότητας καί 230 χωρία μὲ πληθυσμὸν 133.018.

Τὰ ὀνόματα τῶν προσαρτηθέντων κατὰ τὸ 1881 χωρίων κατὰ ἐπαρχίας καί δήμους, μὲ ἐντὸς παρενθέσεως τὰ σημερινὰ ὀνόματα καί τὸ ἔτος μετονομασίας, ὅπου τοῦτο εἶναι δυνατόν, εἶναι τὰ ἑξῆς:

'Επαρχία Τρικάλων. *Δήμος Τρικκαίων:* Τρίκαλα 'Αλώνια, Λεπτο -

καρυά, Ἁγία Κυριακή, Βράνα (=Βράνοι Κηπάκιον 1928), Ριζαρειό, Κόκκινος-Πύργος, Πυργετός, Λογγάρι, Λόγγος Ἀχμέτ Ἀγᾶ (Λόγγος 1934), Φλαμούλι (ἀκατοίκητον), Ἁγία Μονή, Σαράγια, Καρυές, Ἀλῆ Καρᾶ, Σωτήρα, Σελίμογλου (Λεπτοκαρυά 1930), Μέρτζι Μεγάλον (Μεγάλον Κεφαλόβρυσον 1924), Μέρτζι Μικρόν (Μικρόν Κεφαλόβρυσον 1924), Λέσταινον (Διπότημος 1924), Ζαπτσαῖοι (Ἀπόστολοι 1930), Μπουχούνιτσα (Μεγαλοχώρι 1928), Γλῆνος, Πατουλία, Κουρμπαλῆ (Φανερωμένη 1955), Ρόγκια Νουμή, Μεγάλα Καλύβια, Σερβωτά.

Δῆμος Παραληθαίων: Ζαβλάνια (Παλαιόπυργος 1928), Σκλάταινα (Ρίζωμα 1927), Ἀρδάνι, Βάνια (Πλάτανος 1957), Ράξα, Κατίδι (Περδικόραχη 1928), Τουλπίτσα (Χαϊδεμένη 1928), Κούρσαβον (Ἑλληνόκαστρον 1930), Λιόπρασον, Συκιά, Τουρναβός, (Χρυσαναγή 1955), Ζούλιανη (Ζηλευτή 1955), Κριστίνη καὶ Παλιογοαρδίκι (Πετρόπορος 1955), Κόρμποβον (Μονὴ Λαγκαδιά 1927), Κρηνίτζα, Πετρόπορος.

Δῆμος Φαρκαδόμος: Τζιότι (Τσιότι), Μεγάλο (Φαρκαδῶν 1955), Τζιότι Μικρόν, Ζάρκον (Πηγεῖας 1955), Κεραμίδι, Βοστίδι (Κρήνη 1955), Γριζάνο, Βόργιανη (Ἀχλαδοχώρι 1955), Νεοχώριον, Μπάνεσι, Κλοκαωτός, Μπάγια (Πετρωτό 1955), Γεωργωνᾶδες.

Δῆμος Πιαλίων: Καρβουνολεπενίτσα (Πιάλεια 1915), Στεφανουσαῖοι (Δροσερόν 1965), Πολιάνια Μεγάλη (Πηγῆ 1955), Πολιάνια Μικρῆ (Μουριά 1919), Γορζι (Λυγαριά 1927), Ραψίστα (Γόμφοι 1930), Μπελέτσι (Παλαιομονάστηρον 1928), Λισιανὰ (Λεσιανὰ), Παπαράντζα (Δενδροχώρι 1927), Ξυλοπάροικον, Βακούφ Τουρχάν (Ἐλευθεροχώρι 1929), Βαρμπόπι (Φύκη 1930), Τσαγκλι (Παραπότημος 1927), Βαλαμάνδρι, (Μεγάρχη), Βαλτσινόν (Βαλτινόν 1928), Μαγούλα, Τσάρα, Νικλίτσι, Μεγάρχη Διάλεσι, (Διλεκτόν (1928), Γενέσι, Τόσκεσι, (Πρῆνος 1927) Γουργογύρι (Γοργογύρι), Πρόδρομος.

Δῆμος Αἰθίων: Τύρνα (Ἐλάτη 1961), Δραμίζι (Κοτρώνι 1930), Καλόγηροι, Λάντζου (Βροντερόν 1928), Τυχάι (Ξυλοχώρι 1928), Ζιόλι (Ἁγίος Προκόπιος 1961), Γκαβαλιόρα (Γλίστρα 1928), Παλιοκαρυά, Βίτσαινα (Πετροχώρι 1928), Βετερνῖκον (Χατζηπέτριον 1929), Κούσταινα (Στουρναραῖικα 1928), Περούλι, Ράχρβον (Καστανέα 1955), Πύρρα, Πόρτα Παναγιὰ (ἀκατοίκητον), Γραβανάκι (ἀκατοίκητον), Πόρτα Παζάρι (Πύλη 1928), Δοῦσκον (Δούσικον) (Ἁγ. Βησσαρίων 1961).

Δῆμος Κοθωνίων: Βιτσιτσα (Μεσόχωρα 1928), Μπούκουρον (Ἀρματολικόν 1928), Δοβρόβι (Ἄετὸς 1961), Πακτούρι, Σκλήβανον (Λαφίνα 1928), Γρεβενοσέλι (Νεράιδα 1928), Κοπρόβι (Κορυφή 1928), Κορφάρι, Μερόκοβον, Κοθώνι (Πολυνέρι 1961), Βαλκάνι, Κορνέσι (Μοσχόφυτον 1927), Βαθύρρεμα, Γκιόνδι (Λιβαδοχώρι 1927), Βαρδάρι (Παράμερον 1927), Πλόπι (Νέα Πεύκη 1961).

Δῆμος Ἀθαμάνων: Γαρδίκι, Τσούρτσα, Μουτσάρα (Ἀθαμανία 1969), Δέση, Καμναί ("Ἅγιος Νικόλαος 1961) Τυφλοσέλι.

Ἐπαρχία Καλαμπάκας, Δῆμος Αἰγινίου: Καλαμπάκα, Καστράκι, Πρεβέντζα (Διάβα 1928), Βανακούλια (Κρύα Βρύση 1953), Παρασκευὴ Ριζῶ, Βιτουμᾶ, Τσάσι (Περιστεέρα 1928), Σαρακήνα, Βοϊβόδα (Βασιλικὴ 1927), "Ἀγ. Γεώργιος, Κουβέλτζι (Θεόπετρα 1928), Σπαθᾶδες, Βερεντσὶ ("Ἀγ. Νικόλαος 1959), Κόπρainera (Ἄβρα 1955), Βλαχάβα, Σκιρπάρι (Σκεπάρνι-Σκεπάρι 1940).

Δῆμος Χαλκίδος (Παρὰ Ἀσπροποτάμῳ): Κρανιά, Παλαιοχώρι Κρανιάς, Κλεινοβός, Δολιανά, Βελίτσαινα (Καλλιρρόη 1928), Δραγοβίτσι (Πολυθέα 1928), Γιουβάνου - Αἰβάν, (Ἀγδόνα 1928), Ἐπάνω Περιλιάγκο (Χρυσομηλεὰ 1928), Κάτω Περιλιάγκο, Χουτάνα.

Δῆμος Λάκμωνος: Κότορι (Κατάφυτον 1928), Παλαιομηλιά, Χαλίκι, Λεπενίτσα (Ἀνθοῦσα 1928), Σκληνιάσα (Στεφάνιον 1930).

Δῆμος Καστανέας: Καστανιά, Βενδίστα (Ἀμάραντον 1928), Λουζέστι (Ἐλάφιον 1962), Καλογριανή, Κουκλαῖοι, Κονδουβάσδα, Κερασά Μειδᾶν (Μεγάλη Κερασέα 1928), Τσουραναῖοι (Ὀρθοβούνη 1928), Μποροβίκος (Ἀμπελογώρι 1928).

Δῆμος Μαλακασίου: Μαλακάσι, Κουτσούφλιανη (Πλάτανος 1955), Λιμπόχοβον (Καλυβοχώρι 1928), Τουνεράδες, Στρούτσια (Πεύκη 1928), Χλιτσιάδες (Τρυγῶν 1928), Μοκῶσι (ἀκατοίκητον).

Δῆμος Ὀξύνειας: Μαρίτσα (Ὀξύνεια 1928), Βουτᾶδες (ἀκατοίκητον), Κακοπλεύρι, Σταγιᾶδες, Ὀστροβον (Ἀγναντιὰ 1930), Βελεμίσι, (Ἀγιόφυλλον 1928), Κερασιά Φλιάκα, Βουρλοχώρι (Ἀχλαδέα 1961), Τσουγκουρον, Γάροβον (Γάβρος 1928).

Δῆμος Τυμφαίων: Κονισκός, Μανδραβέλι, Κάτω Μπουρσανή (Χειμαδιὸ 1928), Ἐπάνω Μπουρσανή, Χασάν Καλύβια, Τραχανιάτι (ἀκατοίκητον), Φλαμπορέσι (Φλαμπούρεσι), Γερακᾶρι, Μαυρέλι, Ἀχελινάδα, Λογκά, Κριτσοντᾶδες, (Κριτσωτᾶδες), Ἀσπροκκλησιά, Ἰάκωβον (ἀκατοίκητον), Κερασιά Σίνου, Κατσαοῦνη (ἀκατοίκητον), Παλαιοσκοτίνα (ἀκατοίκητον).

Ἐπαρχία Καρδίτσης. Δῆμος Καρδίτσης: Καρδίτσα, Καρδισσομαγούλα, Δελή Ἰμπραήμ (Ἀγιοπηγή 1927), Νταούτη (Μέλισσα), Κουμᾶδες (Σταυρός), Μύρους-Μύρος (Μυρίνα), Κρύα Βρύση, Ρούσου, Καμινάδες, Κουρτέση (Πρόδρομος 1929), Πιτσαρῆ (Ἀρτεσιανόν 1927), Ἴσαρη (Παλαιοκκλησί 1927), Σαρακήνα, Φράγκου, Παλαιόκαστρον, (Μητρόπολις 1915), Τσαούση, Ζουφλικάδα, Καπουτσῆ ("Ἀγ. Θεόδωρος 1927).

Δῆμος Ἰθώμης: Φανάριον, Λοξάδα, Φανάρι Μαγούλα, Καπᾶ, Χάρμαινα (Χάρμα 1961), Μαγουλίτσα, Πύργος, Μαυρομμάτι, Γόλιτσα ("Ἀγ. Ἀκάκιος 1927), Κανάλια, Γράλιτσα (Μεγάλη Πέτρα 1928), Λάσδα, Παλιούρι Γορίτσα, Κρανιά, Γελάνθη.

Δήμος Φύλλον: Κοτσερή (Ίτέα), Μισαλάρ (Συκιές), Μπουλῆ (Ἄστριτσα 1928), Ὀρφανά Γιανίσι, Ἄλμαντάρ, (Ἀμπελών 1928), Μολόση, Σαμπαλῆ (Φύλλον), Ἡλία, Τεκελῆ (Μαυροβούνα), Πέτρινο, Ἅγιος Δημήτριος, Ντουβλατάν (Μεσόρραχη 1928), Ντσαμπασλάρ (Βούναινα), Λασποχώρι.

Δήμος Σιλάνων: Παραπράστανη, Μεσδάνι (Ἄγναντερόν 1928), Παλιοχώρι, Ἐκίμ Βελέση (Πεδινόν), Ριζάβα (Ριζοβούσι 1928), Μερίχοβον (Ἁγία Τριάς 1961), Καλογριανᾶ, Ράκοβα (Ψαθοχώρι 1930), Κόρδα, Βάνερι (Μαθαθέα).

Δήμος Κιερίου: Σοφᾶδες, Μοσκλούρι, Πύργος Ματαράγκα, Μπαλταλάρ (Κυψέλη 1928), Σούπη (Πασχαλίτσα 1928), Κουπρεντοῆ (Γέφυρα), Παζαράκια (Ἄγ. Βησσαρίων 1961), Μαυραχᾶδες, Οὐζούμ Καραλάρ (Γραμματικόν), Ὀθωμανικόν Καραλάρ, (Ὀθωμανικόν), Ἄνωγι.

Δήμος Γόμφων: Μουζάκι, Βούνιστα (Ἑλληνόκαστρον 1928), Βρόστιανη (Ἄμυγδαλῆ), Νευροβούνιστα (Πευκίφυτο 1961), Σιάμου (Ὀξιά), Σλάτινα (Δρακότροπα 1927), Πορτί, Ροπωτόν, Βατινιά, Ζερέτσι (Κρουπηγῆ 1961), Φλωρεσέι (Ἄνθοχώρι), Λαζαρίνα.

Δήμος Καλλιφωνίου: Καλλιφώνι, Παλιούρι, Λουτρό, Κουβανᾶδες (Μελισσοχώρι), Ζαλχανᾶδες, Γκέρμπεσι (Καρποχώρι 1927), Ντελῆ Βελῆ (Πτελοπούλα 1927), Ζαίμη, Κάζνεσι (Ἄμπελος), Καζνέσι Μαγούλα, (Ἁγία Παρασκευῆ), Φίλια.

Δήμος Τιτανίου: Παλαμᾶς, Καλυβάκια, Μάρου, Παπαρρίζου, Βλοχός, Κουρτίκι (Μεταμόρφωσις), Γουργουβίτες (Γοργοβίτες), Μακρυχώρι, Κεραμίδι, Ματαράγκα, Ἐρμίτσι, Κοσκινᾶ.

Δήμος Νευροπόλεως: Μεσενικόλας, Ἅγιος Γεώργιος, Πορτίτσα, Σερμενῆικον (Φυλακτῆ 1928), Μπεζούλα, Βουνέσι (Μορφοβούσι 1928), Μπλάσδου (Μοσχᾶτον), Κερασιά, Στοῦγκον (Κρουονέρι 1927), Μπελάγια (ἄκατοίκητον), Νεοχώριον.

Δήμος Ἰτάμου: Ζογλόπι (Ραχούλα 1928), Καστανιά, Βελέσι (Δαφνοσηλιά 1927), Ἀπιδιά, Μαστρογιάννη (Ἀμάραντος), Καταφύγι, Τετάγι (Λαμπερόν 1928), Μπόσκοβον (Ἀμπελικόν), Σέκλιζα (Καλλιθήρον 1961).

Δήμος Ἀργιθέας: Κουμπουριανᾶ, Στεφανάδα, Μιζέλου, Βλάση, Κουπλέση (Φοντωτόν), Σπυρέλον (Πετροχώριον), Λεοντίτου, Τριζόλου (Καρού), Μεσοβούσι, Κνίσσον (Ἀργιθέα 1927), Γλογοβίτσα (Θερινόν), Μπικοβίτσα (Ἀνθηρόν 1928), Μαρτινισκό (Ἑλληνικά), Μολεντσικό (Καλῆ Κώμη 1928), Βραγγιανᾶ, Γριπιανᾶ, Σιλιπιανᾶ, (Σελεπιανᾶ), Ἀργύρι, Πετρίλου, Διάσκοβον (Πετρωτόν 1928).

Δήμος Μενελαΐδος: Ρενσίνα, Γαννισοῦ, Σμόκοβον (Λουτροπηγῆ 1927), Θραψίμι, Λακρέσι (Βαθύλακκος 1927), Φωτιάνα, Ἅγιος Ἰωάννης.

Δήμος Ταμασίου: Δρανίτσα (Κτιμένη 1927), Κάιτσα (Μακρόρραχη 1928), Πάππα (Μεσοχώρι), Μπαλαμπανλῆ, Χαϊκάλ, Ἀμαρλάρ (Ἀχλαδέα

Δημογραφική κατάσταση "Αρτης

Επαρχία	Πληθυσμός								
	Δήμοι	Χωριά	Άρρηνες	Θήρες	Σύνολον	Οιζογέν.	ορθόδοξοι	Μωσαίτικοι	Εβραίοι
ΝΟΜΟΣ									
"Αρτης	4	30	7492	7124	14616	3300	13954	45	617
Τζουμέρκων	4	25	8579	7983	16562	3782	16562	—	—
Σύνολον	8	55	16071	15107	31178	7082	30516	45	617
ΝΟΜΟΣ									
Λαρίσης	8	72	18419	15853	34272	6507	24066	8480	1726
Τριανάβου	3	34	7700	6844	14544	3504	10173	4371	—
Άγιάς	3	27	6613	5805	12418	2738	11829	589	—
Βόλου	17	76	29376	27124	56500	13859	54812	1401	287
Άλμυρού	4	30	5389	4864	10253	2301	9042	1211	—
Δομοκού - Φαρσάλων	6	93	9586	8133	17719	3755	13498	4221	—
Σύνολον	41	332	77083	68623	145706	32664	123490	20273	2013
ΝΟΜΟΣ									
Τρικάλων	7	120	19254	17795	37049	6981	35654	885	510
Καλαμπάκας	7	74	11121	9629	20750	4167	20750	—	—
Καρδίτσης	13	161	30261	29049	59310	12164	56348	2962	—
Σύνολον	27	355	60636	56473	117109	23312	112752	3847	510
Γεν. Σύνολον	76	742	153790	140203	293993	63058	266688	24165	3140

καὶ Θεσσαλίας κατὰ τὸ 1881

Ἐβραῖοι	Οἰκίαι	Καλύβαι	Καταστήματα	Σχολεῖα	Ἐκκλησίαι	Μοναὶ μετὰ μοναχῶν	Νεοὶ	Ἄλλοθῶν ἱεραμῶν - Συναγωγαὶ	Νοσοκομεία	Φιλανθρωπικὰ	Στρατώνες	Σύνολον Οἰκοδομῶν	Ἀσχολού- μενοι	Ἄνευ ἐπαγγέλματος
ΑΡΤΗΣ														
2920	1229	305	18	127	12	8	14	2	—	20	3418	4552	10064	
2103	351	25	11	78	12	8	—	—	—	1	2230	5880	10282	
5023	1580	325	29	205	24	16	14	2	—	21	5648	10432	20746	
ΛΑΡΙΣΗΣ														
7451	1710	913	82	104	15	—	69	2	1	7	8644	11958	22314	
2988	346	40	25	32	16	2	31	—	—	5	3137	5120	9420	
2625	316	128	22	57	13	6	8	—	—	9	3862	3274	9144	
12513	3513	359	87	170	31	2	17	1	2	7	13187	15487	41013	
1582	626	179	13	22	1	1	9	2	—	14	1822	3393	6860	
3311	1214	146	40	63	8	2	32	2	1	5	3608	5128	12591	
30560	7725	1765	269	448	84	13	166	7	4	47	34260	44360	101342	
ΤΡΙΚΑΛΩΝ														
4640	1544	746	32	164	13	13	16	—	1	3	5615	9194	27855	
2739	1305	215	29	185	25	20	—	—	—	1	3194	6415	14335	
8987	1209	539	89	235	28	12	17	1	—	5	9901	13136	46178	
16366	4058	1500	150	584	66	45	33	1	1	9	18610	28745	88368	
51859	13363	3595	448	1237	174	74	213	10	5	57	58618	88537	210456	

1928), Ἀσλανάρ (Λεοντάριον 1928), Χατζή Ἐμίρ, (Κέδρος), Τσαμάσι (Ἀνάβρα 1927), Χαλαμπρέζι (Κέδρος 1928).

Ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, εὐθὺς μετὰ τὴν προσάρτησιν τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἄρτης, ἐγένετο γενικὴ ἀπογραφὴ τὸ 1881, τῆς ὁποίας τὰ ἀποτελέσματα ἐδημοσιεύθησαν τὸ 1884. Νομίζω ὅμως ὅτι ἡ ἀπογραφὴ ἐκείνη, διὰ λόγους τοὺς ὁποίους ἀνέφερα, δὲν ἦτο πλήρης, διότι κατὰ τὰς μετὰ ταῦτα μετονομασίας τῶν χωρίων, τὰς προτεινομένας εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν μετονομασίας τοπωνυμίων, ἀναφέρονται ὀνόματα ξενικῆς προελεύσεως, τὰ ὁποῖα δὲν ἀναγράφονται εἰς τὴν πρώτην ἀπογραφὴν τοῦ 1881, ὡς π.χ. εἰς τὴν περιοχὴν *Λαρίσης* τὰ *Σατζιλάρ* (Γλαύκη), *Σαρχανάρ*, *Τιλτιξί* (Ἀγροκήπιον), *Σουϊκλί*, *Σχρίμικιοί*, *Ἀβδουλάρ* (Νέον Περιβόλιον), *Γιότς-Μπασάν* (Νέα Λεύκη), *Καῖσλάρ* (Τερψιθέα), *Ἀλίτσι* (Κοκκίνες) κ.ἄ. Εἰς τὴν περιοχὴν Ἐλισσόνας τὰ *Γλίχοβον* (Σαρανταπόρου), *Δελίνιστα* (Γεράνια), *Σάντοβον* (Καλλιθέα Ὀλύμπου), *Παζαρά* (Κάτω Φιλιππαῖοι), Ἀραδοσίβια *Ζεϊνέλ* (Στεφανοβούνιον), Ἀραδοσίβια Ὀρτὰ (Γαλανόβρυση) κ.ἄ. Εἰς τὴν περιοχὴν Ἀλμυροῦ τὸ Ἰντζέκ (Νεοχωράκι). Εἰς τὴν περιοχὴν *Βόλου* τὰ *Τσιφλίκια* (Βροχιά), *Ντομουσλάρ* (Παλαιόν), *Περσεφλί* (Ἀερινόν), *Κιτσιλέρ* (Ἐλιά), εἰς τὰ *Φάρσαλα* *Τεχές* *Καρεμερτζή* (Κρεμαστή), *Ζάρι* (Ἀμμουδιά), *Τσάρα* (Φωτάδα), εἰς τὴν περιοχὴν *Καλαμπάκας* τὰ *Αἰβάν* (Ἀηδών), Ἀρπενίτσα (Ἀνθοῦσα), εἰς Ἄρταν τὰ *Ἀλήμπεη* (Ψαθοτόπι), *Ρεκίστιανα* (Ρεΐκια), *Τσαπρασλί* (Ἀκροποταμιά), *Στρεβίνα* (Καμπή), *Γενίτσαρι* (Ψαθῆδες), *Κλίτοβο* (Κλειδί) κ.ἄ. Εἰς *Τρίκαλα* τὸ *Πάνιτσα* (Διάσελον).

Ἐνῶ τὸ πρόβλημα τῶν ἐκεῖ Ὀθωμανῶν ἐλύθη συντόμως βάσει τῶν ὄρων τῆς συνθήκης, τὸ πρόβλημα τῆς μετονομασίας τῶν χωρίων ἐκράτησεν ἐπὶ μακρὸν — μέχρι σήμερον — ὡς φαίνεται ἐκ τῆς ἀνωτέρω καταγραφῆς τοῦ νέου ὀνόματος παρὰ τὸ παλαιὸν καὶ τῆς παραθέσεως τοῦ ἔτους τῆς μετονομασίας.

Ἡ μετονομασία κατέστη δύσκολον ἔργον, διότι τὸ ὑπάρχον ὄνομα τοῦ χωρίου, ἔνεκα τῆς μακρᾶς ζωῆς του, εἶχε γίνῃ στοιχεῖον ζωῆς τῶν κατοίκων του καὶ δὲν ἦτο ἀμέσως εὐκόλος ἢ ἀλλαγὴ του διὰ νέου. Ἐπειτα, τὸ νέον ὄνομα διὰ ἐπικρατήσῃ, ἔπρεπε νὰ ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ τόπου, εἰς τὴν μορφολογίαν τοῦ ἐδάφους, εἰς τὰ παραγόμενα προϊόντα, εἰς τὰ ρέοντα ὕδατα, εἰς τὴν χλωρίδα κλπ. Ἐπὶ πλέον νὰ εἶναι λέξις εὐκόλος καὶ εἰς τὴν προφορὰν καὶ εἰς τὴν χρῆσιν. Κυρίως ὅμως ἔπρεπε νὰ γίνῃ συνείδησις εἰς τοὺς κατοίκους ὅτι τὸ παλαιὸν ξενικὸν ἦτο διαρκῆς μνημόνιον σκληρᾶς δουλείας καὶ καταδυναστεύσεως ὑπὸ ξένων βαρβάρων κατακτητῶν, ἦτο στοιχεῖον ξένου καὶ ἐθνικῶς καὶ γλωσσικῶς. Διὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ἡ μετονομασία συνεχίζεται μέχρι σήμερον διὰ τὰ ὀλίγα ἀπομείναντα ξενικὰ τοπωνύμια.

Τὰ σημερινὰ ὀνόματα τῶν χωρίων τῶν ἀνωτέρω νομῶν Θεσσαλίας καὶ Ἄρτης δύναται τις νὰ εὑρῇ εἰς τὸν πίνακα ἀπογραφῆς τοῦ 1979.

Ἀνακεφαλαιοῦντες τὰ κατὰ τὴν δημογραφικὴν καὶ τοπωνυμικὴν κατάστασιν τῆς Θεσσαλίας (πλὴν τῆς ἐπαρχίας Σκοπέλου) καὶ τῆς Ἄρτης κατὰ τὸ 1881 καὶ τὸ 1979 ἔχομεν:

ΘΕΣΣΑΛΙΑ

1881: Νομοὶ 2, ἐπαρχίαι 9, δῆμοι 68, χωρία 679, πληθυσμὸς 262.815

1979: Νομοὶ 4, ἐπαρχίαι 10, δῆμοι 18, κοινότητες 516, χωρία 886, πληθυσμὸς 630.832.

ΑΡΤΑ

1881: Νομὸς 1, ἐπαρχίαι 2, δῆμοι 8, χωρία 55, πληθυσμὸς 31.178

1979: Νομὸς 1, ἐπαρχία 1, δῆμος 1, κοινότητες 31, χωρία 240, πληθυσμὸς 79.700

ΨΥΧΟΣΩΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΡΑΧΕΣ ΤΟΥ ΠΥΡΡΟΥ ΒΑΣΙΛΙΑ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

ΕΛΠΙΔΑ Μ. ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗ

Καταγωγή: Η βασιλική οικογένεια τών Μολοσσών στην όποία άνηκε ό Πύρρος, ίστορούσε τήν καταγωγή της από τόν Άχιλλέα, γιό τοῦ Πηλέα καί τής Θέτιδος, τόν θρυλικό ήρωα τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου. Ό γιός τοῦ Άχιλλέα, ό Νεοπτόλεμος, έγκαταστάθηκε στην χώρα ποῦ κατοικοῦσαν οί Μολοσσοί γύρω από τά Γιάννενα καί τή Δωδώνη. Τόν Νεοπτόλεμο ό λαός τόν έλεγε Πύρρο διότι εἶχε κόκκινα μαλλιά ή έπειδή εἶχε κόκκινα μάγουλα κι από τότε όλη ή Δυναστεία του πήρε τό όνομα τών Πυρριδών. Ό Πύρρος γεννήθηκε τό 318 ή 319, περίπου 7 χρόνια μετά τό θάνατο τοῦ Μ. Άλεξάνδρου, μέ τόν όποϊόν ήταν έξαδέλφια. Στη σειρά τής βασιλικής διαδοχής έρχεται κατά τόν Εὐσέβιο καί τόν Πορφύριο 23ος από τόν Άχιλλέα τόν άρχηγό τοῦ οἴκου τών Μολοσσών. Πατέρας του ήταν ό Αιακίδης καί μάνα του ή Φθία. Ό πατέρας τοῦ σκοτώθηκε στη μάχη στις Οϊνιάδες, τό 313 π.Χ. Εἶχε συμμαχήσει μέ τούς Αἰτωλοῦς καί στο θρόνο του άνέβηκε ό Άλκέτας ό μεγαλύτερος άδελφός του. Τότε ό Πύρρος ήταν 5 έτών.

Ό Πύρρος (318-272 π.Χ.) έλεγε ότι καταγόταν από τόν Πύρρο ή Νεοπτόλεμο, γιό τοῦ Άχιλλέα. Δυό έτών μετά τήν έξωση τοῦ πατέρα του, φυγαδεύτηκε καί στάλθηκε στόν Γλαυκία, ήγεμόνα τών Ταυλαντίων στην Ἰλλυρία, ό όποϊός τόν έπανέφερε στο θρόνο τής Ἡπειρου τό 307. Για δεύτερη φορά τό 302 π.Χ. βρέθηκε μακριά από τήν πατρίδα του, χωρίς θρόνο καί φίλους, πάλι στόν Γλαυκία. Ήταν δεκαεπτά χρονών στην ήλικία ποῦ τό στρατιωτικό στάδιο άρχιζε για τούς νέους τήν έποχή εκείνη. Ή χώρα τοῦ Γλαυκία δέν τοῦ παρείχε σπουδαίο στάδιο για δράση, ένώ ό Πύρρος ποθοῦσε νά αναδειχθεῖ, νά σταδιοδρομήσει. Γι' αυτό τράβηξε καί πήγε στην Άσία, κοντά στο γαμβρό του Δημήτριο τόν Πολιορκητή. Κοντά σε τέτοιο μεγάλο στρατιώτη, ό Πύρρος πήρε τά πρώτα μαθήματα τής στρατιωτικής τέχνης. Κοντά του γνώρισε τούς έλέφαντες ως πολεμικό όπλο. Ή ευκαιρία για νά αναφανοῦν οί στρατιωτικές άρετές τοῦ νεαροῦ Πύρρου δέν άργησε νά παρουσιαστεῖ.

Στὴν Ἴψο τῆς Φρυγίας, τὸ 301, ἦταν ἡ πρώτη μάχη ποὺ ἔλαβε μέρος. Ἀλλὰ ἦταν ἐκείνη ποὺ ἔγινε ἀφορμὴ νὰ ἀποκαλυφθεῖ ἡ ἀπαραμίλλη ἀνδρεία καὶ οἱ ἔξοχες στρατιωτικὲς του ἀρετές. Προκάλεσαν σ' ὅλους κατάπληξη καὶ θαυμασμό, ἡ δεξιότης τὴν χρῆση τῶν ὄπλων καὶ ἡ στρατηγικὴ του δυνατότητα, ἡ ὁρμὴ καὶ τὸ θάρρος, ἡ ἐπιβολή, ψυχραμία καὶ ἡ ἀποφασιστικότητα. Ἡ μάχη στὴν Ἴψο ἀνέδειξε τὸν Πύρρο ποὺ ἀργότερα μεταμορφώθηκε σὲ «Ἀετὸ».

Ὅταν ὁ Δημήτριος ὁ Πολιορκητὴς μὲ τὰ λείψανα τοῦ στρατοῦ του, ἦρθε στὴν Ἑλλάδα, μετὰ τὴν ἤττα του στὴν Ἴψο, γιὰ νὰ ζητήσει βοήθεια ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους, ὁ Πύρρος τὸν ἀκολούθησε. Καὶ ἐπειδὴ οἱ Ἀθηναῖοι ἀρνήθηκαν, ὁ Πύρρος παρὰ τὴν δυσμενῆ κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε, ἀνέλαβε γιὰ λογαριασμό τοῦ Δημητρίου τὴν ὑπεράσπιση τῶν Μεγάρων καὶ τῆς Κορίνθου, πόλεων φιλικῶν πρὸς τὸ Δημήτριο, καθὼς καὶ τὴν φύλαξη τοῦ Ἴσθμου τῆς Κορίνθου.

Ὅταν κλείστηκε συμφωνία μεταξὺ τοῦ βασιλιᾶ τῆς Αἰγύπτου Πτολεμαίου καὶ τοῦ Δημητρίου καὶ ἔπρεπε νὰ σταλοῦν στὸν Πτολεμαῖο ἀπὸ μέρους τοῦ Δημητρίου ὄμηροι ὡς ἐγγύηση γιὰ τὴν τήρηση τῆς συμφωνίας, ὁ Πύρρος χωρὶς νὰ διστάσει, δέχτηκε νὰ πάει στὴν Αἴγυπτο γιὰ ὄμηρος.

Ὅλα αὐτὰ ἀναφέρθηκαν γιὰ νὰ ἐννοήσουμε τί συνέβαινε μέσα στὴν παιδικὴ ψυχὴ τοῦ Πύρρου καὶ τί ἐπιπτώσεις εἶχαν στὴν μετέπειτα ζωὴ του. Δὲν θὰ προχωρήσουμε σὲ καμιὰ παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς βιογραφίας τοῦ Πύρρου διότι αὐτὸ εἶναι ἔξω ἀπὸ τοὺς στόχους μας. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀφορᾷ στὴ μελέτη τῶν δυσπλασιῶν τοῦ ὀδοντογεννητικοῦ συστήματος (προσωπογεννητικές, στοματολογικὲς, ὀδοντικὲς συγγενεῖς ἀνωμαλίαι) στὴ διαταραχὴ τῆς ψυχικῆς υἰγείας ἀναφερόμενης ὡς «ἄλλν τινὰ ναυτιῶδη» δηλ. ψυχογενῆ ναυτία, καὶ στὸ ἐρύθημα τοῦ προσώπου.

ΓΕΝΕΣΙΟΥΡΓΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΩΝ ΣΤΟΜΑΤΟΛΟΓΙΚΩΝ ΔΥΣΠΛΑΣΙΩΝ

Ὡς γνωστὸν γιὰ νὰ μεταβεῖ τὸ ἀνθρώπινο ὄν ἀπὸ τὴν κατάσταση τοῦ γονιμοποιημένου ὠαρίου μέχρι τοῦ τέλειου ὄντος ὑφίσταται μία σειρά ἀπὸ μεταβολές. Ἐν τούτοις κάποιες φορὲς οἱ μεταβολές αὐτὲς συμβαίνουν κατὰ τρόπο ἀνώμαλο. Αὐτὸ συνέβη καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Πύρρου βασιλιᾶ τῆς Ἀρχαίας Ἀμβρακίας καὶ τοῦ Προυσία βασιλιᾶ τῆς Βιθυνίας. Μὲ τὴν περίπτωση τοῦ Πύρρου ἀσχολήθηκε ὁ Πλίνιος καὶ ὁ Γραμματικὸς σοφιστὴς Πολυδεύκης, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει μεταξὺ ἄλλων ἐπαναλαμβάνοντας τὰ τοῦ Πλινίου:

«Πύρρον μὲν φάσι τὸν Ἡπειρῶτην τοὺς ὀδόντας εἶναι οἱ συμφυεῖς, ἐν ὅστον γραμμαῖς ἐπιπολῆς εἰς ὀδόντων σχῆμα τετυπωμένον [ταυτὸν δὲ τοῦτο καὶ εὐρυφυεῖ τῷ Κυρηναίῳ συμπεσεῖν]» 172 π.Χ. Ὁ Ἀρριανὸς ἀναφέρει γιὰ τὸ βασιλιᾶ Προυσία ὅτι εἶχε «ὅστον ἕν, τοὺς ὀδόντας πάντας».

Ἀπὸ τὴν περιγραφὴ αὐτὴ ἀντιλαμβανόμεθα ὅτι ἡ ἐμφάνιση αὐτῆ τῆς ἀνωμαλίας στὴν ὀδοντοστοιχία τοῦ Πύρρου ὀφείλεται σὲ κάποιον παράγοντα ὁ ὁποῖος ἤσκησε μεταλλακτικὴ δράση στὶς παραμέτρους τῆς ὀδοντογένεσης.

Αυτό συνέβη κατά την έμβρυϊκή του ζωή και για να γίνει αντιληπτό θα αναφέρω τη σχέση των γονιδίων όσον αφορά στις δυσπλασίες οργάνων.

Τα γονίδια, στοιχίζαμεγέθους 11-12 εκατοστά του μικροῦ, πυρηνοπρωτεϊνικά μόρια, κατέχουν πάγια θέση μέσα στα χρωματοσώματα. Κατά τους Jacob και Monod, τὰ γονίδια ταξινομούνται ὡς γονίδια ὕψης (structural), γονίδια δράσης (operators) καὶ γονίδια ρύθμισης (regulators) καὶ ἀποτελοῦν μαζί τὸ «ὀπερόνιον» (operon). Τὸ γονίδιο ὕψης, περιέχει τὸν γενετικὸ κώδικα διὰ ὀρισμένα πολυπεπτίδια. Τὸ γονίδιο δράσης ἐπιτρέπει ἢ δὲν ἐπιτρέπει στὰ γονίδια ὕψης νὰ σχηματίζουν ἢ νὰ ἐξαπολύσουν τὸν ἀγγελιοφόρο τοῦ ριβοζονουκλεϊνικοῦ ὀξέος, τὸ δὲ γονίδιο ρύθμισης συνδυάζεται συνήθως πρὸς τὸ γονίδιο δράσης μὲ κάποιες ἀνασταλτικὲς οὐσίες.

Πάντως, ἡ μεταβιβαζόμενη κληρονομικῶς παθολογικὴ ιδιότητα εἶναι κλινικῶς ἐπικρατοῦσα, ὅταν ἐμφανίζεται σταθερὰ ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ, ἀλλὰ ὑπολείπεται, ὅταν δὲν εἶναι κλινικὰ ἔκδηλη ἢ εἶναι περιοδικὰ μόνον ἔκδηλη. Ἀλλὰ, γενετικὲς νόσοι ἐμφανίζονται κατόπιν μεταλλαγῆς ἢ ὁποία συνίσταται στὴν αἰφνίδια ἐκδήλωση χαρακτήρων, οἱ ὅποιοι δὲν προϋπήρχαν μὲν στοὺς γονεῖς ἢ τοὺς προγόνους, μεταβιβάζονται ὅμως στοὺς κατιόντες. Ἡ μεταλλαγή εἶναι δυνατὸν νὰ ἀφορᾷ στὰ γεννητικὰ ἢ στὰ σωματικὰ κύτταρα καὶ ὀφείλεται κυρίως στὴ διαταραχὴ τοῦ γενετικοῦ κώδικα πὸν φέρουν τὰ γονίδια τῶν χρωμοσωμάτων (μεταλλαγμένα γονίδια ὕψης καὶ ἐλέγχου). Χημικῶς τὰ χρωματοσώματα ἀποτελοῦνται ἀπὸ πυρηνικὸ ὀξύ, πρωτεΐνη καὶ ἀπὸ μεγάλα ποσὰ ἀπλοῦστερων ἐνώσεων, τῶν ἰστωνῶν. Τὸ πυρηνικὸν ὀξύ ἢ νουκλεϊνικὸ ὀξύ ἀποτελεῖ τὸ γενετικὸ ὕλικὸ καὶ λέγεται δεσοξυριβοζονουκλεϊνικὸ ὀξύ (DNA), τὸ ὁποῖο ἐντοπίζεται μέσα στὸν πυρήνα, σὰν κύριο συστατικὸ τῶν χρωματοσωμάτων καὶ ὡς ριβοζονουκλεϊνικὸ ὀξύ (RNA) τὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται σὰν ἀγγελιοφόρο RNA (mRNA) καὶ σὰν μεταφορέας RNA (t-RNA).

Κληρονομικὲς νόσοι εἶναι δυνατὸν νὰ ὀφείλονται ὄχι μόνον σὲ παθολογικὴ ἀλλοίωση τῶν γονιδίων ἀλλὰ καὶ σὲ διαταραχὲς τοῦ κυτταροπλάσματος. Σὲ πειραματικὲς ἔρευνες τῶν H.S. Muller - Ressonsky σὲ μία μυίγα δροσοφίλη, οἱ ἀκτίνες X, τοῦ ραδίου, οἱ ὑπεριώδεις, πιθανὸν τὰ ἐρτζιανὰ κύματα καὶ οἱ κοσμικὲς ἀκτίνες μποροῦν νὰ προκαλέσουν μεταλλαγές. Χρόνιες δηλητηριάσεις στὰ πειραματόζωα π.χ. ἀλκοολισμὸς, συνεπάγονται τὴν ἐμφάνιση παθολογικῶν χαρακτήρων στοὺς κατιόντες.

Τὰ ἐξωγενῆ αἷτια, τὰ ὁποῖα ἐπιδροῦν κατὰ τὸν χρόνον τῆς διάπλασης τοῦ ἐμβρύου, μποροῦν νὰ τὴν διαταράξουν καὶ νὰ ἐμφανιστοῦν δυσπλασίες, ἀνάλογα μὲ τὰ παθολογικὰ γονίδια. Ἡ χρονολογικὴ περίοδος, κατὰ τὴν ὁποία δημιουργήθηκαν, διαδραματίζει σημαντικὸ ρόλο ὡς πρὸς τὴν ταυτόχρονον ἐμφάνιση τῶν δυσπλασιῶν διαφόρων οργάνων. Πρῶτος ὁ Αὐστραλὸς ὀφθαλμίατρος Gregg τὸ 1941 παρατήρησε, προσβολὴ ἐγκύου ἀπὸ ἐρυθρὰ σίτις 6 πρῶτες ἐβδομάδες τῆς κύησης. Αὐτὴ προκαλεῖ στὸ ἔμβρυο βλάβες στὰ μάτια, στὸ ἔσω οὖς καὶ στὴν καρδιά. Ἀπὸ τὴν 6ῃ ὅμως μέχρι τὴν 8ῃ ἐβδομάδα βλάπτεται τὸ αὐτὸ καὶ σπάνια ἢ καρδιά. Μετὰ τὸν 2ο μῆνα τῆς κύησης ἔχουμε ὀδοντικὲς καὶ γναθικὲς δυσπλασίες.

Τὰ ἐξωγενῆ, πάντως, αἷτια, ποὺ ἐπιδροῦν βλαπτικὰ στὸ κῆμα ἀπὸ τὴν γονιμοποίηση μέχρι τὸν 3ο μῆνα τῆς ἐνδομήτριας ζωῆς, προκαλοῦν διαμαρτίες ποὺ ἀφοροῦν στὴν ὀργανογένεση. Ἐπὶ χρόνιων δηλητηριάσεων συμβαίνουν πολλὲς δυσπλασίες π.χ. ἐπὶ λήψης διαφόρων φαρμάκων. Συνιστάται ἡ ἀποφυγὴ κινίνης, ἀμινοπτερίνης, σουλφοαμίδης, προγεστερόνης, κορτιζόνης, ἰνσουλίνης καὶ πολλῶν ἄλλων. Γνωστὴ εἶναι καὶ ἡ θαλιδομίδη ἡ ὁποία προκαλεῖ φωκομέλεια, ἀτρησία τοῦ ἐντέρου καὶ συγγενεῖς καρδιοπάθειες. Ἡ θεραπευτικὴ ἀγωγή μὲ ἀκτίνες Χ, καὶ ράδιο στὴν κυοφοροῦσα προκαλεῖ μικροκεφαλία, ἐπιβράδυνση τῆς ἀνάπτυξης καὶ πνευματικὴ καθυστέρηση.

ΑΝΩΜΑΛΟΙ ΟΔΟΝΤΙΚΕΣ ΕΚΦΥΣΕΙΣ

Τὰ δόντια καὶ οἱ γνάθοι, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν μασητικὴ συσκευὴ, διατηροῦν τὴν αὐτονομία καὶ τὶς ἰδιοτυπίες τους ποὺ τοὺς καθιστοῦν εὐαίσθητους σὲ εἰδικὲς ἐπιδράσεις. Αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴν αἰτιολογία καὶ τὴν παθογένεια τῶν ὀδοντογεννητικῶν-προσωπικῶν παραμορφώσεων, οἱ ὁποῖες εἶναι, στὴν πραγματικότητα, βιολογικῆς φύσεως.

Τὰ ὅσα ποὺ ἀποτελοῦν τὸ κρανίον καὶ τὸ πρόσωπο εἶναι ποικίλων φυλογενετικῶν προελεύσεων.

Κατὰ τοὺς δυὸ πρώτους μῆνες τῆς ζωῆς οἱ πανίσχυρες γενετικὲς ἐπιδράσεις προκαλοῦν μεγάλες μεταβολὲς μορφῆς καὶ σχέσεων τῶν διάφορων ὀργάνων. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ ὀδοντικοῦ συστήματος αὐξάνει ἀκόμη περισσότερο τὶς μεταβολὲς αὐτές.

Ὁ ἀριθμὸς, ἡ μορφή, οἱ διαστάσεις, ἡ θέση τῶν δοντιῶν τελοῦν ἐπίσης ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς κληρονομικότητας. Οἱ χαρακτηριστὲς αὐτοὶ δὲν συνδέονται πρὸς τοὺς χαρακτηριστὲς τοῦ σκελετοῦ. Ἄφ' ἑτέρου, οἱ μολυσματικὲς νόσοι, οἱ τροφοπενίες, οἱ φυσικοὶ παράγοντες κ.λπ. μποροῦν νὰ προκαλέσουν σοβαρὲς διαταραχές.

Ἀπὸ τὸν δεῦτερο μῆνα τῆς ζωῆς, ὅλα εἶναι σχηματισμένα καὶ αὐξάνουν μέχρι τοῦ τέλους τῆς ἐφηβείας. Καὶ ὁ ρυθμὸς καὶ τὸ μέγεθος αὐξησης ρυθμίζονται ἀπὸ τὴν δραστηριότητα τοῦ ἐνδοκρινικοῦ συστήματος καὶ κυρίως τῆς ὑπόφυσης καὶ τοῦ θυρεοειδοῦς.

ΣΑΦΗΣ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΝΤΟΠΙΣΗ ΚΑΙ ΥΠΟΛΟΙΠΩΝ ΣΗΜΕΙΩΝ ΚΑΤΑΣΦΑΛΙΖΕΙ ΤΗΝ ΔΙΑΓΝΩΣΗ

Στὴ συνέχεια θὰ ἐξετάσουμε κάθε σύνδρομο χωριστά, περιγράφοντάς το καὶ προσπαθώντας νὰ ἐξιχνιάσουμε τὰ αἷτια ἀπὸ τὰ συμπαράμαρτοῦντα συμπτώματα, διὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς αἰτίας.

Θα ἀρχίσουμε πρώτα ἀπὸ τὸ ἐρύθημα τοῦ προσώπου, τὸ ὁποῖο εἶναι μία περιγεγραμμένη διεύρυνση τῶν τριχοειδῶν ἀγγείων αὐτοῦ, ἡ ὁποία ἐξαλείφεται μὲ τὴν πίεση τοῦ δέρματος μὲ τὸ δάκτυλο. Τὸ δέρμα ὅπως γνωρίζουμε εἶναι ὁ σηματοφόρος τῶν αἰσθημάτων μας: ὅταν φοβόμαστε ἢ συγχυζόμαστε χλομιάζουμε, ὅταν μας πιάνει ἀμηχανία ἢ συγκίνηση κοκκινίζουμε. Ἡ παλιὰ παροιμία «τὸ δέρμα εἶναι ὁ καθρέπτης τῆς ψυχῆς εἶναι ἀληθινή».

Κατὰ τὴν ἄποψή μας σ' αὐτὲς τὶς διαταραχὲς ὑπάρχει δυσλειτουργία τοῦ ἀγγειοδιασταλτικοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἱσταμίνης. Τὸ δέρμα ὅλου τοῦ σώματος εἶναι ἐφοδιασμένο μὲ συμπαθητικὲς ἀγγειοσυσταλτικὲς ἴνες ποὺ ἐκκρίνουν στὶς ἀπολῆξεις νόρ-ἀδρεναλίνη. Τὸ συσταλτικὸ αὐτὸ σύστημα εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀναπτυγμένο στὰ πόδια, στὰ χέρια, στὰ χεῖλη, στὴ μύτη, τὰ' αὐτιά, πρόσωπο δῆλ. στὶς περιοχὲς ποὺ ἐπίσης διαθέτουν τὶς περισσότερες ἀρτηριοφλεβικὲς ἀναστομώσεις.

Στὴ φυσιολογικὴ θερμοκρασία τοῦ σώματος τὰ συμπαθητικὰ ἀγγειοσυσταλτικὰ νεῦρα διατηροῦν τὶς ἀναστομώσεις σχεδὸν τελείως κλειστὲς. Ὄταν ὅμως τὸ σῶμα θερμανθεῖ πολὺ, ὁ ρυθμὸς τῶν συμπαθητικῶν ὥσεων ἐλαττώνεται πολὺ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διαστελλοῦν οἱ ἀναστομώσεις καὶ νὰ ἐπιτρέπουν τὴν εἰσροὴ μεγάλων ποσοτήτων αἵματος στὰ φλεβικὰ πλέγματα, διευκολύνοντας μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὴν ἀποβολὴ θερμότητος ἀπὸ τὸ σῶμα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄμεση συστολή τους ἀπὸ τὴν διέγερση τοῦ συμπαθητικοῦ, τὰ ἀγγεῖα τοῦ δέρματος εἶναι ἐπίσης πολὺ εὐαίσθητα στὴν ἀδρεναλίνη καὶ τὴν νόρ-ἀδρεναλίνη, ποὺ κυκλοφορεῖ στὸ αἷμα ποὺ παράγεται στὰ ἐπινεφρίδια. Ἔτσι ἀκόμα καὶ σὲ περιοχὲς τοῦ δέρματος ποὺ ἔχουν χάσει τὴν συμπαθητικὴ τους νεύρωση κάθε ἀθρόα ἐκφόρτιση τοῦ συμπαθητικοῦ νευρικοῦ συστήματος προκαλεῖ ἔντονη ἀγγειοσύσπαση. Μερικὲς φορὲς ἡ εὐαίσθησις τοῦ δέρματος στὴν νόρ-ἀδρεναλίνη καὶ ἀδρεναλίνη τῆς κυκλοφορίας, εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε ἡ ἀγγειοσύσπαση μπορεῖ νὰ προκαλέσει πραγματικὴ βλάβη τοῦ δέρματος. Ἡ κατάσταση αὐτὴ ὀνομάζεται Raynaud.

Διαστολὴ τῶν τριχοειδῶν τοῦ δέρματος μὲ δημιουργίες ἐρυθήματος, παράγεται καὶ μὲ τὴν ἔκκριση ἱσταμίνης ἀπὸ τὰ σιτευτικὰ κύτταρα, τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν στὸ χόριο τοῦ δέρματος. Τὰ σιτευτικὰ κύτταρα παράγουν ἀντιισταθμιστικὰ σεροτονίνη ἢ ὁποῖα εἶναι ἀγγειοσυσταλτικὴ.

Ἐντονη δερματικὴ ἀγγειοδιαστολὴ, στὴν ἀντίστοιχη περιοχὴ κατανομῆς, παράγεται ἐπίσης καὶ μετὰ ἀπὸ παρατεταμένο ἐρεθισμὸ ἑνὸς δερματικοῦ αἰσθητικοῦ νεύρου ἢ μιᾶς ὀπισθίας ρίζας.

Ἐχει διαπιστωθεῖ πὼς ἡ διαστολὴ αὐτὴ τῶν τριχοειδῶν ὀφείλεται σὲ ἀντιδρομὲς νευρικὲς ὥσεις (ἀπὸ τὸ κέντρο πρὸς τὴν περιφέρεια). Ἐπομένως τὸ ἐρύθημα τοῦ Πύργου στὸ πρόσωπο ὀφείλεται στὴν προσβολὴ τῶν συμπαθητικῶν γαγγλίων, κυρίως τοῦ ἄνω αὐχενικοῦ.

Ἀπὸ τὸ ἄνω αὐχενικὸ γάγγλιο τοῦ συμπαθητικοῦ στελέχους, μεταγαγγλιακὲς ἴνες αὐτοῦ (γαγγλίου) διέρχονται ἀπὸ τὸ σφηνοῦπερώνιο γάγγλιο (προσάρτημα τοῦ προσωπικοῦ). Ἀπὸ τὸ σφηνοῦπερώνιο γάγγλιο ξεκινοῦν τὰ σφηνοῦπερώνια νεῦρα, τὰ ὁποῖα εἶναι αἰσθητικὴ ρίζα, ἡ ὁποῖα συνδέει τὸ σφηνοῦπερώνιο γάγγλιο μὲ τὸ ἄνω γναθικό.

Πιστεύουμε ότι η προσβολή του ἄνω ἀνευχενικοῦ ἀπὸ ἰός, ἦταν ἡ αἰτία. Τὸ ἄνω γναθικὸ νεῦρο διὰ τοῦ ὑποκογχίου τμήματος ἐξέρχεται στὸ πρόσωπο ὡς ὑποκόγχιο νεῦρο. Τὸ ἄνω γναθικὸ νευρώνει τὸ δέγμα τοῦ κροτάφου, τοῦ κάτω βλεφάρου, τῆς μύτης, τοῦ μήλου, τῆς παρειᾶς, τοῦ ἄνω χείλους. Ἐπίσης ἀπ' αὐτὸ νευρῶνεται τὰ ἄνω δόντια, τὰ φατνία, καὶ οὐλα τῆς ἄνω γνάθου κ.λπ. Κλάδος αὐτοῦ τὸ ζυγωματοπροσωπικὸ διέρχεται ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο τμήμα, ἐξέρχεται ἀπ' αὐτὸ καὶ διανέμεται στὸ δέγμα τοῦ μήλου τῆς παρειᾶς.

Ὁ ἰὸς δημιουργεῖ κατὰ τακτὰ διαστήματα ἐκφορτίσεις προσπαθώντας νὰ ἐκτονωθεῖ.

Με τὴν ἐγκατάστασή του στὰ ἀναφερόμενα γάγγλια, προκαλεῖ χρόνια λανθάνουσα λοίμωξη.

Ἐπειδὴ τὰ νευρικὰ κύτταρα τῶν γαγγλίων δὲν ἀναγεννῶνται, ὁ ἰὸς δὲν στέλνει ἱκκὰ σωματίδια στὴν περιφέρεια γιὰ νὰ εἰδοποιήσει τὰ φαγοκύτταρα τὰ ὁποῖα φαγοκυτταρώνουν τὰ μολυσμένα γαγγλιακὰ κύτταρα.

Με αὐτὴ τὴν διαδικασία ὁ ἰὸς παραμένει στὰ νευρικὰ κύτταρα, τὰ βρίσκει μὲ τὸν ξενιστὴ του, καὶ τὸ γενετικὸ ὕλικὸ παραμένει σιωπηλὸ μέσα στὸ νευρικὸ κύτταρο, εἴτε αὐτοτελῶς εἴτε ἐνσωματωμένο στὸ γενετικὸ ὕλικὸ τοῦ ξενιστῆ, διατηρώντας τὴν ἱκανότητα μελλοντικῆς ἐνεργοποίησης.

Ἐκλυτικοὶ παράγοντες οἱ ὁποῖοι ἐπανεργοποιοῦν τοὺς ἰοὺς εἶναι κυρίως οἱ ἐξῆς: Stress, ἡλιοφάνεια, ὁρμονικὲς διαταραχές, μικροβιακὲς λοιμώξεις, κ.ἄ. Ὅσον ἀφορᾷ στὸν Πύρρο τὸ stress τὸ ὁποῖο βίωσε ἡ μητέρα του ὅταν ἦταν ἔγκυος, κι ὁ ἴδιος, κατὰ τὴν ἐμβρυϊκὴ καὶ νηπιακὴ, ἐφηβικὴ ἡλικία, καθὼς καὶ ἐνήλικας ἦταν τρομερὸ καὶ καταστροφικὸ.

Οἱ δυσμενεῖς καταστάσεις τὶς ὁποῖες περιγράψαμε, ἐπέδρασαν στὴν μητέρα καὶ τὸν ἴδιο καταστρέφοντας τὴν ἐσωτερικὴ ἰσορροπία, δηλ. τὴν ὁμοίωσιν.

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ σταθῶ γιὰ νὰ περιγράψω συνοπτικὰ τί ἐννοοῦμε στρές.

Τὸ stress ἢ σύνδρομο προσαρμογῆς εἶναι ἡ ἀγγλικὴ λέξη stress ἡ ὁποία χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Hans Selye τὸ 1936 διὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ συνόλου τῶν μὴ «εἰδικῶν ἀντιδράσεων» τοῦ ὄργανισμοῦ, οἱ ὁποῖες ὑποκινοῦνται ἀπὸ τὴν δράση ἐνὸς νοσηροῦ παράγοντα. Οἱ παράγοντες «stress» εἶναι πάσης φύσεως μεταξὺ αὐτῶν κλασικὲς εἶναι: ὁ κάματος, ἡ ὑπερκόπωση, τὸ ψῦχος, ἡ θερμότης, οἱ ἡλιακὲς ἀκτίνες, οἱ τοξικοὶ καὶ μολυσματικοὶ παράγοντες, τὰ ἐγγχειρητικὰ καὶ τραυματικὰ σόκ, τὰ ἐγκαύματα, οἱ αἰμορραγίαι καὶ νευρικὰ σόκ.

Ἀλλὰ τὸ σύνολο τῶν ἀντιδράσεων εἶναι πάντοτε τὸ αὐτὸ καὶ μὴ εἰδικό. Τὸ stress ἀποτελεῖ τὴν ἐκδήλωσιν τῆς προσαρμογῆς τοῦ ὄργανισμοῦ στὶς νέες συνθήκες καὶ ἀποσκοπεῖ στὴν ἀποκατάστασιν καὶ τὴν διατήρησιν ἐντὸς τοῦ ὄργανισμοῦ τῆς βασικῆς ἰσορροπίας.

Τὸ σύνολο αὐτὸ τῶν ἀντιδράσεων χαρακτηρίζεται ἀπὸ 3 διαδοχικὰς φάσεις:

(1) Τὴν ἀντίδρασιν συναγεροῦ: ὁ ὄργανισμὸς, καταπλαγῆς ἀπὸ τὴν εἰσβολή, παρουσιάζει μίαν κατάστασιν αἰφνίδιου σόκ μὲ ταχυκαρδία, ὑπόταση, πτώσιν τοῦ μυϊκοῦ τόνου, ὑποθερμία, καταστολὴ τοῦ νευρικοῦ συστήματος,

άνουρία. Ἡ κατάσταση αὐτὴ τοῦ σὸκ ἀκολουθεῖται ἀπὸ μία κατάσταση ἀντισὸκ (ἀντίδραση ἄμυνας τοῦ ὄργανισμοῦ).

- (2) Τὴν φάση τῆς ἀντίστασης, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπὸ σύνολο ἐκδηλώσεων, πάντοτε, μὴ εἰδικῶν, ποὺ ὀφείλονται στὴν παρατεταμένη ἔκθεση τοῦ ὄργανισμοῦ στὰ βλαβερὰ ἐρεθίσματα, στὰ ὁποῖα προσαρμοστικὴ κατὰ τὴν ἀντίδραση τοῦ συναγερωμοῦ. Ἐὰν οἱ βλαβερὲς αὐτὲς δράσεις ἐξαφανιστοῦν, ὁ ὄργανισμὸς κατορθώνει ἀκόμα νὰ θριαμβεύσει.
- (3) Τὴν φάση τῆς ἐξάντλησης: Ἀντίθετα, ἐὰν οἱ βλαβερὲς δράσεις παραταθοῦν ἀκόμη ὁ ὄργανισμὸς δὲν μπορεῖ πλέον νὰ προσαρμοστεῖ. Τὰ παθητικὰ φαινόμενα ἐξάντλησης τὸν παρασύρουν σὲ ἐκδηλώσεις ἐνεργοῦ ἄμυνας καὶ καταλήγουν στὸ θάνατο.

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΕΙΝΑΙ ΜΙΑ ΕΝΙΑΙΑ ΣΩΜΑΤΟΨΥΧΗ

Μελετώντας ἐργασία τοῦ ἀξιόλογου παιδοψυχολόγου Γ.Μ. Καρατσιώλη ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ «Σκουφὰς» τὸ 1975 παρατήρησα ὅτι ἀναφερόταν, μὲ βάση ὅσα σημειώνει ὁ Πλούταρχος, στὸ γεγονός ὅτι ὁ Πύρρος ὑπέφερε ἀπὸ ψυχογενῆ ναυτία καὶ εἶχε ἐρῶδημα στὸ πρόσωπο. Μὲ τὴν ἀνάγνωση αὐτῆς τῆς ἐργασίας παρατήρησα ὅτι ἀναφερόταν στὴν ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση ποὺ ἀφοροῦσε μόνον στὶς ἐξωτερικὲς ἐκδηλώσεις, στὴ συμπεριφορά, στὶς ἀντιδράσεις πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ ἐρεθίσματα.

Θεωρῶ ὅτι ἡ προσέγγιση ἡ τελειῶς ἐξωτερικὴ τοῦ ἀτόμου δὲν εἶναι ἱκανοποιητικὴ. Κι αὐτὸ γιατί, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ σύγχρονη ψυχολογία, ἡ σωματικὴ κατάσταση ἐπηρεάζει τὴ συμπεριφορά, ὅπως καὶ τὸ ἀντίστροφο συμβαίνει.

Δηλαδή ἡ δομὴ καὶ ἡ βιοχημεία τοῦ Νευρικοῦ συστήματος ἐπηρεάζονται καὶ ἐπηρεάζουν τὴν συμπεριφορὰ τοῦ ἀτόμου. Διαφορετικὰ ἄτομα μπορεῖ νὰ ἀντιδράσουν μὲ τὸν ἴδιο ἢ διαφορετικὸ τρόπο στὸ ἴδιο ἐρεθίσμα τοῦ περιβάλλοντος, ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ. Μπορεῖ ἐπίσης ἡ ἴδια συμπεριφορὰ νὰ ἔχει σὲ διαφορετικὰ πρόσωπα διαφορετικὴ αἰτία.

Μιλώντας γιὰ τὸν Πύρρο παρατηροῦμε ὅτι συμβαίνουν στὸν ἴδιο χῶρο, τὸ κεφάλι καὶ τὸ αἶτιο πιστεύουμε ὅτι εἶναι ἡ προσβολὴ τῶν ἐπιχωρίων νεύρων, τριδύμου καὶ τοῦ ἄνω ἀχενικοῦ γαγγλίου. Ἐκτὸς τοῦ ἐρυθήματος καὶ τὴν ψυχογενῆ ναυτία, παρουσίαζε ὅπως ἀναφέραμε δυσμορφία (διαμαρτία) στὴν ἄνω γνάθο. Αὐτὲς οἱ ὀδοντικὲς ἀνωμαλίαι ὀφείλονται σὲ προγεννητικὲς διαταραχὲς, ποὺ ὀνομάζονται στὴν ἰατρικὴ γλῶσσα συγγενεῖς διαμαρτίαι.

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς κύησης τὸ ἔμβρυο ὑφίσταται τὴν ἐπίθεση βακτηριδίων καὶ ἰών. Γιὰ ἐπικύρωση τῶν προαναφερθέντων θὰ ἐπισυνάψω καὶ συνέντευξη τοῦ πορτογαλικῆς καταγωγῆς νευροεπιστήμονα Ἀντόνιο Νταμάσιο, καθηγητοῦ σήμερον στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βόρειας Καρολίνας.

Ἡ συνέντευξη αὐτὴ ἀρθῆκε μετὰ ἀπὸ ὀμίλια στὸ Συνέδριο Ψυχιατρικῆς ποὺ ἔλαβε χώρα στὴν Ἀθήνα μία ἐβδομάδα πρὶν ἀπὸ τὴν 26/10/08, ἡμερομηνία δημοσίευσης τῆς συνέντευξης.

Ὁ τίτλος τῆς ὀμιλίας τοῦ ἦταν ὁ ἐξῆς: «Ο ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΣ ΕΓΚΕΦΑΛΟΣ: ἀπὸ τὴν φιλοσοφία στὴν νευροεπιστήμη».

Ἐπίσης καὶ μία ἀναφορὰ στὸ τί εἶναι ἡ βιολογικὴ ψυχολογία καὶ τὴν σχέση σώματος καὶ ψυχῆς.

ΒΙΟΛΟΓΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Θεμελιωτὴς τῆς ψυχολογίας ὡς ἐπιστῆμη εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὸ σύγγραμμά του (περὶ ψυχῆς). Ἀκόμα καὶ στὰ σημερινὰ ἐγχειρίδια τῆς ψυχολογίας, διατηρήθηκε ὄχι μόνον ὁ ὀρισμὸς τῆς ψυχολογίας ποὺ διατύπωσε ὁ μεγάλος Ἕλληνας, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα καὶ ἡ ἴδια δομὴ τῆς ψυχολογικῆς ἐπιστῆμης.

Ἡ «ψυχὴ» σύμφωνα μὲ τὶς μελέτες τῶν ἀρχαίων ἐπιστημόνων εἶναι ἐκδήλωση τῆς ἐνιαίας οὐσίας καὶ ἀποτελεῖ μία παραλλαγὴ τῆς λεπτότατης ὕλης. Οἱ Ἴνδοι ἐπιστήμονες γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἐξετάζουν τὴν ψυχολογία ἀπὸ φυσικοεπιστημονικὴ καὶ πειραματικὴ ἄποψη.

Ἄγνοώντας τὴ θεωρητικὴ καὶ πειραματικὴ ἐπιτυχία τῆς Ἰνδικῆς ἐπιστῆμης οἱ ἀμερικανοὶ ψυχολόγοι στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα δοκίμασαν νὰ δώσουν ὀρισμὸ στὸ ἀντικείμενο τῆς ψυχολογίας, ποὺ νὰ συμφωνεῖ μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς φυσιογνωμίας τοῦ Ντεκάρτ. Ἔτσι χαρακτηρίσαν τὴν ψυχολογία ὡς ἐπιστῆμη γιὰ τὴν συμπεριφορὰ. Ὁ ἀμερικανὸς ψυχολόγος Οὐάτσον ποὺ διατύπωσε μὲ τὴ μεγαλύτερη ἀκριβεία αὐτὴ τὴν ἄποψη, ὑποστήριζε πὼς γιὰ τὴ συνείδηση, τὶς ψυχικὲς καταστάσεις καὶ τὰ συναισθήματα, οἱ βάσεις τῶν ὁποίων εἶναι κρυμμένες στὰ βάθη τοῦ ἀνθρώπινου ἐγκεφάλου, δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε τίποτε τὸ συγκεκριμένο.

Μοναδικὸ ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς ἀνάλυσης στὴ ψυχολογία μποροῦν νὰ εἶναι μόνον οἱ ἐξωτερικὲς ἐκδηλώσεις, ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ἀπαντήσεις καὶ οἱ ἀντιδράσεις στὰ ἐρεθίσματα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

Οἱ περισσότεροὶ ὅμως ψυχολόγοι δὲν ἦταν ἱκανοποιημένοι ἀπὸ μία τέτοια, τελειῶς ἐξωτερικὴ ἀντίληψη τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐπιστῆμης τους. Κι αὐτό, γιὰ τὴν ἴδια ἐσωτερικὴ κατάσταση (π.χ. χαρὰ, λύπη κ.λπ.) μπορεῖ νὰ προκαλέσει σὲ διάφορους ἀνθρώπους τελειῶς διαφορετικὲς ἐκδηλώσεις. Καί, ἀντίθετα, ἡ ἴδια ἐξωτερικὴ συμπεριφορὰ, μπορεῖ νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τελειῶς διαφορετικῶν ἐσωτερικῶν καταστάσεων.

Βασικὸ ἀντικείμενο τῆς σύγχρονης ψυχολογίας πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἀποκάλυψη τῶν νομοτελειῶν τῆς δομῆς καὶ τῆς λειτουργίας τῶν ἐγκεφαλικῶν πληροφοριακῶν ἀναπαραστάσεων τῶν ἀντικειμένων τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ποὺ προσδιορίζουν τὴν συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου.

Ίδιαίτερο ρόλο παίζουν αυτές οι έγκεφαλικές αναπαραστάσεις στη δράση του ανθρώπου, αποτελώντας τη βάση όλων των μορφών δραστηριότητας και δημιουργίας.

Η ψυχολογία πρέπει να θεωρηθεί σαν μία από τις θεμελιακές επιστήμες της εποχής μας. Ο χαρακτηρισμός της ψυχολογίας σαν σύγχρονης θεμελιακής επιστήμης σχετίζεται με τη λύση του προβλήματος της ύλικής βάσης του ψυχισμού.

Ύλική βάση είναι αυτό, από το οποίο γίνονται οι αναπαραστάσεις του έξωτερικού περιβάλλοντος, αυτό που αποτελεί την ουσία της δόμησης των αναπαραστάσεων. Οι εκπρόσωποι του αρχαίου Ινδικού συστήματος Σάκχια θεωρούσαν, ότι υπάρχουν διάφορες παραλλαγές της ύλης από την οποία γίνονται οι διάφορες μορφές ομοιωμάτων ή αναπαραστάσεων του έξωτερικού κόσμου.

Σήμερα μπορούμε να θέσουμε το συγκεκριμένο πρόβλημα της ύλης, ή οποία αποτελεί τη βάση της κατασκευής των ομοιωμάτων ή αναπαραστάσεων.

Έδώ πρέπει να τονίσουμε μία δυσκολία έπεξεργασίας, που συνδέεται με μία ουσιαστική ιδιότητα της ύλης, της ψυχολογικής αναπαράστασης. Οι αναπαραστάσεις των αντικειμένων του γύρω κόσμου που σχηματίζονται στον έγκέφαλο δεν είναι άπλως νεκρά αντίτυπα αυτών των αντικειμένων, όπως π.χ. ή φωτογραφία ή το είδωλο στον καθρέφτη. Η ιδιαιτερότητα αυτών των μοντέλων είναι το ότι είναι ζωντανά. Αυτό σημαίνει, ότι ή ύλη απ’ την οποία δημιουργούνται είναι ζωντανή.

Κάθε αναπαριστάμενο αντικείμενο το ζει ο άνθρωπος που το αναπαριστά. Ένα και το αυτό αντικείμενο αναπαρίσταται από τον κάθε άνθρωπο διαφορετικά, αποκτά διαφορετική ζωή στον ψυχισμό του. Αυτή ή έκπληκτική ιδιότητα του ψυχισμού είναι πολύ δύσκολο να προσδιορισθεί. Μπορούμε να της δώσουμε την όνομασία «ύποκειμενική αίσθηση». Ο όρος αυτός σημαίνει το πασίγνωστο γεγονός, ότι οι δικές μου αναπαραστάσεις του κόσμου που με περιβάλλει έχουν δοθεί διαφορετικά, απ’ ό,τι δόθηκαν σ’ άλλο άνθρωπο, κι αυτά τα αισθάνομαι διαφορετικά. Αυτή ή ύποκειμενικότητα της αίσθησης φαίνεται καθαρά στις διάφορες συγκινησιακές καταστάσεις του ανθρώπου.

Η λύπη κάθε ανθρώπου είναι δική του λύπη και είναι δύσκολο να την περιγράψει σέ άλλους ανθρώπους, όπως είναι δύσκολο στον εκ γενετής τυφλό να πει τί πράγμα είναι το φως. Η ζωντανή ύλη, που αποτελεί το υπόβαθρο των έγκεφαλικών πληροφοριακών αναπαραστάσεων, συνδέεται βαθύτατα με το υπόβαθρο των ζωικών διεργασιών. Κατανοώντας τη φύση αυτής της ύλης που κατασκευάζει τις αναπαραστάσεις, θα κάνουμε ένα μεγάλο βήμα στη λύση του προβλήματος της προέλευσης της ζωής.

Η περιγραφή μερικών ιδιομορφιών της λειτουργίας του έγκεφάλου, θα μάς έπιτρέψει να καταλάβουμε πώς δημιουργούνται μερικώς παραψυχολογικές ιδιομορφίες που στην ουσία είναι ψυχολογικές.

Είναι γνωστό, ότι ο έγκέφαλος κατασκευάζει τις αναπαραστάσεις του γύρω κόσμου με τη βοήθεια της λειτουργίας των δισεκατομμυρίων νευρικών

κυττάρων που ονομάζονται νευρώνες. Κάθε νευρώνας αποτελείται από το κυτταρικό σώμα, τους δενδρίτες (κοντές δενδροειδείς αποφυάδες) μέσω των οποίων τα ερεθίσματα φτάνουν στο κύτταρο και τον άξονα (μια μακρυνά αποφυάδα) απ' την οποία οι πληροφορίες φεύγουν απ' το κύτταρο. Η συντονισμένη λειτουργία αυτών των νευρώνων είναι ακριβώς αυτό που επιτρέπει την κατασκευή των αναπαραστάσεων του έξωωτερικού κόσμου και την ρύθμιση της συμπεριφορᾶς.

Έδώ πρέπει να υπογραμμίσουμε, ότι οι πληροφοριακές διαδικασίες που γίνονται με βάση τη λειτουργία των νευρικών κυττάρων και ονομάζονται ψυχικές, συνδέονται με τον πιό στενό και βαθύ τρόπο με τις βιολογικές πληροφοριακές διαδικασίες που γίνονται στα συνήθη σωματικά κύτταρα, δηλ. με την πληροφοριακή υπηρεσία των συνήθων κυττάρων. Τα στοιχεία που διαθέτει σήμερα η επιστήμη για την πληροφοριακή υπηρεσία των ζωντανών κυττάρων, μᾶς επιτρέπουν να βγάλουμε το συμπέρασμα, ότι η υπηρεσία αυτή πραγματοποιείται με τη βοήθεια ορισμένων χημικών συνθέσεων. Η ανάλυση δείχνει, ότι αυτές οι χημικές συνθέσεις είναι χαρακτηριστικές και για τα νευρικά κύτταρα, δηλ. τους νευρώνες. Έτσι από την ανάλυση της λειτουργίας του έγκεφάλου μπορούμε να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι οι διάφορες ψυχολογικές λειτουργίες συνδέονται με ορισμένους ανατομικούς σχηματισμούς του έγκεφάλου. Αυτό σημαίνει, ότι ανάμεσα στους ανατομικούς σχηματισμούς του έγκεφάλου, πρέπει να αναζητήσουμε εκείνους που είναι υπεύθυνοι για τα αντίστοιχα παραψυχολογικά φαινόμενα.

Ένα από τα θεμελιώδη προβλήματα της γενικής ψυχολογίας είναι της άσυνείδητης ψυχικής λειτουργίας και την συμμετοχή ειδικών δομών του έγκεφάλου. Σκόπιμο είναι να αρχίσουμε την ανάλυση ενός περίπλοκου προβλήματος της γενικής ψυχολογίας όπως είναι το πρόβλημα του άσυνείδητου, από την πλευρά ορισμένων γενικών ιδεών.

Η έννοια «άσυνείδητη λειτουργία» μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνον όταν αναλύσουμε την έννοια «συνείδηση». Ο θεμελιωτής του γιγάντιου σύγχρονου ψυχολογικού συστήματος της Ψυχανάλυσης Ζ. Φρόντλ παριστάνει τον ψυχισμό με την μορφή δυο δωματίων. Στο ένα δωμάτιο άπλετα φωτισμένο βρίσκεται η συνείδηση, στο άλλο έδρεύουν οι διάφορες άσυνείδητες ένστικτώδεις ένορμίσεις που προσπαθούν με κάθε τρόπο να διεισδύσουν στο δωμάτιο της συνείδησης.

Την πόρτα όμως αυτού του δωματίου τη φυλάει φρουρός που δέν επιτρέπει να μπει στη φωτισμένη αίθουσα τίποτε που να έρχεται σε σύγκρουση με το σύστημα της διαπαιδαγώγησης. Μη μπορώντας να εισχωρήσουν στο δωμάτιο της συνείδησης με την πραγματική τους μορφή, τα κάθε λογής ταπεινά ένστικτα και ένορμίσεις προσπαθούν να ξεγελάσουν τον φρουρό, και μεταμφιέζονται με διάφορες φορεσιές και μάσκες που τις κάνουν άγνωριστες. Οι ένορμίσεις αυτές εισέρχονται στη συνείδηση με τη μορφή της άποκρυφης γλώσσας των όνειρων, των νευρωσικών συμπτωμάτων ή των παραδρομών του ανθρώπου.

Στην πόρτα στέκει ὁ φρουρὸς ποὺ παίζει τὸ ρόλο τῶν ρυθμιστικῶν μηχανισμῶν ποὺ καλλιεργήθηκαν στὸν ἄνθρωπο κατὰ τὴν πορεία τῆς διαπαιδαγώγησής του. Ὁ φρουρὸς ἀφήνει νὰ περάσουν ἀπὸ τὸ σκοτεινὸ δωμάτιο τοῦ ἀσυνειδήτου στὸ φωτεινὸ δωμάτιο τοῦ συνειδητοῦ μόνο οἱ ἐνορμήσεις, οἱ ψυχικὲς καταστάσεις καὶ μορφὲς ποὺ δὲν ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ ἀνώτερου ρυθμιστῆ τῆς συμπεριφορᾶς.

Αὐτὸ τὸ ἀρκετὰ ἀνάγλυφο καὶ ἀρκετὰ μεταφορικὰ μοντέλο ἀποτελεῖ τὴ θεωρητικὴ βάση γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς δημιουργίας τῶν νευρώσεων στὸ σύστημα τῆς ψυχανάλυσης.

Κατὰ τὸ ἀρχικὸ στάδιο τῆς ἀνάπτυξής του, συχνὰ τὴν περίοδο τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας, ὁ ἄνθρωπος δοκιμάζει ἐνορμήσεις ποὺ ἀπαγορεύονται ἀυστηρότατα ἀπὸ τὴ διαπαιδαγώγησή του, ἢ μὲ ἄλλα λόγια ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ ἀνώτερου ρυθμιστικοῦ κέντρου. Οἱ ἐνορμήσεις αὐτὲς ἀπωθοῦνται ἀπὸ τὸ δωμάτιο τῆς συνειδήσεως στὸ δωμάτιο τοῦ ἀσυνειδήτου τόσο ἀποφασιστικὰ καὶ ἀπότομα, ὥστε ὁ ἄνθρωπος σὲ λίγο τὰ ξεχνᾷ.

Μία ὁμάδα ἐγκεφαλικῶν δομῶν τοῦ πρόσθιου ἐγκεφάλου, ποὺ εἶναι γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα μεταιχμιακὸ κέντρο παίζει σημαντικὸ ρόλο γιὰ τὴν δόμηση τοῦ συναισθήματος.

Τὸ σύστημα αὐτὸ περιλαμβάνει τὸν ὑποθάλαμο, τὸν ἱππόκαμπο, τὸ ἀμυγδαλοειδὲς σῶμα, τὸν ὄσφρητικὸ βολβό, τὸ διάφραγμα καὶ ἄλλες μικρὲς ἐγκεφαλικὲς δομὲς καὶ κάποια τμήματα τοῦ θαλάμου καὶ τοῦ ἐγκεφαλικοῦ φλοιοῦ.

Ὁ MacLean (1948, 1958, 1970) ἀναθεώρησε τὴν θεωρία τοῦ Papez ὁ ὁποῖος πρέσβευε ὅτι τὸ συναισθημα γεννᾶται σὲ ὑποφλοιώδεις ἐγκεφαλικὲς περιοχὲς καὶ ὅτι ὁ φλοιὸς ἀπλῶς τὸ κατευθύνει πρὸς τοὺς κατάλληλους στοχοὺς καί, ὅταν εἶναι σκόπιμο, τὸ καταστέλλει.

Οἱ δομὲς αὐτὲς συνθέτουν ἓνα κύκλωμα τοῦ Papez, τὸ ὁποῖο ὁ MacLean τὸ ὀνόμασε «μεταιχμιακὸ σύστημα», ἐπειδὴ οἱ δομὲς ποὺ περιλαμβάνει σχηματίζουν ἓνα διαχωριστικὸ ὄριο (μεταίχμιο) γύρω ἀπὸ τὸ στέλεχος καὶ ἄλλες περιοχὲς ποὺ βρῖσκονται στὴ μέση γραμμὴ τοῦ ἐγκεφάλου. Τὸ μέγεθος τοῦ μεταιχμιακοῦ συστήματος εἶναι σχετικὰ σταθερὸ στὰ διάφορα θηλαστικά, σ' ἀντίθεση μὲ τὸ μέγεθος τοῦ ἐγκεφαλικοῦ φλοιοῦ ποὺ παρουσιάζει διάφορες διαφοροποιήσεις. Κατὰ τὴν γνώμη τοῦ MacLean, αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ μεταιχμιακὸ σύστημα ἐλέγχει τὶς πρωτόγονες λειτουργίες ποὺ εἶναι κοινὲς σὲ ὅλα τὰ θηλαστικά.

Τρία κυκλώματα διέκρινε ὁ MacLean.

- (1) ἀμυγδαλοειδῆς καὶ ἱππόκαμπος καὶ ἀφορᾷ στὶς συμπεριφορὲς ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν αὐτοσυντήρηση.
- (2) περιλαμβάνει τὴν ἕλικα τοῦ προσαγωγίου, τὸ διάφραγμα καὶ ἄλλες δομὲς. Αὐτὸ φαίνεται ὅτι σχετίζεται μὲ τὴν σεξουαλικὴ εὐχαρίστηση καὶ τὸ
- (3) περιλαμβάνει τμήματα τοῦ ὑποθάλαμου καὶ τοῦ πρόσθιου θαλάμου. Τὸ κύκλωμα αὐτὸ θεωρεῖται ὅτι παίζει σημαντικὸ ρόλο στὴ συνεργαστικῆ, κοινωνικῆ συμπεριφορᾶ καὶ σὲ διάφορες πλευρὲς τῆς σεξουαλικότητος.

Ὁ Ἀμυγδαλοειδῆς πυρήνας ἔχει ιδιαίτερη σπουδαιότητα ἀπὸ πλευρᾶς νευροφυσιολογίας, καὶ ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κέντρα τῆς ἐπιθετικότητας. Ἡ εἰσαγωγὴ μικροηλεκτροδίων σ' αὐτὸ τὸν πυρήνα τῆς βάσης προκαλεῖ τὴν ἐμφάνιση ἐκδηλώσεων ποὺ εἶναι συνδεδεμένες με φόβο, τὴν ὀργή καὶ τὴν ἐπιθετικότητα. Πέρα ἀπ' αὐτὸ στὴ διέγερση τοῦ ἄμυγδαλοειδῆ πυρήνα καὶ ἄλλων ζωνῶν ποὺ βρίσκονται κοντά, τοῦ ὑποθαλάμου καὶ τῆς φαιῖας ποὺ βρίσκεται γύρω ἀπὸ τὸν ὕδραγωγὸ τοῦ Silvius, συνεργάζονται καὶ μ' ἓνα μπλόκο ἀπαγορευτικοῦ τύπου ποὺ ἀναστέλλει τὴν ἐπιθετικότητα.

Ἡ γνώση αὐτῶν τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἄμυγδαλοειδῆ, χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν τοποθέτηση σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο συσκευῶν ραδιομετάδοσης ἰκανῶν νὰ καταπαύουν τοὺς παροξυσμοὺς ἐπιθετικότητας (tartus) στοὺς σεξουαλικὰ μανιακοὺς.

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω συμπεραίνουμε ὅτι ὅλοι αὐτοὶ οἱ σχηματισμοὶ συμμετέχουν σὲ λειτουργίες ποὺ ἀφοροῦν στὴ διάνοια, συναίσθημα, τὴν σωματικὴ καὶ ψυχικὴ ὑγεία. Εἶναι δυνατὸν ὁμως νὰ προσβληθοῦν ἀπὸ ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ αἰτία, βακτήρια, ιοὺς, παράσιτα, τοξίνες καὶ νὰ ἐμφανισθοῦν ἀσθένειες ὀξείες καὶ χρόνιες. Ἐπίσης νὰ ἀσκήσουν μιᾶς εὐρείας κλίμακας ἐπιδράσεις ἀπὸ θετικὲς ἕως εὐτελεῖς ἀρνητικῆς.

ΑΝΩΜΑΛΙΕΣ: ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΑΙΤΙΑ ΑΠΟ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ἡ ἑλληνικὴ βιοχημικὴ καὶ ἀνοσολογικὴ βιβλιογραφία ἔχει ἐμπλουτισθεῖ κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια με ἀρκετὰ δόκιμα συγγράμματα εἴτε Ἑλλήνων εἴτε ξένων σὲ μετάφραση.

Ξεχώρισα τὰ καίμενα τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στοὺς ιοὺς, ἀπὸ τὴν Ἀνοσολογία τοῦ Travers(1996), καὶ Kourisky (1988) καὶ κατάλαβα ὅτι οἱ ἰοὶ τῶν παιδικῶν μας ἀσθενειῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν κληρονομηθέντων εἶναι δυνατὸν νὰ προκαλέσουν πολλὰ φορὲς διαταραχὲς σωματικῆς καὶ ψυχολογικῆς.

Στὴν περίπτωση τοῦ Πύρρου τὰ συμπτώματα θεωρῶ ὅτι ὀφείλονταν στὸν ἰδ κυρίως τῆς ἐρυθρᾶς, διότι τὸ ἐρύθημα καὶ ἡ ναυτία ὀφείλονται (1) σὲ προσβολὴ τοῦ αὐτόνομου Νευρικοῦ συστήματος, συμπαθητικοῦ καὶ παρασυμπαθητικοῦ ἀπὸ τὸν ἰδ λόγω κατάληψης τοῦ αὐχενικοῦ καὶ τοῦ σφηνοῦπερῶν γαγγλίου.

Ἄλλ' ἐπίσης καὶ προσβολὴ τοῦ αἰθουσαίου γαγγλίου καὶ καταστροφὴ τῶν ἰδεοδεκτικῶν τραχηλικῶν ὑποδοχέων τῶν ἀρθρώσεων, ποὺ ἀνιχνεύουν τὰ αἰσθήματα ποὺ ἔχουν σχέση με τὴν ἰσορροπία τοῦ σώματος.

Οἱ ἰδιοδεκτικοὶ ὑποδοχεῖς τοῦ τραχήλου καὶ ἡ αἰθουσαία συσκευὴ συνεργάζονται γι' αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα. Ὅσον ἀφορᾷ στὶς ὀδοντικῆς ἀνωμαλίες τὰ αἰτία εἶναι, ἡ λοίμωξη τῆς ἐγκύου μητέρας μετὰ τὸν 2ο μῆνα ἀπὸ ἰό.

Ἡ παρατεταμένη ἐκθεση τοῦ ὄργανισμοῦ τοῦ Πύρρου στὰ διάφορα βλαβερὰ ἐρεθίσματα εἶχε δυσμενῆ ἐπίδραση στὴν ὑγεία του.

Τὸ ὑποσυνειδητό του εἶχε κορεσθεῖ ἀπὸ παραστάσεις τῆς ζωῆς τῶν προγόνων του, διαβάζοντας τὴν Ὀδύσεια ἢ ἀκούγοντας ἀπὸ τοὺς γονεῖς του γιὰ τὸν Τρωικὸ πόλεμο καὶ τὴν συμμετοχὴ τους στὶς μάχες καὶ τὴν κατάληψη τῆς Τροίας. Ἦταν ἱστορίες γεμάτες αἶμα, βία, φόνους, ἀλλὰ κι αὐτοκτονίες τῶν συγγενῶν του.

Ἀπὸ τρυφερὴ ἡλικία ὁ Πύρρος κατάλαβε ὅτι ὁ βίαιος χαρακτήρας πάντα χρησιμοποιεῖ τὴ δύναμη γιὰ νὰ καμφθεῖ ἢ θέληση τῶν ἄλλων. Πάντοτε ἀπέβλεπε στὸ νὰ γίνεῖ ἠγέτης γιὰ νὰ ἐκπληρώσει ἓνα κατὰ τὴν ἀντίληψή του ἠθικὸ καθήκον. Στὴν πορεία τοῦ ὁ Πύρρος μεταμορφώθηκε σὲ λύκο καὶ προσπάθησε νὰ ἐπινοήσῃ διάφορες ἱστορίες, στὶς ὁποῖες προέτασε κάποιον εὐγενικὸ σκοπὸ. Μιλοῦσε γιὰ ἄμυνα ἐναντίον ἐκείνων ποὺ ἀπειλοῦν τὴν ἐλευθερία, ἀπαιτοῦσε ἐκδίκηση γιὰ τὰ σκοτωμένα παιδιὰ, τὶς βιασμένες γυναῖκες καὶ τὴν παραβίαση τιμῆς.

Μετέβαλε τοὺς ἀκολούθους του σὲ λύκους. Ἐβγαλε ἀπὸ μέσα του τὸν κακὸ του ἑαυτὸ ἐξ αἰτίας τῶν περιστάσεων τὶς ὁποῖες εἶχε βιώσει. Μέσα του ὑπῆρχαν δυνάμεις ἀνεξάντλητες. Προσπαθοῦσε νὰ ἀναχαιτίσει ἢ νὰ διοχετεύσει τὴν ἐνέργεια αὐτὴ σὲ δημιουργικὲς κατευθύνσεις.

Ἡ ἔνταση τῶν καταστροφικῶν παρορμήσεων δὲν σημαίνει καθόλου ὅτι εἶναι ἀκαταμάχητες ἢ κυριαρχικές. Αὐτὸ προσπαθοῦσε ὁ Πύρρος νὰ ἐπιτύχει, γι’ αὐτὸ τὸ λόγο βρισκόταν σὲ ἀμηχανία, ἀνία, «ἄλυν τινὰ ναυτιώδη» σκεπτόμενος τὸν πόλεμο καὶ τί ἀποτελέσματα θὰ εἶχε, καὶ ὅλα αὐτὰ ἐνεργοποιοῦσαν τὸ αὐτόματο Νευρικὸ σύστημα. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ σκεφτόταν ὅτι θὰ αὐξήσει τὸ προσωπικὸ του γόητρο καὶ θὰ ἀποκτήσῃ δόξα ἐφάμιλλη μὲ τὸν ἐξᾶδελφό του Μ. Ἀλέξανδρο. Αἰσθανόταν ὅτι εἶχε ὑπερβολικὴ δύναμη, ἀλλὰ καὶ πάθη, ἀγανάκτηση, πάθος ἐκδίκησης γιὰ ὅσα συνέβησαν, γιὰ τὶς ἐξορίες του, τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του.

Μὲ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του ταράχθηκε ἡ ψυχὴ του, ἀπογοητεύτηκε καὶ ἡ ἀπογοήτευση ἦταν ὀξύτατη καὶ σοβαρὴ. Ἀλλὰ καὶ οἱ ὀλιγώτερο ὀδυνηρὲς ἐμπειρίες συσσωρευτικὰ κλόνισαν τὴν πίστη πρὸς τὴν ζωὴ. Καθένας προσπαθεῖ νὰ στερεώσῃ τὴν πίστη του μὲ διαφορετικὸ τρόπο.

Πρῶτον, ἐλπίζει σὲ κάποιον θαῦμα ποὺ θὰ στερεώσῃ τὴν πίστη του, καὶ δεῦτερον δοκιμάζει ἀνθρώπους ἢ ἀφήνεται στὰ χέρια μιᾶς πανίσχυρης ἐξουσίας.

Προϋπόθεση γιὰ τὴν ὑγεία καὶ τὴ ζωὴ, εἶναι ὁ σεβασμὸς, ἡ ἀγάπη καὶ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἑαυτὸ του καὶ ὅλα τὰ ζωντανὰ πλάσματα. Αὐτὴ τὴ σταση τὴν ἔχουν ὀνομάσει οἱ εἰδικοὶ ἐπιστήμονες «βιοφιλία».

Μεταδίδεται χωρὶς λόγια καὶ ἐξηγήσεις καὶ ἀσφαλῶς χωρὶς κήρυγμα ἀλλὰ μὲ τὴν ἔμπρακτη ἀγάπη. Ἐκφράζεται μὲ πράξεις καὶ ὄχι μὲ ιδέες.

Εἰδικὲς συνθήκες ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἐνὸς ἰσορροπημένου ἀτόμου εἶναι: ζεστασιὰ καὶ ἀφοσίωση, ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἄλλους στὴ διάρκεια τῆς νηπιακῆς ἡλικίας, ἐμπιστοσύνη, ἐλευθερία καὶ ἔλλειψη ἀπειλῶν ἐπιβολῆς, κακοποίησης. Διδασκαλία περισσότερο μὲ παράδειγμα παρὰ μὲ τὸ κήρυγμα τῶν ἀρχῶν ποὺ καλλιεργοῦν τὴν ἐσωτερικὴ ἁρμονία καὶ δύναμη. Καθοδήγηση στὴν «τέχνη τῆς ζωῆς», ἓνας τρόπος μὲ αὐθεντικὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν τροφὸ

πρὸς τὸ νήπιο. Οἱ ἀκριβῶς ἀντίθετες ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθήκες συμβάλλουν στὴν ἀνάπτυξη τῆς βίας, «τῆς νεκροφιλίας»: Τὸ μεγάλωμα μέσα σὲ ἀνθρώπους ποὺ ὅσο κι ἂν ἀκούγεται παράξενο ἀγαποῦν τὸ θάνατο, ἢ καταστολὴ τῆς ζωτικότητος στὸ νήπιο μὲ τὸν ἀσφυκτικὸ ἔλεγχο καὶ τὴν ἀγνόηση τῶν πραγματικῶν του ἀναγκῶν, ὁ τρόμος, ἡ ρουτίνα, ἡ ἔλλειψη ἐνδιαφερόντων, ἡ μηχανικὴ τάξη ἀντὶ γιὰ μία τάξη ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ μόνη της μὲ τὶς ἄμεσες, ἀσφαλεῖς, δίκαιες ἀνθρώπινες σχέσεις. Τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ ποὺ κινοῦν ὑψηλὰ φορτισμένες δυνάμεις καὶ αὐτὴ μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ καὶ νὰ προβλεφθεῖ μόνο μὲ τὴν κατανόηση αὐτῶν τῶν δυνάμεων. Ὅλα αὐτὰ ἀπὸ τὸν Πύρρο ἔλειψαν διότι μεγάλωσε ἔξω ἀπὸ τὴν θαλπωρὴ τῆς οἰκογένειάς του.

Οἱ παρατηρήσεις τοῦ ἐθνικοῦ μας ἱστορικοῦ Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου εἶναι χαρακτηριστικῆς: «τὸ πνεῦμα τῶν παραλόγων ἐπιχειρήσεων παρέσυρε τὸν Πύρρον ἐν ἔτει 280 π.Χ. στὴν μεγάλη καὶ ὀλέθρια κατὰ τῶν Ρωμαίων ἐκστρατεῖαν»· προσθέτει: Ἐξακολούθησε «ἐκ προαιρέσεως τὸν ἄστατον καὶ πλάνητα βίον ὃν διήγαγεν ἐν τῇ παιδικῇ ἡλικίᾳ καὶ ἐν τῇ πρώτῃ νεότητι». Ἀσφαλῶς στὸν «πλάνητα βίον», ἓνα βίον γεμάτο περιπλανήσεις, αἰτία στάθηκαν οἱ ἔντονε βιωματικῆς ἐμπειρίας ἀπὸ τὴν (νηπιακῇ) ἡλικίᾳ τοῦ Πύρρου. Ἐξ ἄλλου ἡ λέξις «ἄλυσ» ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Πλούταρχος, «Βίος Πύρρου», τοῦ ἀποδίδεται καὶ ὡς πλάνη, περιπλάνηση, «περιφορὰ ἔνθεν κακεῖθεν» «τὸ περιπλανᾶσθαι ἄνευ ἐστίας καὶ ἐλπίδος ἀναπαύσεως».

Νήπιο ἀκόμα ἐκπατρίστηκε σὲ ξένο τόπο γιὰ νὰ σωθεῖ ἀπὸ τὴν σφαγὴ ποὺ ἐτοίμαζαν γι' αὐτὸν οἱ ἐξεγεργμένοι ἐπαναστάτες στὴν πατρίδα του τὴν Ἥπειρο, τὴν ὁποία ἐγκατέλειψε, μαζὶ μὲ ἐλάχιστους πιστοὺς του βασιλικοῦ οἴκου καὶ μερικῆς παραμάνες ποὺ τὸν θήλαζαν.

Ἐφηβος βρέθηκε μὲ τὸν γαμβρὸ τοῦ Δημήτριου τὸν Πολιορκητῆ, καὶ στὴν μετεφηβία του βρέθηκε στὴν Ἀσία παίρνοντας μέρος στὴν μάχη στὴν Ἰψό, ὅπου καὶ διακρίθηκε ἰδιαίτερα. Ἀργότερα στάληκε ὡς ὄμηρος στὴν Αἴγυπτο. Τὰ γεγονότα αὐτὰ ἐπέδρασαν σημαντικὰ στὴ διαμόρφωση τῆς ψυχικῆς του μοίρας καὶ συμπεριφορᾶς.

Μία μέρα ὁ Σικιπῶν ὁ Ἀφρικανός, ὁ νικητὴς τῶν Καρχηδονίων, ρώτησε καθὼς διηγεῖται ὁ Πλούταρχος, τὸν αἰχμάλωτὸ τοῦ Ἀντίβα ποιὸν θεωροῦσε ὅτι ἦταν ὁ μεγαλύτερος καὶ ἱκανότατος στρατηγός. Ὁ Ἀντίβας, μὲ τὴν ἀπλή καὶ εἰλικρινῆ γλῶσσα τοῦ τίμιου πολεμιστῆ δὲν δίστασε νὰ ἀπαντήσῃ πὼς τοποθετοῦσε πρῶτα τὸν Μ. Ἀλέξανδρο, ἔπειτα τὸν Πύρρο καὶ τρίτο τὸν ἑαυτὸ του.

Αὐτὸς ἦταν ὁ Πύρρος, ἀναμορφωτῆς τῆς Ἀμβρακίας, ἢ ὁποία ἔγινε γνωστὴ παγκοσμίως. Χαίρομαι ποὺ κατάγομαι ἀπὸ τὴ Θεσσαλία καὶ γεννήθηκα στὴν Ἄρτα.

ΖΕΥΣ ΚΑΛΕΙ Κ.Π.Ε. ΑΡΑΧΘΟΥ

ΕΛΠΙΔΟΦΟΡΟΣ ΙΝΤΖΕΜΠΕΛΗΣ

Ἀπὸ τὸ μπαλκόνι τοῦ σπιτιοῦ μου στὸ Μενίδι Αἰτωλοακαρνανίας ἀτενίζω τὸ γαλάζιο του Ἀμβρακικοῦ κόλπου. Κοιτῶ καὶ χάνομαι στὸ βάθος ἐκεῖ ποῦ ὁ Ἄγριλος ἢ νησίδα τῆς ξηρᾶς χωρίζει στὰ δυὰ τῆ θάλασσα καὶ τὸ βάλτο. Πάνω στὸ στενόμακρο κομμάτι γῆς ὑπάρχουν τὰ κτίρια τοῦ παλιοῦ τελωνεῖου. Ἡ θωριὰ τους εἶναι ὄρατῆ ἀπὸ πολλὰ σημεῖα τοῦ κόλπου. Σήμερα τὸ τελωνεῖο καὶ τὰ γύρω κτίρια θυμίζουν τὴν πόλη φάντασμα τὴν Κόπρανα, τὸ παλιδὸ λιμάνι τῆς Ἠλείρου. Φτιάχτηκε τὸ 1896 καὶ λειτούργησε μέχρι τὸ 1945. Μετὰ ἔπεσε στὴ σκόνη τῆς λήθης. Δὲν ξέρω ποῖος τῆς ἔδωσε τὸ ὄνομα Κόπρανα ἀλλὰ ἡ μυρωδιὰ τοῦ βάλτου καὶ τὸ πλῆθος τῶν πουλιῶν, τῶν ζώων καὶ τὰ στάσιμα νερὰ τὴν καθιέρωσαν ὡς μιὰ διαφορετικὴ περιοχὴ ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες.

Ὁ βάλτος γνωρίζεται καλύτερα, ἂν τὸν περπατήσεις. Φέτος ποῦ δουλεύω στὸ Κέντρο Περιβαλλοντικῆς Ἐκπαίδευσης Ἀράχθου μου δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ πηγαίνω καθημερινᾶ μὲ τὸ ποδήλατο. Ἀπολαμβάνω τὴ διαδρομὴ καὶ παρατηρῶ τὰ πουλιὰ ποῦ συναντῶ στὸ βάλτο, φλαμίγκο, ἀγριόπαπιες, ἀργυροπελεκάνους, τσικνιάδες, κορμοράνους, γλάρους. Ἐνα μεγάλο μέρος τῆς διαδρομῆς ἀποτελεῖται ἀπὸ ξύλινο διάδρομο. Μονοπάτι ποῦ συνεχίζεται ἀπὸ ἓνα φαρδύτερο χωμάτινο δρόμο. Λίγα μέτρα μετὰ ἓνα γεφύρι καὶ στὸ βάθος δεσποζοῦν τὰ πέτρινα κτίρια. Τώρα ἢ ματιὰ μου συναντᾶ τὴν ἀριστερὴ γραμμὴ τῆς ξηρᾶς ποῦ ἐνώνεται μὲ τὴ θάλασσα. Ἐκεῖ ποῦ στὸ μικρὸ λιμανάκι οἱ ψαράδες δένουν τὶς βάρκες. Δίπλα ἢ μικρὴ ἀποβάθρα καὶ πιδὸ πέρα μικροὶ λόφοι ἀπὸ δίχτυα. Μπλεγμένα δίχτυα σὲ γόρδιο δεσμὸ ποῦ μόνο οἱ ψαράδες γνωρίζουν τὴ λύση.

Ταξιδεύοντας στὶς ὁμορφιές τῆς περιοχῆς κάπου ξεχάστηκα καὶ δὲν πρόσεξα πὼς οἱ ψαράδες εἶναι μαζεμένοι γύρω ἀπὸ τὰ δίχτυα.. Μερικῶν ἢ φωνῆ ἔχει χάσει τὴν κανονικὴ χροιά. Χειρονομοῦν καὶ παλεύουν νὰ πείσουν, κἀνοντας κινήσεις σπασμοδικῆς τόσο στὸ πρόσωπο ὅσο καὶ στὸ κορμί. Χέρια ὑψωμένα, πόδια ποῦ πατοῦν μὲ ἀποφασιστικὴ τῆ γῆ. Προετοιμασία καυγᾶ. Πατῶ γρήγορα τὸ πετάλι καὶ πλησιάζω ἀθόρυβα. Μὲ τραβᾶ ἢ μπᾶσα φωνῆ τοῦ Κλέωνα ποῦ λέει πὼς πρέπει ἐπιτέλους νὰ ἐπέμβουν.

«Δὲν ἀνέχομαι ἄλλο νὰ μοῦ σχίζουν τὰ δίχτυα. Φτωχὸς ἄνθρωπος εἶμαι. Ποῦ νὰ βρῶ χρήματα. Φτάνει πιά » εἶπε καὶ ἀρπάζει τὸ καλάμι καὶ ἔτσι μυτερὸ ὅπως εἶναι τὸ σηκώνει ἐναντίον τῆς χελώνας ποῦ ἔχει μερδευτεῖ στὰ δίχτυα. Ἄν ἔβλεπες τὰ βλέμματα τῶν περισσοτέρων θὰ πρόσεχες ὅτι δὲ συμφωνοῦν μαζί του. Μπορεῖ νὰ τοῦ ἔδιναν δίκιο ἀλλὰ φάνταζε γιὰ αὐτοὺς ὡς ἄνθρωπος ποῦ εἶχε χάσει τὸν ἔλεγχο. Δὲν ἦταν ἡ χελώνα τὸ μόνο θηλαστικὸ ζῶο ποῦ τοὺς ἔκανε ζημιὰ στὰ δίχτυα. Μᾶλλον ὁ Κλέωνας θὰ εἶχε ξεχάσει τὰ δελφίνια. Καὶ ἔχει ἡ περιοχὴ πολλὰ.

Κι ἐνῶ τὸ ξύλο εἶχε σηκωθεί ψηλὰ γιὰ νὰ βρεῖ τὸ στόχο κάποιο χέρι σταμάτησε τὸν Κλέωνα. Ὁ Κλέωνας ἐνίωσε μεγάλη προσβολή. Γύρισε πίσω καὶ θέλησε νὰ ριζεῖ κάτω αὐτὸν ποῦ τὸν ἐμπόδισε. Τὸν ἔσπρωξε λίγο ἀλλὰ ὅταν τὰ μάτια συναντήθηκαν μὲ τὸ γέρο- Μηνᾶ τότε κάτι σὰν νὰ τὸν μαρμαύρωσε.

Τὸ γέρο- Μηνᾶ ὄλοι τὸν σέβονταν. Ὁ λόγος τοῦ ἦταν συμβόλαιο. Ἄσε ποῦ εἶχε βοηθήσει τὸν Κλέωνα πολλές φορές. Κατέβασε λοιπὸν τὸ ξύλο ὁ Κλέωνας μὰ καὶ τὸ κεφάλι. Παραδόθηκε στὸ ἄκουσμα τῆς φωνῆς τοῦ ἔμπειρου ψαρά.

«Τόσα χρόνια καρπώνεις τὸν ἀνθὸ τῆς θάλασσας καὶ ζεῖς τὴν οἰκογένειά σου. Ψαρεύεις μὲ ὅποιοδήποτε τρόπο καὶ βγάζεις καλὲς ψαριές. Καὶ χρησιμοποιεῖς ὄχι μόνο ἐσὺ μὰ κι ἄλλοι δίχτυα ποῦ μαζεύουν τὸ γόνο καὶ ἐξαφανίζεις ὅ,τι ὑπάρχει γιὰ ἀναπαραγωγή. Τώρα τί σὲ ἐνόχλησε, μιὰ χελώνα. Καὶ μάλιστα εἶναι καὶ τραυματισμένη. Δὲ σὲ καταλαβαίνω. Μωρὲ δὲν ἔχεις τσίπα ἀνθρωπιᾶς. Ἄσε καὶ κάτι νὰ ζήσεις».

Τὰ ἔλεγε καὶ τὰ μάτια του ἔβγαζαν σπίθες. Λίγο ἀκόμη καὶ μπορεῖ καὶ νὰ τοῦ ὀρμοῦσε. Τὸ πρόσωπό του εἶχε γίνει κόκκινο σὰν παντζάρι. Οἱ παλμοὶ πρέπει νὰ ἔτρεχαν σὰν τὸ ἄλογο ποῦ καλπάζει. Ἡ ντομπροσύνη τοῦ γερο-Μηνᾶ ἦταν τὸ κυριότερο γνῶρισμά του. Καθαρὸς στὶς σχέσεις μὲ τοὺς ψαράδες κατάφευγε νὰ βγάζει τὸ ψωμί του. Ὅταν ἔπιανε πολλὰ ψάρια ἔδινε μερικὰ σὲ φτωχὲς οἰκογένειες, γιατί πίστευε ὅτι κάποιοι πρέπει νὰ βοηθήσει τοὺς συνανθρώπους του γιὰ νὰ ἀλλάξει αὐτὸς ὁ τόπος. Μὲ τὶς λίγες οἰκονομίες καὶ τὴν ἐργατικότητα κέρδιζε τὸ χάρισμα τῆς ἀξιοπρέπειας ποῦ τὸ ἔχουν λίγοι ἄνθρωποι. Δὲν δίσταζε νὰ παίρνει θέση γιὰ σοβαρὲς ὑποθέσεις ὅποτε τὸ ἀπαιτοῦσαν οἱ καταστάσεις. Νὰ κι ἐδῶ τὸ δίκιο τὸν ἔπνιγε. Πίστευε στὸ νόμο τῆς φύσης. Δὲν ἤθελε ὁ ψαρὰς καὶ ὁ κνηγὸς νὰ ἀφανίσουν ὅλα τὰ δημιουργήματα ποῦ συνυπάρχουν στὴν πλάση. Ἐπιασε τὸ χέρι τοῦ Κλέωνα γιὰ νὰ τὸν ἐμποδίσει νὰ κάνει κακό. Τὸν ἔσπρωξε, τὸν τράβηξε γιὰ νὰ δώσει τὸ παρᾶδειγμα καὶ στοὺς ἄλλους. Καὶ νὰ δεῖς ποῦ κανεὶς δὲν τόλμησε νὰ διαφωνήσει. Ὅλοι τοῦ ἔδωσαν δίκιο. Τὸ εἶδε στὰ μάτια τους καὶ πῆρε θάρρος, ἄρπαξε τὸ καλάμι καὶ τὸ πέταξε μακριὰ. Ἐσκυψε κάτω. Προσπάθησε νὰ ξεμπλέξει τὴ χελώνα ἀπὸ τὰ δίχτυα. Μὲ ἓνα μικρὸ σουγιὰ ἔκοψε τὰ σχοινιά καὶ ἔβγαλε τὰ φύκια. Τώρα διέκρινε τὸ χοντρὸ λαμὸ καὶ τὸ μεγάλο κεφάλι ποῦ ξεχώριζε. Τοῦ εἶπαν οἱ ὑπόλοιποι πὼς ἦταν χελώνα καρέτα -καρέτα. Τὴν ἔπιασαν κοντὰ στὰ βράχια τοῦ μικροῦ λιμανιοῦ. Πολλοὶ σκέφτηκαν τί νὰ κάνουν. Ὁ Κλέωνας τοὺς ἔδωσε τὴ λύση.

«Θὰ σὰς ἔλεγα νὰ πᾶμε νὰ ρωτήσουμε τοὺς δάσκαλους ποῦ εἶναι στὸ Κ.Π.Ε Ἀράχθου. Αὐτοὶ ἀσχολοῦνται μὲ αὐτὰ τὰ θέματα, ἄσε ποῦ ἔχουν καὶ τὰ

μουσεΐα φυσικής ιστορίας και άλιείας. «Πάμε» φώναξε και μπήκε έπικεφαλής τής ομάδας τών ψαράδων.

Βλέποντας την άλλαγή τής συμπεριφορής τόν άκολουθήσαν. Άνοιξαν βήμα και κατευθύνθηκαν πρὸς τὴν κεντρική πόρτα τής διοίκησης τοῦ Κ.Π.Ε. Ἀράχθου. Ὅπως τοὺς έβλεπα νόμισα πὼς εἶναι ὑπνωτισμένοι, ἀφοῦ ἀγνόησαν τὴν παρουσία μου. Γιὰ τοὺς ψαράδες έμοιαζα μὲ ἕνα ξωτικό τῶν παιδικῶν παραμυθιῶν πὸν τὸ βρίσκεις μόνο στὴ φαντασία τῶν ναυτικῶν μας. Πρωτόγνωρη έμπειρία μιᾶς διαφορετικῆς μέρας.

Μὲ τὸ χτύπημα τής πόρτας φάνηκε στὸ κατώφλι ἕνας ἠλικιωμένος μὲ ψαρὰ μαλλιά. Ἦταν ὁ Γιάννης πὸν εἶχε ἤδη μιὰ τετραετία στὸ Κέντρο Περιβαλλοντικῆς Ἐκπαίδευσης. Γνώριζε πολλὰ γιὰ τὴν περιοχή και ἤξερε τοὺς ψαράδες έπειδὴ ἀγόραζε συχνὰ ψάρια. Ἐπινε και κανένα τσιπουράκι στὴν ταβέρνα τοῦ Ταγκαρέλη. Καμιὰ φορὰ κερνούσε τοὺς ψαράδες και πολλές φορὲς έμενε μαζί τους ρουφώντας σὰ βδέλα τὶς διηγήσεις τῶν ψαράδων και τὸν ἀγῶνα νὰ πιᾶσουν ψάρια. Ἔτσι λοιπὸν τὸ Γιάννη τὸν γνώριζαν ὅλοι. Γιὰ αὐτὸ και οἱ ψαράδες πῆγαν μὲ προθυμία νὰ τὸν ρωτήσουν τί μποροῦσαν νὰ κάνουν γιὰ τὴ χελώνα. Ὁ Γιάννης κοίταξε μὲ ἀπορία τοὺς ψαράδες και τέντωσε τ' αὐτιά γιὰ νὰ καταλάβει τί συμβαίνει. Κούνησε τὸ κεφάλι συγκαταβατικά, κάτι πῆγε νὰ πει μιὰ περίμενε κάπου νὰ σταματήσουν. Ὅταν τελείωσαν πῆγε μέσα, έβγαλε ἕνα κατάλογο κι έψαξε στὸ γράμμα Α. Ἔβαλε τὸ δάχτυλο πάνω στὸν ἀριθμὸ και έπειτα πῆρε κάποια νούμερα. Ἀπὸ τὸ βάθος τής τηλεφωνικῆς γραμμῆς ἀκούστηκε μιὰ ἀντρική φωνή.

«Ἀρχέλων» παρακαλῶ, πὼς θέλετε νὰ σᾶς ἐξυπηρετήσω ;

«Σύλλογος Ἀρχέλων ; », ρώτησε ὁ Γιάννης «Τί κάνετε ; Σᾶς παίρνω ἀπὸ τὸ Κ. Π. Ε. Ἀράχθου» και ἀνέφερε τὸν τραυματισμὸ τής χελώνας.

«Ναί, θὰ στείλετε σήμερα τὸ ἀσθενοφόρο γιὰ τὶς ἐπείγουσες περιπτώσεις. Σὲ λίγες ὥρες θὰ εἴσατε ἐδῶ στὴν Κόπρainer. Ὡραία, λοιπὸν θὰ τὰ ποῦμε ὅταν φτάσετε».

Ἡ ὑπόσχεση πὸν ἔδωσε ὁ ὑπεύθυνος τοῦ «Ἀρχέλων» ἱκανοποίησε τοὺς ψαράδες. Τὸ ἀπόγευμα θὰ ἔφταναν στὴν Κόπρainer. Τὰ ὑπόλοιπα ἦταν δική τους ὑπόθεση.

Και πραγματικά ἔγιναν ὅλα ἔτσι, ὅπως ἔπρεπε νὰ γίνουν. Ἐφτασαν τὸ ἀπόγευμα και ὁ γιατρὸς τής ομάδας ἐξέτασε τὴ χελώνα. Τὴ μετέφεραν στὸ κάρναγιο τοῦ Κ.Π.Ε και ἀφοῦ ὁ γιατρὸς ἐπιβεβαίωσε ὅτι ἡ χελώνα ἔχει ἀκρας ὑγείας, ἄφησε τὸν ἐπικεφαλῆς τοῦ Συλλόγου «Ἀρχέλων» νὰ μιλήσει.

«Συνηθίζουμε νὰ βάφουμε τὸ καύκαλο τής χελώνας μὲ κάποιες γραμμὲς ἀναγνώρισης και ἀνὰ πέντε χελῶνες τοποθετοῦμε σὲ μιὰ ἀπὸ αὐτὲς ἕνα μικρὸ τσίπς. Ἡ συγκεκριμένη χελώνα θὰ ἠγηθεῖ μιᾶς ἄλλης ομάδας τής λεγόμενης Κ.Π.Ε. Ἀράχθου. Θὰ τὴν ὀνομάσουμε Ζεὺς, έπειδὴ θὰ γίνεῖ ἀρχηγός. Ἔτσι οἱ ἐκπαιδευτικοὶ πὸν εἶναι ἐδῶ και οἱ ψαράδες θὰ ἔχουν ἕνα φίλο στὴ θάλασσα στὰ βαθιὰ γαλάζια νερὰ τοῦ Ἀμβρακικοῦ. Ὅταν θὰ θέλουμε νὰ μάθουμε πὸν βρίσκεται ἡ χελώνα καρέτα – καρέτα στὸν Ἀμβρακικὸ κόλπο τότε θὰ ψά-

χνουμε μέσα στην οθόνη του υπολογιστή και θα φωνάζουμε: Ζεύς καλεῖ Κ.Π.Ε. Ἀράχθου».

Τί ωραία. Όλα έγιναν όπως τὰ ὀνειρευτήκαμε νὰ γίνουν. Καὶ πῆραν τὴν ἀφηγηματικὴ πορεία τοῦ παραμυθιοῦ. Ἐνώθηκαν καὶ έγιναν ἓνα μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς ξηρᾶς τοῦ βάλτου καὶ τῆς θάλασσας ποὺ ἐξουσιάζουν ἐδῶ καὶ κάμποσους αἰῶνες στὴν ἀγαπημένη Κόπρainera. Καὶ οἱ ψαράδες έγιναν πάλι φίλοι μὲ τὶς χελῶνες καὶ τὰ δελφίνια, ὅπως χιλιάδες χρόνια συμβιώνουν καὶ ζοῦν μαζί τους.

ΣΤΟ ΛΙΧΝΙΣΜΑ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΛΠΟΥΖΟΣ

Ράχες, βουνά και κάμπος. Ρέματα, παραπόταμοι, κι ο Άραχθος. Κρούσταλλα να κρέμονται τὸ χειμώνα, μὴ φωτιές τὴν ἀνοιξη οἱ κουτσουπιές, ἰστιοφόρα δνεῖρα τὸ καλοκαίρι στὸν Ἀμβρακικό, ἀποστρατευμένα φύλλα τὸ φθινόπωρο μὲ χρώματα κατανυκτικὰ καὶ τὰ λεμονοπορτοκαλεόδεντρα ἀέναα πράσινες ἀειθαλεῖς νύφες.

Μπήγεται τὸ ἀλέτρι τῆς μνήμης στὸ χῶμα τοῦ ὀμφάλιου τόπου κι ἀνασηκώνει γεύσεις, μυρουδιές, εἰκόνες, ἤχους κι ἀγγίγματα. Κι ὄλα σὲ πλάθουν καὶ σὲ ζυμώνουν, κι ὄλα τὰ πλάθεις καὶ τὰ ζυμώνεις ἔτσι ποῦ ἴδια νὰ μένουν κι ἄλλα νὰ δείχνουν. Καὶ στροβιλίζεται ἡ Ἄρτα στὸ μέσα σύμπαν, νοσταλγικὸ ἀπόγευμα, φωνὴ τοῦ χθές, ἀλλὰ καὶ τοῦ σήμερα καὶ τοῦ αὔριο.

Καὶ δὲς πὼς σμίγουν σ' ἀνιέρο καὶ ἱερὸ χορὸ τῆς ἱστορίας τὰ περᾶσματα καὶ τῶν ἀνθρώπων τὰ πατήματα, ὅταν ἰτιά γίνεται ὁ χρόνος καὶ λυγίζουν οἱ κορφές του καὶ μπλέκονται κι ἀνταμώνουν. Καντάδες ν' ἀκούγονται ἀπ' τὸ ξημέρωμα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα καὶ γιὰ ἑξήντα τόσα χρόνια καὶ νὰ δένουν κόμπο τῆς πόλης τὰ στενὰ κι ἀπάνω τους, σὲ μεσιανοὺς καιροὺς, νὰ περπατᾶνε Ἴταλοι καὶ Γερμανοί. Μὲ 3Π νὰ στιγματίζονται γυναῖκες κι αἶμα νὰ στάζουν τὰ κομμένα κεφάλια στὸ Μονοπλιὸ ἀργότερα στὸν ἐμφύλιο, μὰ καὶ πρὶν ἑκατὸν σαράντα περίπου χρόνια μὲ δῆμιους Ὀθωμανοὺς, ποῦ ἀπ' τὴ γενιὰ τῶν χριστιανῶν σπαχήδων εἶχαν ρίζα. Καφὲ νὰ πίνουν οἱ σημερινοὶ στὴν πλατεία κι ἴσως ἀκοῦνε τίς φωνές τῶν χωρικῶν ποῦ κάποτε ἔστηναν ἐκεῖ παζάρι κάθε Πέμπτη, κι ἴσως θωροῦν πὼς παραδίπλα τραβᾶ ὁ Σκουφᾶς στὴν Κασσοπίτρα νὰ μάθει τὰ πρῶτα γράμματα. Κι ἂν δὲν τοὺς νιώθουν εἶναι γιὰτὶ δὲν ἔμαθαν πὼς πρέπει σπιθαμὴ τῆ σπιθαμὴ κανεῖς νὰ σκῦβει καὶ ν' ἀκουμπᾶ στὸ χῶμα τὸ αὐτὶ ν' ἀκούσει ποιοὶ τοῦ ἀντιχτυποῦν ἀπὸ κάτω. Γιὰτὶ ἀπ' τὸ αἶμα ποῦ κόχλαζε σ' ἄλλοτινὰ κορμιὰ ζωὴ βυζάξαμε κι ἀπὸ μᾶς ἄλλη ζωὴ θὰ στάξει, κι ἀντιφεγγίζει μέσα στὴ μιὰ ζωὴ ἢ ἄλλη. Μὰ πρέπει τὴ γλῶσσα ὄσων πέρασαν νὰ μάθεις νὰ δι-αβάξεις κι ὕστερα θὰ σοῦ μιλήσουν καὶ θὰ σοῦ ποῦν καὶ θὰ σοῦ δείξουν.

Νὰ σοῦ ποῦν παραμυθάδες πὼς καὶν καντήλια στοὺς γκρεμούς, πὼς ἅγια κόκαλα γυρίζουν πίσω στὸ ποτάμι, πὼς μαρτυροῦν τὴ μοῖρα οἱ ὀμοπλάτες τῶν

ἀρνιών και νὰ φανοῦν μπροστά σου σαράντα πέντε μάστοροι νὰ κτίζουν μύθους στὸ γεφύρι και στὸ Καφὲ Ἀμὰν περιπαθεῖς φωνές νὰ ὑψώνουν κούνιες στὸν γκιόκ ντουνιὰ (οὐράνιο κόσμος) ποὺ ἡμερεῦει τ' ἄγρια. Ὡσπου ξανὰ θηρία τριγύρω νὰ φυτρῶσουν και νὰ ριχτοῦνε στὸ Κομμένο ἢ στὸ Πέτα ποὺ σῶπασε τῶν Φιλελλήνων τ' ἀμουστακο τραγούδι ἢ νὰ σὲ ζῶσουν στὴ Μονὴ Σέλτσου και νὰ γκρεμιστεῖς στὰ ἄπατα. Καὶ νὰ σὲ πάρει ἀπὸ κεῖ ὁ λογισμὸς μέχρι τὸ ράμμα ποὺ πρῶτος ὁ Ἄμβρακας ξετύλιξε, ὡς τῶν Ἀθαμάνων τὶς πόλεις, τῶν Περαιβῶν τὰ χωριά, τῶν βλάχων και τῶν Σαρακατσαναίων τὶς καλύβες κι ὡς τὸ προσκύνημα τοῦ Πύρρου στὴ Θεὰ Ἀρτεμὴ Ἡγεμόνη. Κι ὕστερα σὰν σὲ παραίσθηση νὰ βρεθεῖς νὰ σπρώχνεις τὸ λεωφορεῖο, χεμῶνα, νὰ βγῆι τὴν ἀνηφόρα τοῦ 1970 και πάλι πίσω ἐκεῖ ποὺ ἢ μιὰ θρησκεία θάβεται κάτω ἀπ' τὴν ἄλλη, και λαοί, και τραγούδια και νήματα χιλιάδες στὸ ἴδιο δένονται κουβάρια.

Κι ὅλα ρίζα σου νὰ 'ναι, και κοντινά, και ξένα. Ἐδῶ στὸν Ἐπιτάφιο ἀπὸ κάτω νὰ περνάνε τὰ παιδιά, ἐκεῖ σὲ κυκλικὸς χορὸς νὰ σοῦ τραβᾶ τὰ πόδια ὁ θάνατος κι ὁ οὐρανὸς τὰ χέρια και μακρύτερα ὁ ναύαρχος Φάϊκ Πασᾶς νὰ κτίζει Ἰμαρὲτ και δερβίσης νὰ γίνεται. Ἀνατολὴ νὰ σηκώνεται στὸ Ραδοβύζι, νὰ δέρονται καλικάντζαροι στὶς ρεματιές και νύχτα νὰ φέρνει ὁ Μάρκος Φούλβιος στὴν Ἀμβρακία τραβώντας μὲ χίλια τόσα ἀγάλματα γιὰ τὴ Ρώμη. Καθηλωμένος νὰ μένει ὁ Πήγασος σὲ χάλκινα νομίσματα και τὸ κλαρίνο μὲ λυγμοὺς τῆς χαρμολύπης νὰ στεφανώνει τὰ Τζουμέρκα. Νὰ ὀρχεται ὁ Ἀλάριχος ἀπ' τὰ βουνά, Σαρακηνοὶ ἀπ' τὸ πέλαγος κι ὁ Μακρυγιάννης τῆς Ἀρτινῆς προσφυγοπούλας τὸ δάκτυλο νὰ σώζει ἀπ' τοὺς Γριβαίους γιὰτὶ ἤθελαν τὸ δαχτυλίδι ποὺ δὲν ἔστρεψε νὰ βγῆι...

Νὰ παίζει κάπου ὁ τούρκικος καραγκιόζης στὸν μερντέ, ἄλλοῦ τοῦ Σοφοκλῆ τὰ δράματα ν' ἀνοίγονται στὰ ἀμφιθέατρα και ὡς σήμερα νὰ δέονται διπλοκάγκελο παπάδες, λαϊκοὶ και ψάλτες και μὲς τὶς ἐκκλησιές ν' ἀνταπαντοῦν σὰν σὲ χορὸ ἀρχαίας τραγωδίας. Ἐδῶ σκολεῖα νὰ χτίζει ὁ Μανωλάκης, ἐκεῖ ὁ Μάξιμος Γραικὸς νὰ παίρνει δρόμο γιὰ τὸ Ἅγιο Ὅρος κι ὕστερα γιὰ τὴ Ρωσία, νὰ σοῦ ψιθυρίζει κάτι ὁ Ζαχαρίας Γέργανος, ν' ἀκούει ὁ Κωνσταντῖνος Σακελλαρόπουλος κι ὁ Λάγιος και γύρω ὁ Περάνθης, ὁ Μόραλης, ὁ Δημόπουλος, ὁ Δάλλας, κι ἄλλοι, κατοπινοὶ και πρόγονοι και ὄλων τῶν χρόνων τ' ἀποστάγματα.

Κι ὅπως μετεωρίζεσαι στὰ πρὶν και στὰ μετὰ, πότε νὰ ξενυχτᾶς μὲ λαδολύχναρα σὲ καλύβια, πότε ἀχνοφέγγοντας νὰ τραβᾶς μὲ τὸ ξύλο παραμάσχαλα γιὰ τὸ σκολεῖο και πότε φτενὰ χωράφια νὰ ξεπετρίζεις. Τὴ μιὰ καπνὸ λαθραῖο νὰ κόβεις, τὴν ἄλλη νὰ σοῦ μπήγονται τ' ἀγκάθια τῆς πορτοκαλιάς κι ἀλησιμονώντας τα, νὰ σπαρταρᾶ ἢ γλώσσα σου ἀπ' τοὺς καρπούς της, κι ἄλλοτε ἀλάτι ἀπ' τὰ Τρίκαλα νὰ κουβαλᾶς, ἢ στὸ λόγγο νὰ κρύβεσαι τῶν Γερμανῶν οἱ βόμβες μὴ σὲ βροῦν. Στὶς λάσπες νὰ χώνεσαι, ἕνας ἀέρας ἄρρωστος νὰ σὲ παίρνει και νὰ ρίχνεσαι στὰ πηγάδια και στὸν Ἴναχο μαζί μὲ τοὺς πανουκλιασμένους τοῦ 1816, ἢ μαζί μὲ τοὺς Ἑβραίους νὰ σὲ σέρνει στὰ στρατόπεδα τῆς Γερμανίας. Κι ἀπ' τὴ Γερμανία νὰ μὴ γλιτώνεις. Ἐργάτης νὰ φεύγεις τὸ '60, φωτογραφίες μὲ μαῦρα γυαλιὰ νὰ στέλνεις στοὺς δικούς σου κι ὕστερα κολίγος τοῦ

1881 νὰ γίνεσαι, πὸν φεγγάρι μαῦρο, βυζί τῆς μητριᾶς πατρίδας βύζαξαν κι ἄς καρτεροῦσαν νὰ στᾶξει ἄπάνω τους ὁ ἥλιος μὴν ἄχτιδα.

Κι ὄλο ἐλπίδα νὰ τάξει ἡ Παρηγορήτρια, ἡ Ἁγία Θεοδώρα, ἡ Κόκκινη Ἐκκλησιά, ἡ Παναγία τῆς Ροδιάς, τῆς Ροβέλιστας, τῶν Μελατῶν, ὅλες γένους θηλυκοῦ, τῆς τρυφερότητας καὶ τῆς ἀπαντοχῆς, μὰ οἱ γυναῖκες γιὰ αἰῶνες ζωὴ νὰ διαβαίνουν μὲ κλειστὰ μάτια, πὸν θὰ πεί ζωὴ πὸν δὲν ἔζησαν.

Καὶ νὰ λὲς πολλὰ εἶδα, μὰ τίποτε νὰ μὴν ἔχεις δεῖ. Γιατὶ σὲ καρτεροῦν ποτά-
 μια αἶμα τὸ 1821, τὸ 1822, τὸ 1854. Ποτάμια τὸ 1897, τὸ 1922, τὸ 1940. Ποτά-
 μια αἶμα στὸ Μπιζάνι, στὰ Πέντε Πηγάδια, στὸ γιαταγάνι τοῦ Ἄλλη Πασᾶ, στὴ
 σπάθα τοῦ Λυμπεράκη Γερακάρη. Ἐδῶ νὰ σκοῦζον, ἐκεῖ νὰ καταριοῦνται κι
 ἄλλοῦ ἢ μάνα νὰ πνίγει τὸ παιδί μὴν κλάψει καὶ τοὺς μυριστοῦν οἱ ἀντάρτες
 πὼς εἶναι χωμένοι μὲς τὸ λόγγο. Κι ἂπ' τὸ αἶμα νὰ στρέφεται γιὰ μιὰ ἀνάσα
 στὰ πετροχελίδονα, στὰ γεράκια, στοὺς σταυραετούς, στὰ ζαρκάδια καὶ στοὺς
 πελεκάνους. Κι εὐθὺς νὰ βρῖσκεσαι στὶς γυμναστικὲς ἐπιδείξεις τοῦ Μουχοῦ-
 στι πρὶν σβῆσει ὁ 19ος αἰῶνας κι ἂπὸ κεῖ παγοκολόνες, 70 χρόνια ἄργότερα,
 καὶ νερὸ Κορπὴ ἂπ' τὸ βυτίο ν' ἀγοράξεις καὶ νὰ φεύγεις γιὰ τὰ χωριά, στὰ
 ξεφλουδίσματα στ' ἄλωνα, μὲ ἄπάνω τὸν οὐρανὸ νὰ λιχνίζει ξεδιαλέγοντας
 τ' ἀστέρια. Μὰ νὰ μὴ σ' ἀφήνουν οἱ πρόσφυγες τοῦ 1923 νὰ ἡσυχάσεις, οὔτε
 ν' ἀρκεῖ τὸ φτυάρι κι ὁ κασιμᾶς τὰ στόματα πὸν ἔχεις νὰ χορτάσουν. Νὰ τρῶς
 ψωμί ἀπὸ βελάνια κι ἀγριάδα, νὰ σκίζεις σανίδια στὰ λαγκάδια, νὰ κουβαλᾶς
 λιθάρια καὶ πλάκες γιὰ τὰ γεφύρια καὶ τὰ σπῖτια κι ὄλο νὰ ταξιδεύει ὁ νοῦς
 σου σὰ λαμπαδιάζει τὸ τζάκι καὶ θαρρεῖς πὼς καλπάζουν ἄλογα στὸν μπουχα-
 ρή, πὸν μονάχα στὰ ὄνειρά σου ὑπάρχουν καὶ τὰ θεωρεῖς τ' ὄρεινὸ κρασί ἢ
 τὸ τσίπουρο τὸ ἄψυ πὸν πίνεις.

Θύμισες νὰ ὄχονται ἀνάκατες. Τὸ ψωμί στὴ γάστρα, τὰ στέφανα τῶν γά-
 μων, τὸ βαμβάκι τῆς λεύκας, ἡ σβάρνα στὶς μελίστες, τὰ διβάρια τῆς Βίγλας, τὰ
 πανηγύρια στὶς χωμάτινες πλατεῖες, τὰ κασκέτα τῶν μαθητῶν, τὸ κατάβρεγμα
 τῶν δρομῶν, τὰ σκαλιὰ τῆς Φανερωμένης, οἱ λιτανεῖες τοῦ Μάρτη, τὰ μάλλι-
 να τσουράπια, οἱ φουστάνελες τῶν μανιταριῶν, τὰ σακατεμένα γόνατα καὶ τὰ
 μπαλώματα φεγγάρια στοὺς πισινοῦς, ἡ λούρα τοῦ δάσκαλου, ὁ φλεγόμενος
 Ἰούδας, σὲ πρωτομαγιὲς στὸν Ἀηλιά, τὰ συχαρίκια τῆς κολυμπήθρας, τὰ λού-
 να-παρκ τὸ Μουχοῦστι, οἱ φαβορίτες καὶ οἱ καμπάνες, ἡ ὀθόνη τοῦ Ρέξ, τοῦ
 Ἄλεξ, τοῦ Φαντασία καὶ τοῦ Παλλάς, κι ὄλα ὀθόνη τοῦ ἑνὸς καὶ ὀθόνες μυριά-
 δων νὰ εἶναι, πὸν σμίγουν, χωρίζουν κι ὄλο ἀντάμα βρῖσκονται.

Μὰ ξάφνου βρέχει καὶ μπουμπουνίζει καὶ μούσκεμα φτάνεις στὴν Ἄρτα μὲ
 τὰ πόδια καὶ πίσω καρτεροῦν καλούδια τὰ παιδιά καὶ μολογήματα τῆς πόλης.
 Μὰ οὔτε Πύργος πιὰ ὑπάρχει, οὔτε Πτολεμαῖος, οὔτε Ἐλενος, οὔτε Λάνασσα,
 οὔτε Βιορένα, οὔτε Ἄγγελος Κομνηνός, οὔτε Θεοδώρα. Κι ὅμως ὑπῆρξαν! Νὰ
 ἐκεῖ περπατοῦσαν, καὶ μαζὶ σειρὰ λαοῦ ἀτέλειωτη πὸν ἔγραψε καὶ γράφει τὸ Α
 καὶ τὸ Ω τῆς ζωῆς. Κεῖ πὸν ἠχοῦσαν οἱ ντισκοτέκ τῆς δεκαετίας τοῦ '80, ἢ ἐκεῖ
 πὸν στάθμευαν τὰ τρίτροχα, ἢ στὰ ὑπόγεια ἡμιφωτισμένα καμπαρέ, ἢ τοῦ κά-
 στρου τὰ πλατώματα πὸν τόσες γλώσσες μίλησαν καὶ τόσα μάτια στάθηκαν.
 Μὰ κι ἂν τοὺς βλέπεις κι ἂν δὲν τοὺς βλέπεις ἐδῶ γυροῦν, κιᾶς πῆραν μιλιού-

για οί Ρωμαῖοι νὰ ἐποικίσουν τὴν Νικόπολη καὶ λὲν πὼς νέκρωσε γιὰ 6-7 αἰῶνες ἡ Ἄρτα, κι ἄς ἤρθαν κι ἔφυγαν φυλὲς δεκάδες. Ἔρχεται τὸ γαῖτανάκι τοῦ χρόνου κι ὅλα γύρω του τὰ διπλώνει πάλι. Νὰ ὁ πετροπόλεμος τῶν Ἀμβρακιωτῶν, νὰ κι ὁ πετροπόλεμος ἐπὶ Ὀθωμανῶν, μὰ καὶ μετέπειτα γειτονιά μὲ γειτονιά, καὶ νὰ ἔτος σήμερα στὰ Ἴντερνετ Καφὲ καὶ στὶς ὀθόνες μέσα, στὴ γειτονιά τοῦ κόσμου καὶ τοῦ χρόνου. Γιατὶ γειτονιά εἶναι κι ὁ χρόνος, μὲ τὸ χρόνο ποὺ πέρασε καὶ κεῖνον πού θὰ ἴρθῃ. Νὰ ὅπως φεύγεις πιωμένος ἀπ' τὰ συμπόσια τὸ 200 π.Χ., πιωμένος ἀπ' τὰ καπηλειὰ τοῦ 1600 μ.Χ., μεθυσμένος ἀπ' τοῦ «Κρουστάλλη», τὸ περίπτερο τὸ 1980 καὶ μεθυσμένος, μὰ ἄλλως πῶς, ἀπ' τοῦ Κρουστάλλη τὸ ποίημα ποὺ ἀετὸ σὲ στέλνει στῶν κεραυνῶν τὴ σαρμανίτσα.

Γιατὶ καὶ σύ, κι ἐγώ, κι οἱ ζωὲς ὄλων μεταλαβιά τοῦ χρόνου εἴμαστε καὶ τῆς μνήμης. Σταλαγματιὰ ἀπ' ὅσους μάτωσαν, κι ἔσπειραν καὶ θερίσαμε. Μιὰ ρυτίδα στὸ πέρασμα τῶν αἰῶνων, ἕνας κόκκος ἄμμου στὴν Κορωνησία, μιὰ βελόνα ἔλατου στὸ Βουργαρέλι, ἕνα κελᾶθημα στὴ Ροδιὰ, μιὰ νιφάδα χιονιοῦ στὶς Πηγές, ἕνα θρόισμα στὴ Σκουληκαριά, μιὰ πυγολαμπίδα στὸ Κομπότι, ἕνα δίπλωμα τοῦ νεροῦ στὶς κατεβασιὲς τοῦ Ἀράχθου, ἕνα γλυκόπικρο χαμόγελο στὴν Ἄρτα, ἡ Ἀκαρνανία, ἡ Ἀμβρακία, μὲ ὄνομα ἢ χωρὶς ὄνομα, ὅπως δίχως ὀνόματα ταξιδεύουν οἱ ψυχὲς στὴν Ἀχερουσία λίμνη προτοῦ χαθοῦν στὸ σύμπαν.

ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΑ ΠΑΙΧΝΙΔΙΑ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ

ΣΟΥ ΄ΡΧΟΜΑΙ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΑΣ

Σύμφωνα με τους σημερινούς νομοθέτες και τεχνοκράτες, όσοι ήμαστε παιδιά στη δεκαετία του '60 και του '70, δε θα 'πρεπε να είχαμε έπιβιώσει μέχρι τώρα, γιατί όταν καβαλάγαμε, ως πούμε, τα ποδήλατά μας, δε φορούσαμε κράνη. Κατασκευάζαμε κάτι πατίνια της συμφοράς με τις ώρες και έπειτα άνεβαίναμε στην κορυφή μιάς μεγάλης άνηφόρας -ή Τζουμέρκων προσφερόταν μιά χαρά, άφου έφτανε μέχρι το Μπαϊκούσι- και κατεβαίναμε φούλ, άνακαλύπτοντας πολυ άργά ότι είχαμε ξεχάσει να φτιάξουμε φρένα. Γκρεμοτσακιζόμασταν. Ματώναμε. Σπάγαμε χέρια και πόδια. Πονούσαμε. Κλαίγαμε. Και να σκεφτεί κανείς ότι μάς περιέμενε και καταχέρισμα στο σπίτι για τα γδαρσίματα, μα πιδ πολυ για τα σκισμένα ρουχα...

Και να 'μαστε! Άκόμη ζωντανοί.

Φεύγαμε άπο το πρωι και έπιστρέφαμε λίγο πριν νυχτώσει. Κανείς δε μάς γύρευε ωρρίτερα. Ήξεραν ότι θα έπιστρέφαμε. Δεν είχαμε ούτε Play Station, ούτε X-Box, ούτε video game, ούτε 99 κανάλια στη τηλεόραση, ούτε ήχο surround, ούτε κινητά τηλέφωνα, ούτε προσωπικούς ύπολογιστές, ούτε chat room για μοναχικές ψυχούλες στο Ίντερνέτ. Είχαμε φίλους και πηγαίναμε έξω να τους συναντήσουμε. Και καμιά φορά πλακωνόμασταν και στο ξύλο. Άγριο ξύλο. Αλλά μόνο. Κανένας δεν πήγαινε κλαίγοντας στον μπαμπά η στη μαμά να καταγγείλει εκείνον άπο τον όποιο τις έφαγε. Άν τό 'κανε, μαυρο φίδι που τον έφαγε άπο την καζούρα που θα έτρωγε μετά.

Πηγαίναμε περπατώντας στα σπίτια των φίλων μας. Με τα πόδα πηγαίναμε και στο σχολείο. Όταν δεν είχαμε παιχνίδια να παίζουμε, άνακαλύπταμε καινούρια. Με ξύλα, με λαστιχάκια, με μπαλάκια του τένις, με πέτρες, με νερό, με παλιοσίδερα, με κουβαρίστρες, με τίποτα.

Ναι με τίποτα. Για να παίζουμε το παιχνίδι ΣΟΥ ΄ΡΧΟΜΑΙ, μόνον έναν τοίχο χρειαζόμασταν. Τα άλλα τα άναλάμβανε η παιδική μας φαντασία

αυτοσχεδιάζοντας, μαζί με τη γνώση των μεγαλύτερων παιδιών. Κοινωνοί αυτού του παιχνιδιού ήταν μόνο αγόρια.

Τα αγόρια χωρίζονται σε δυο ομάδες και ρίχνουν κληρο ποιά ομάδα θα τα φυλάξει, ποιά δηλαδή θα κάνει τη μακριά γαϊδούρα. Το αγόρι - μάνα της ομάδας πού τα φυλάει, στέκεται ὄρθιο με την πλάτη στον τοίχο. Το πρώτο αγόρι της ομάδας ἀγκαλιάζει με τα χέρια του τη μέση της μάνας ἀκουμπώντας το κεφάλι του στην κοιλιά της. Τα ὑπόλοιπα αγόρια της ομάδας μπαίνουν το ένα πίσω ἀπὸ τὸ ἄλλο, με μέτωπο πρὸς τη μάνα και σκύβοντας πιάνονται γερά, περνώντας τα χέρια τους ὀλόγυρα στη μέση τοῦ μπροστινοῦ τους και τοποθετώντας τὸ κεφάλι τους ἀνάμεσα στα πόδια τοῦ μπροστινοῦ τους. Μία γέφυρα ἀπὸ παιδικὰ κορμιά πὸν περιμένει τὴν ἔφοδο τῆς ἀντίπαλης ομάδας.

Ἡ ἄλλη ομάδα, κάνοντας ταυτόχρονα και «πόλεμο νεύρων» στη μακριά γαϊδούρα, πειράζοντας και κοροϊδεύοντας, καταστρώνει τὸ στρατηγικὸ σχέδιο. Θὰ πηδήσουν πρώτα οἱ πιὸ ἱκανοὶ γιὰ νὰ φτάσουν κοντὰ στη μάνα και τελευταῖοι αὐτοὶ πὸν δὲν ἔχουν και τὸσες ἱκανότητες. Κανένας δὲν ἀποκλείεται. Ἀπλῶς δὲ θὰ ἔναι ἀπὸ τοὺς πρώτους.

Οἱ ὀδηγίες δίνουν και παίρνουν: ποῖος, πῶς, πότε, ποῦ. Ἐνα-ἔνα τὸ κάθε αγόρι παίρνει φῶρα, φωνάζει παρατεταμένα *σοῦ ῥοχομαι*, και προσγειώνεται ἐπάνω στὶς ράχες τῶν παιδιῶν, πὸν προσπαθοῦν νὰ ἀντέξουν ὄχι μόνο τὸ βάρος, ἀλλὰ και τὰ πειράγματα. Καὶ δὲν εἶναι μόνο ὅτι πρέπει νὰ σκαρφαλώσουν ὄλοι, ἢ μαγκιὰ εἶναι νὰ παραμείνουν χωρὶς νὰ ἀκουμπήσει κανένας κάτω, γιατί τότε καίγεται ἡ ομάδα του και πρέπει νὰ ἀλλάξουν ρόλους, και ποῖος ἀντέχει τὶς φωνὲς τῶν ἄλλων...

Όταν ὄλα τὰ παιδιὰ σκαρφαλώσουν στη μακριά γαϊδούρα, ἀρχίζουν νὰ φωνάζουν:

*Ἐν δυὸ τὸ ταξι
τῶν ἐβραίων τὸ πετοῖ (τρεῖς φορές)
ζὰπ ζοῦπ κατεβεῖτε ἀπ' ἔ ἄλογά σας.*

Ἄν κάποιο παιδί ἀπὸ τὴ μακριά γαϊδούρα δὲν ἀντέξει τὸ βάρος και λυγίσει, τὸ παιχνίδι ἐπαναλαμβάνεται με τοὺς ἴδιους ρόλους.

Φανταστεῖτε λίγο τὴ σκηνή, τὴ δύναμη και τὸ πάθος, τὶς φωνὲς και τὴν ἔνταση. Ὑπερασπίζονται τὴν ομάδα αὐτὴ τὴ στιγμή και τίποτε ἄλλο δὲ μετράει.

Κι αὐτὸ τραβοῦσε γιὰ ὄρες. Κανένας δὲ βαριόταν. Ἄλλωστε ἡ κάθε ομάδα ἔπρεπε νὰ «πάρει τὸ αἷμα της πίσω».

Καθαρὰ ἀγορστικὴ δουλειὰ ἢ ἐπίδειξη δύναμης. Τὰ κορίτσια μποροῦσαν νὰ βλέπουν μόνο, ἄντε και νὰ ἐνθαρρύνουν φωνάζοντας... Ἄλλωστε ὑπῆρχαν ἔνα σωρὸ ἄλλα παιχνίδια πὸν ἔπαιζαν ὄλοι μαζί.

ΤΟ ΘΥΜΗΤ'ΚΟ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΙΝΤΖΕΓΙΑΝΝΗΣ

Μπάρμπα Κώτσου γράφτα...

— Πάλι γράφτα; Βαρέθκα πιά νά γράφω. Άκου Γῶγο δὲν ξαναγράφω.

— Μπὰ τί μ' λές; Κι θὰ τὰ θυμάσαι ἀπέξω. Μπράβο θυμητ'κὸ πό 'χεις.

Πίσω ἀπὸ τὸν Ἄι-Δημήτρη ἐκεῖ ποὺ σμίγει ἡ ὁδὸς Μάνθα μὲ τὴ Βασιλέως Κωνσταντίνου ὅπου τώρα εἶναι τὸ καφεκοπτεῖο τῆς Ἀλεξάνδρας Νίκου Πίσπερη ἦταν ὁ φούρνος τοῦ Κώστα Πίσπερη σχεδὸν μέχρι τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ὁπότε οἱ ἠλεκτρικοὶ φούρνοι ποὺ γεμίσανε τὰ σπίτια μαζὶ μὲ τὰ ἠλεκτρικὰ ψυγεῖα καὶ τὰ ἄλλα ἠλεκτρικὰ σκευὴ κατάργησαν καὶ τὸν φούρνο καὶ τὸν πάγο καὶ τόσα ἄλλα, φουφοῦδες, πυροσιές, μαγκάλια, τὴν καφκιά ποὺ φτιάναμε τὴν πατροπαράδοτη σκορδαλιά τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἢ τὸ γουδι ἢ τὸ σύρμα ποὺ χτυπάγαμε τὸ αὐγολέμονο καὶ τὸ κάνανε μίξερ καὶ τὰ χαλκῶματα καὶ τοὺς τεντζερέδες. Φίλος ποὺ ἦρθε ἀπὸ τὴ Γερμανία μᾶς ἔφερε ἓνα ἠλεκτρικὸ μαχαίρι. Τὸ κρατᾶς κι ἀντὶ νὰ κουνᾶς τὸ χέρι σου πέρα δῶθε κουνιέται ἢ λάμα καὶ κόβει τὸ ψωμί μαζὶ καὶ τὸ χέρι σου ἂν δὲν προσέξεις. Μὴ χειρότερα.

Ὅταν βλέπαμε τὸν Σαρλὼ ἐμεῖς οἱ παλαιότεροι στοὺς μοντέρνους καιροὺς γελάγαμε μὲ τὴν ἠλεκτρικὴ ὀδοντόβουρτσα. Νὰ ποὺ ἓνα-ἓνα ἐπαληθεύονται ἀπὸ τὴν τεχνολογία ἢ ὁποῖα καλπάζει ἀφηνιασμένη. Νὰ δοῦμε τί ἄλλο θὰ ...δοῦμε ποὺ λίγο ἀκόμα καὶ θὰ περάσουν στὴν ἱστορία ὅλα ὅσα ξέραμε καὶ ζούσαμε καὶ καθὼς μάθαμε στὸ ἔτοιμο φαγητὸ ἀναρωτιέμαι ἂν τὰ ἐγγόνια μου θὰ ἔχουν κουζίνα στὸ σπίτι τους ἢ θὰ τρῶνε ἔτοιμο φαγητὸ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ κουβαλάνε τὰ ντελίβερι ἀπὸ τὸ πρῶι ὡς τὸ βράδυ.

Αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ, τὴν εἶχε τόσο εὐστοχα χαρακτηρίσει ὁ κουμπάρος μου – ἅγια ἢ ψυχούλα του– ὁ Κώστας Πίσπερης μὲ τὸν ἀμίμητο τρόπο του. Εἶχε ἔρθει στὴ Πάτρα καὶ πήγαμε νὰ φῶμε κάπου σὲ μιὰ ψαροταβέρνα.

Τοῦ ἄρεσαν τὰ καλαμαράκια καὶ παράγγειλα. Ἦταν νοστιμότητα καὶ πολὺ μαλακά.

Φρέσκα εἶναι ἢ κατεψυγμένα, ρώτησα τὸν σερβιτόρο.

Τι τὸ 'θελα νὰ ρωτήσω. Κατεψυγμένα βέβαια, αὐτὴ τὴν ἐποχὴ δὲν ὑπάρχουν φρέσκα, ἀπάντησε.

Ἄ κουμπάρε μὲ μαγάρσες, ἀγανάκτησε ὁ μπαρμπα-Κώστας. Τέτοια καταφυγμένα δὲν τὰ τρώω ἐγώ, καὶ τό 'κανε πέρα τὸ πιάτο. Μὲ μαγάρσες!

Ὁραῖος τύπος ὁ Κώστας Πίσπερης, γέννημα θρέμμα τῆς Ἄρτας κράταγε τὴν παράδοση ποὺ ἤθελε τὶς νοικοκυρὲς νὰ ψήνουν στὸν φούρνο τὸ φαγητό. Ἰδιαίτερα τὶς Κυριακὲς ὅπου ἀκόμα κι ὁ πιδ φτωχὸς ἔβαζε μιὰ στάλα κρέας μὲ πατάτες ἢ μανέστρα τὸ συνηθέστερο.

Πηγαίναμε ὅσο θυμάμαι τὸ κρέας στὸ ταψὶ καὶ χωριστὰ τῆ μανέστρα ἢ τὰ μακαρόνια γιὰ τὸ πατροπαράδοτο γκιουβέτσι. Μερικὲς τὸ φτιάνανε καὶ μὲ ρύζι ποὺ ἐπάνω του αὐγοκόβανε. Ὁ Κώστα Πίσπερης, παραδοσιακὸς φούρναρης-κλιβανεύς ἔγραφε τὸ ἐπισκεπτήριο, σημάδευε τὸ ταψὶ καὶ χωριστὰ στὴ χαρτοσακούλα τὰ μακαρόνια τῆς κάθε μιᾶς πότε σιγοτραγουδώντας κανένα κλέφτικο καὶ πότε σιγοφέλλοντας ποὺ τοῦ ἄρεσε. Σὲ γιορτὲς καὶ πανηγύρια μάλιστα ποὺ ἀνοίγανε τὴν ἐκκλησιὰ τοῦ Ἁϊ-Σπυρίδωνα στὴν κορφὴ ἀνεβαίνοντας τὰ σκαλάκια τοῦ Ἁγίου Δημητρίου –κλειστή τὸν ὑπόλοιπο χρόνο– ἦτανε καὶ ἐπίτροπος. Καμαρωτὸς μὲ τὸ γκριζωπὸ μουστάκι του λίγο –ἐλάχιστα στριφτὸ στὶς ἄκρες– ἀπόδειξε τῆς παλιᾶς λεβεντιάς, τότε ποὺ ἔφτασε πολεμῶντας πρῶτα στὸ Μπιζάνι κι ὕστερα ὡς τὸ Ἄφιδν Καραχισιὰρ, καὶ μὲ τὴν ἀπαραίτητη χρυσὴ καδένα τοῦ ρολογιοῦ στὸ γιλέκο τοῦ μαύρου ἐπίσημου κουστουμιοῦ του.

Ἔψηνε τὸ κρέας –μάστορας μοναδικὸς σ' αὐτὸ φημισμένος, τὸ εἶχαν νὰ τὸ λένε μέχρι πέρα στὴ γειτονιὰ ποὺ ἐρχότανε ἀπὸ τρία τέσσερα τετράγωνα μακριά. Καὶ δὲν τὸ ἔψηνε ἀπλῶς. Τὸ πρόσεχε, τὸ φρόντιζε νὰ ψηθεῖ καλά, κοιτώντας, γυριζοντάς το κάθε τόσο καὶ ἀπὲ ὅταν ἢ κατάλληλη ὥρα ἔριχνε μέσα καὶ τὴ μανέστρα καὶ λίγο νερὸ νὰ σιγοβράσει μὲ τὸ κρέας. Καὶ δὲ σήκωνε μύγα στὸ σπαθὶ του γιὰ τὸ ψήσιμο.

— Ἄ μωρὲ μπαρμπα-Κώτσου μ' τὸ ξέρανες τὸ κρέας, τοῦ παραπονέθηκε μιὰ γριούλα.

— Ἐμένα θὰ πεῖς ὅτι τὸ ξέρανα. Τί κοιτᾶς; Νὰ τὸ φᾶς μὲ τς μασέλες; Λουκούμ' εἶν'. Ἰγὼ σ' φταίω ἂν δὲν ἔχεις δόντια;

Νά, πάρ' το, ἔκανε τάχα νὰ τῆς πετάξει τὸ ταψί.

— Μπὰ ξωθιδὸς Κώστα μ' μιὰ κουβέντα εἶπα, ἔτσι γιὰ τὸ καλό.

Κοντὰ στὸ '55 ἡ ἱστορία. Δὲν ὑπῆρχαν οὔτε οἱ πολυκατοικίες στὴν ὁδὸ Βασ. Κωνσταντίνου ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴν Παριορίτσα, οὔτε ὁ πεζόδρομος, οὔτε τὰ ἄλλα σπίτια καὶ οἱ δρόμοι ποὺ ἄλλαξαν τὴ μορφὴ τῆς Ἄρτας διατηρώντας ὡστόσο τὴν παλιὰ ρυμοτομία καὶ τὰ σπίτια – διατηρητέα τὰ περισσότερα στὸ ἱστορικὸ κέντρο. Μερικὰ τοὺς ἐτοιμόρροπα.

Χωματόδρομοι οἱ περισσότεροι. Μικρὰ παιδιὰ μᾶς βάζανε ἕνα πεταλάκι στὴ μύτη τοῦ παπουτσιοῦ καὶ ἕνα μεγαλύτερο στὸ τακούνι, τὰ περισσότερα ἀπὸ βακέτα, ὅπου μάστορας-μερακλῆς κι αὐτὸς ὁ Βελισάρης, ὁ Λακιώτης ἐκεῖ στὴ συμβολὴ τοῦ Παντοκράτορα μὲ τὴν Σκουφά, τὰ ἔφτιανε παίρνοντας μέτρο μὲ τὴν πατούσα πάνω σὲ μιὰ ἄσπρη κόλα ποὺ σημάδευε μὲ τὸ μολύβι τὸν περίγυρο τοῦ ποδιοῦ. Στὴ γωνία ἦταν τὸ καπνοπωλεῖο τοῦ Λάκη, κάποιου ἀνάπηρου –στὸ ἕνα χέρι νομίζω– δὲ θυμάμαι ἄλλο ὄνομα πιά καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά τὸ μπακάλικο τοῦ μπάρμπα-Θανάση τοῦ Ἀγαθῆ. Ἀπέναντι –τότε– ἦταν

τὸ φαρμακείο τοῦ Σπύρου Ἀναλογίδη ποὺ συνέχισε νὰ διασώζει τὴ φίρμα του ὁ Γιώργος ὁ ἀξέχαστος φίλος –σημεῖο ἀναφορᾶς ὅσο ζοῦσε γιὰ τὴν Ἄρτα– καὶ τῶρα τὸ συνεχίζει ἡ κόρη του, μιὰ γλυκεῖα, μὲ λαμπερὸ χαμόγελο πάντα καὶ μὲ ὠραῖα φωτεινὰ μάτια ἡ κόρη του ἡ ἀξιαγάπητη Ἀλεξάνδρα. Πιὸ πάνω κολλητὰ ἦταν τὸ γαλακτοπωλεῖο τοῦ Τσαμπούλα καὶ δίπλα πιὸ πάνω ὁ φοῦρνος τοῦ Γιαννάκη. Ἀκριβῶς στὴ γωνία ἐκεῖ ὅπου ἦταν ἢ εἶναι ἀκόμη τοῦ Τζίμα ἦταν τὸ καφεκοπτεῖο τοῦ πατέρα μου ὅπου γεννήθηκα καὶ μεγάλωσα καὶ δὲ λέω νὰ ξεκολλήσω ἀπὸ αὐτὸν τὸν παράξενο ἔρωτα ποὺ ἔχω γιὰ τὴν Ἄρτα.

Δὲν ἦταν ἀσυνήθιστο φαινόμενο καὶ οἱ κάποιες γκρίνιες στὸ φοῦρνο. Ἦταν ποὺ καμιὰ φορὰ ὅσο κι ἂν πρόσεχε τὴ δουλειὰ του ὁ Πίσπερης, τὸ κρέας θὲς ἦταν χοντρὸ καὶ δὲν ψηνότανε, θὲς γιὰτὶ ἢ φωτιὰ ἦταν δυνατὴ καὶ ἄρπαζε ἀπὸ πάνω τὸ ζήτημα ἦταν ποὺ κάποια θὰ εἶχε παράπονο.

— Ἄ μπάρμπα Κώστα μ’ τό καψες.

— Ἄμ τέτοιο κρέας ποὺ πῆγες καὶ ψών’σες! Ἐγὼ σ’ φταίω!

Τὸ πιὸ πολὺ ὡστόσο ἦταν τὰ βερεσέδια. Σωστὸς βραχνάς. Τὸ τεφτέρι πῆγαινε κι ἐρχότανε.

«Γράφτα Κώστα μ’ καὶ μὲ τὴν ἄλλη τὰ πληρώνω».

Τὸ τεφτέρι ἦταν καθὼς θὰ λέγαμε σήμερα ἢ πιστωτικὴ κάρτα τῆς ἐποχῆς καὶ ὁ μπακάλης ἢ ὁ μανάβης ἦταν ὁ ιδιότυπος τραπεζίτης. Τὸ ἴδιο καὶ χειρότερα βέβαια ὁ φοῦρνος.

Δὲν ὑπῆρχε μπακάλικο, μανάβικο, χασάπικο ἢ φοῦρνος ἀκόμα καὶ ψιλικά-τζιζιδικο ποὺ νὰ μὴν πῆγαινε ἢ μικρὴ τοῦ σπιτιοῦ, μὲ τὸ τεφτέρι στὰ χέρια. Λίγα, ἐλάχιστα σπίτια εἶχαν ὑπηρετίες φερμένες ἀπὸ τὰ ὄρεινά, κυρίως, χωριά. Μικρὰ κοριτσάκια ποὺ οἱ γονεῖς τους τὰ ἔστελναν στὴν πόλη νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τὴ φτώχεια καὶ τὴν μιζέρια τοῦ χωριοῦ, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι στὴν πόλη μεγαλώνοντας θὰ μπορούσαν νὰ τὴν παντρέψουν μὲ κάποιον ἐργάτη νὰ βρεῖ τὸ δρόμο γιὰ τὸ μέλλον της.

Μὲ τὸ τεφτέρι –λέξη ποὺ σημαίνει βιβλιάριο, κατάλοιπη ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας–, ὁ βερεσὲς εἶχε παγιωθεῖ σὰν κατᾶσταση, μὲ τὸ ἀζημίωτο καθὼς θὰ λέγαμε καὶ γιὰ τὰ δύο μέρη. Αὐτὸ γιὰτὶ ὄχι λίγες φορές, ὁ χρεώστης ἢ ἔπαιρνε μετάθεση ἂν ἦταν δημόσιος ὑπάλληλος ἢ ἄλλαξε γειτονιὰ ἢ τὸ συνηθέστερο σταμάταγε νὰ ψωνίζει κι ἄλλαξε μαγαζι ὅπου βέβαια ξανάρχιζε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὸ γράψιμο.

Ὅμως κι ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τὸ τεφτέρι λειτουργοῦσε ἀκριβῶς σὰν τὶς σημερινὲς τράπεζες, ὅπου ὁ τόκος ἐπανατοκίζεται καὶ οὔτε μπορεῖς νὰ βρεῖς ἄκρη πῶς καὶ γιὰτὶ οἱ πεντακόσιες γίνανε 5000 καὶ καμιὰ φορὰ σοῦ βγαίνει καὶ τὸ σπίτι στὸν πλειστηριασμό.

«Εἶπε ἢ μάνα μ’ δύο δραχμὲς χαλιβά, δύο δραχμὲς ζάχαρι, τρεῖς δραχμὲς φακές, μὴν δραχμὴ ἀλάτ καὶ λίγες ἐλιές... πολλὲς καλὲς καὶ νὰ τὰ γράψεις.

Ἐγραφε ὁ κὺρ Θόδωρος –ὁ ὁποῖος κὺρ Θόδωρος– ἀντὶ γιὰ δύο τρεῖς, ἀντὶ γιὰ μισὴ δραχμὴ ἑφτὰ δεκάρες καὶ λίγο ποὺ ἔκλεβε στὸ ζῦγι, λίγο ποὺ ἔκλεβε στὸ γράψιμο κι ἀκόμα λίγο ποὺ ὄλο κι ἔκανε λάθος στὴν πρόσθεση οἱ ὀχτῶ ἢ ἐννιά δραχμὲς καταγράφοντα στὸ τεφτέρι 10 μορεῖ καὶ 11.

— Κλέβεις βρέ, είπα κάποτε.

— Δέ βαριέσαι, λές και πρόκειται νά τὰ πάρω ποτέ. Χρωστάνε 20 σοῦ δίνουν ἔναντι 15 και ξαναπαίρνουν 30, σοῦ δίνουν τῖς 20 και αὐξάνεται και ὄλο μέσα σ' ἔχουν. Τουλάχιστον, γράφοντας ποῦ και ποῦ περισσότερα ἔχω τὸ κεφάλαιο σωστό.

Τὸ ἴδιο ἔλεγε και ἡ ἄλλη πλευρᾶ. Ξέρω ποῦ πάνω γράφει, ἀλλὰ ἄστον λές και θὰ τὰ πάρει ποτέ.

Στὸ μπακάλιο μάλιστα τῶν Ἀφῶν Παπανικολάου, ἂν θυμάμαι καλά κάπου ἀπέναντι ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ Ζάρα στὴ Σκουφᾶ, εἶχαν βάσει μιὰ μεγάλη πινακίδα: Βερεσές... ἀπὸ αὐριο.

Ὁ Κώστα Πίσπερης πιδ θυμόσοφος, εἶχε κι αὐτὸς ἀναρτήσει τὴ δική του ἔμμετρη πινακίδα.

«Ὁ βερεσές ἀπέθανε και θάψαν τὰ τεφτέρια
και τὰ κορίτσια νά ῥχωνται μὲ τὰ λεφτὰ στὰ χέρια».

Κάπου ἐκεῖ ἦταν ποῦ ἔγινε τὸ ἀμίμητο.

Πέρασε ὁ Γιώργο Νάκο (ἄλλο τὸ πραγματικό του ὄνομα νά μῆ παραξηγηθοῦμε κι ὄλας ἀπὸ τυχὸν συγγενεῖς ποῦ ζοῦνε), πῆρε τὸ ταψὶ ποῦ εἶχε πάει γιὰ ψήσιμο ἡ γυναῖκα του μὲ τὰ φασόλια γίγαντες και κατὰ τὴ συνήθειά του «Γράψ' τα Μπάρομπα Κώτσου. Μὶ τν ἄλλη πληρώνω».

Ἀγανάκτησε ὁ κουμπάρος μου ὁ Πίσπερης.

— Ἄκου δῶ Γῶγο. Βαρέθ'κα πιά. Δὲν ξαναγράφω.

— Μπὰ τί μ' λές. Καὶ θὰ τὰ θμάσαι ἀπέξω. Μπράβο θυμητ'κὸ πό 'χεις.

Ὡραῖος τύπος ὁ Γιώργο Νάκος πέρασε λέγανε μιὰ ζωὴ στὸ βερεσέ. Ἀνεπρόκοπος ὄσες δουλειές κι ἂν ἔκανε, κι ὄχι ποῦ δὲν ἦταν ἄξιος, ἀλλὰ εἶχε βρεῖ τὴ φιλοσοφία τῆς ζωῆς του στὸ δὲ βαριέσαι ὅτι βρέξει ἄς κατεβάσει.

«Σ' λέω μάνα μ' ἡ ζωὴ εἶνι λίγη. Ἔτς ἔκανις νίφτικις ἀπονίφτικις κι μέχρι νὰ πιεῖς τοὺν καφέ σ' βράδιασε κι ὄλας. Πότε νὰ προυλάβεις νὰ δ'λέψεις. Τί νομίζεις πὼς εἶνι ἡ δ'λειά. Παιγνίδ'. Θέλει μυαλό, θέλει χέρια, θέλει νὰ κάτσεις κάτου νὰ σκιφτεῖς, νὰ βάλεις πρόγραμμα, νὰ καταστρώσεις σχέδια, νὰ πιάσεις κόσμο κι κοσμάκι, ἄσε ποῦ θέλ κι λεφτὰ. Λιφτὰ σ' λέω πουλά. Ποῦ νὰ βριθοῦνε. Ποιὸς σοῦ διν σήμερα δαν'κά - κανένας. Πέσε ὅτι σοῦ ζητάω «δῶμ' ἕνα χιλιάρο», μ' δίν'ς; Ὅχι βέβαια. Οὔτε ἐγὼ θὰ σοῦ δ'να. Ἄρα. Ἐδῶ σ' λέω καφέ νὰ κινάσεις κι δυσκολεύεσαι πόσο μᾶλλον λιφτὰ. Ἀλήθεια, κερνάς; Κι κανὰ τσιγάρο, κάν'ς ποῦ κάν'ς τοῦ καλὸ κάν' το σουστά.

Αὐτὸ τὸ «κερνᾶς» ἦταν ἡ φιλοσοφία τῆς ὄλης ζωῆς του ποῦ τὴν πέρασε στό... «γράφτα. Μὶ τ'ν ἄλλη πληρώνω».

Βέβαια μιὰ τοῦ δίνανε μιὰ ὄχι, μιὰ ἄλλαξε περίπτερο και μιὰ στὸ παζάρι ποῦ τὸν ξέρανε. Πότε μιὰ πατάτα ἀπὸ τὸν ἕναν, πότε ἕνα λάχανο ἀπὸ τὸν ἄλλον. Τὸν κάνανε χάζι.

Κι ὄχι πὼς ἦταν ζήτουλας. Μιὰ στάλα ἀξιοπρέπεια ἔχουμι - τό 'λεγε κι ὁ ἴδιος. Γιατὶ ζεῖ ὁ ἄνθρωπος;

Γιὰ μιὰ στάλα ἀξιοπρέπεια ζεῖ ὁ ἄνθρωπος. Ὅλα κι ὅλα. Ἀπλῶς ἦταν αὐτὸ πὺν λέμε ἀμακαδόρος. Τσιγάρο στὴ τράκα, καφὲ στὴν τράκα, στὸ οὔζο πιὸ τυχερὸς γιὰτὶ ὅλοι κερνάγανε κι ὅταν ἐρχότανε ἡ σειρά του νὰ κερᾶσει ἔβρισκε πάντα μιὰ ἀφορμὴ καὶ τό ’στριβε:

«Μὲ περιμέν ὁ δικηγόρος ὁ Καρατζέν’ς νὰ κανουνίσουμε κάτ’ κληρουνιμικὰ ἀπ’ τν Ἀμερικὴ ἀπ’ τουν ἀδερφό μου τὸν Γάκα. Μιγᾶλη κληρουνουμιὰ ἀδερφὲ ἀλλὰ μέχρι νᾶ ’ρθει... Ἀλήθεια, μήπως σ’ περσεύει κανὰ πενηντόφραγκο κι αὔριο στὸ δίνω. Αὐτὸ ἦταν πάντα τὸ φινᾶλε.

Καὶ τότε ἦταν πὺν μιὰ μέρα ἀγανάκτησε ὁ Κώστα Πίσπερης.

— Ἄκου ἐδῶ Γώγο. Δὲν ξαναγράφω.

— Τί μ’ λὲς καὶ θὰ τὰ θυμᾶσαι ἀπέξω; Μπράβο θυμητ’κό;

ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΗΜΕΡΑ ΘΕΑΤΡΟΥ

ΚΩΣΤΑΣ ΑΠ. ΚΩΤΣΑΚΗΣ

Η 27η Μαρτίου έχει καθιερωθεί να γιορτάζεται «Παγκόσμια Ημέρα Θεάτρου». Το Θέατρο «είναι μία από τις μεγαλύτερες εφευρέσεις της ανθρωπότητας», είχε πει το 2004 ο θεατρικός συγγραφέας Τάνκρεντ Ντόρστ, με άφορμή της «Παγκόσμιας Ημέρας Θεάτρου». Το μήνυμα «Παγκόσμιας Ημέρας Θεάτρου», γράφεται από τον ανώτερο καταξιωμένο θεατρικό συγγραφέα και διαβάζεται σε όλες τις θεατρικές σκηνές παγκοσμίως, λίγο πριν ανοίξει ή αυλαία. Παράλληλα όμως ο ίδιος στο μήνυμά του υπενθυμίζει ότι και το θέατρο είναι «εφεύρεση των Ελλήνων», που το ανέδειξαν οι πρώτοι θεατρικοί συγγραφείς στον κόσμο, που τα έργα τους έμειναν άθανατα, οι κορυφαίοι δραματουργοί Αισχύλος, Σοφοκλής, Ευριπίδης και ο μεγάλος κωμικός Αριστοφάνης. Στην Αρχαία Ελλάδα ήταν μία έκφραση της Δημοκρατίας. Ταυτίστηκε με την τέρψη αλλά και την εκπαίδευση όλων των κοινωνικών στρωμάτων, ακόμη και των πιο χαμηλών, με τους χορηγούς, που χορηγοῦσαν δωρεάν προσκλήσεις στους φτωχούς. Θα πρέπει να επισημάνουμε, ότι η τέχνη του θεάτρου είναι μια ξεχωριστή θέση στην κουλτούρα κάθε λαού.

Όπως και να έχει, για να μην τα ισοπεδώσουμε όλα, το θέατρο είναι από τις πιο ισχυρές και άμεσες μορφές που μπορούν να διασκεδάσουν αλλά και να παιδεύσουν το λαό. Έξάλλου τόσες παγκόσμιες ημέρες έχουμε που δεν αξίζουν. Αυτή τουλάχιστον –ή γιορτή του θεάτρου– έχει κάποιο έστω και έθιμοτυπικό σκοπό. Είναι γεγονός ότι ο θεατρικός συγγραφέας ταυτίζει το θέατρο με τη ζωή. Όπως ισχυρίζονται διακεκριμένοι θεατρικοί συγγραφείς, οι ανθρώπινες σχέσεις ακολουθούν μια θεατρική δομή. Η χρήση του χώρου, ή γλώσσα του σώματος, ή επιλογή των λέξεων και ο χρωματισμός της φωνής, ή σύγκρουση ιδεών και συναισθημάτων, ό,τι παρουσιάζουμε επί σκηνής και ό,τι ζούμε στη ζωή. Είμαστε φτιαγμένοι από θέατρο! Τελετές και τυχαία περιστατικά, όπως επίσης ο πρωϊνός καφές, ή καλημέρα που ανταλλάσσουμε, ή συνεσταλμένη αγάπη και τα θυελλώδη πάθη, μία συνεδρίαση συγκλήτου ή μια διπλωματική συνάντηση, όλα είναι θέατρο. Ισχυρίζονται ακόμη ότι, μία από τις κύριες υπηρεσίες του θεάτρου μας είναι να ευαισθητοποιήσουμε τους ανθρώπους στις παρα-

στάσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ὅπου οἱ ἠθοποιοὶ εἶναι καὶ θεατὲς καὶ ἡ σκηνὴ καὶ οἱ θέσεις στὴν πλατεία τοῦ θεάτρου συμπίπτουν. Ὅλοι μας εἶμαστε καλλιτέχνες. Κάνοντας θέατρο μαθαίνουμε νὰ βλέπουμε αὐτὸ ποὺ εἶναι προφανές, ἀλλὰ ποὺ συνήθως δὲν μπορούμε νὰ δοῦμε, ἐπειδὴ δὲν ἔχουμε συνηθίσει νὰ τὸ παρατηροῦμε. Αὐτὸ ποὺ μᾶς εἶναι οἰκεῖο γίνεται ἀόρατο. Κάνοντας θέατρο φωτίζουμε τὴ σκηνὴ τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Τὸ θέατρο εἶναι ἕνας καθρέφτης τῆς κοινωνίας μὲ πρωταγωνιστὲς ὅλους ἐμᾶς.

Θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε διὰ τὸ Ἑλληνικὸ Κέντρο τοῦ Διεθνoῦς Ἰνστιτοῦτοῦ Θεάτρου (ΔΙΘ), σὲ συνεργασία μὲ Ἀθηναϊκὲς σκηνὲς καὶ θιάσους, γιόρτασε τὴν Παγκόσμια Ἡμέρα Θεάτρου, προσφέροντας δωρεὰν προσκλήσεις.

Ἡ λέξη ΘΕΑΤΡΟ σημαίνει, στὴν πλατεία ἔννοιά της, μιὰ ὁποιαδήποτε σκηνικὴ παράσταση. Μὲ τὸν ὄρο «Δραματικὸ θέατρο», ἐννοοῦμε ἀποκλειστικὰ τὸ θεατρικὸ ἐκεῖνο εἶδος, ποὺ παρουσιάζει πραγματικὸ ἢ φανταστικὸ «γεγονός», μὲ τὴν τέχνη τοῦ λόγου καὶ φέρνει σὲ ἐπικοινωνία τοὺς θεατὲς καὶ τοὺς ἠθοποιούς. Μὲ τὸν θεατρικὸ λόγὸ ὁ συγγραφέας μεταμορφώνει τοὺς ἠθοποιούς, τὰ πρόσωπα δηλαδὴ ποὺ παίζουν τὸ ἔργο καὶ ποιοῦν –κάνουν– ἦθος, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴ σειρά τους ἀσκοῦν ἠθοποιὸ καὶ ἀγαθοποιὸ ἐπίδραση στοὺς θεατὲς, τοὺς ὁποῖους ψυχαγωγοῦν, διδάσκουν καὶ μεταμορφώνουν σὲ καλύτερους ἀπὸ ὅ,τι ἦταν πρὶν δοῦν τὸ θεατρικὸ ἔργο.

Σύμφωνα μὲ τὸν ὄρισμὸ ποὺ δίνει ὁ Ἀριστοτέλης «τραγωδία ἐστὶ μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας». Ἡ ἄποψη αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλη ἐπικρατεῖ γενικὰ καὶ τὴν δέχεται ὁ Σαίξπηρ καὶ πολλοὶ ἄλλοι μεγάλοι θεατρικοὶ συγγραφεῖς καὶ ἄνθρωποι τοῦ θεάτρου. Τὸ θέατρο εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία τέχνη. Τέχνη ποὺ παράλληλα μὲ τὴν ψυχαγωγία ποὺ προσφέρει, εἶναι καὶ λειτουργία, ἢ ὁποῖα ὑπηρετεῖ τὸ ἄτομο, θεατὴ, μεταμορφώνοντάς το ἐσωτερικὰ καὶ ψυχικὰ. Εἶναι μάλιστα πολυσύνθετη καὶ αὐτόνομη τέχνη καὶ ὄχι ἀπλὸ λογοτεχνικὸ εἶδος, ὅπως τὸ θεωροῦσαν παλαιότερα.

Τὸ θέατρο, ὅσο κι ἂν φαίνεται περιέργο, εἶναι στὴ γένεσή του, συνδεδεμένο μὲ τὸ κρασί καὶ τὸν θεὸ τῆς ἀμπέλου, δηλαδὴ τὸν Διόνυσο ἢ Βάκχο, γιὰ τοῦ Δία καὶ τῆς Σεμέλης. Ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ αὐτοῦ, ποὺ τὸν συνόδευαν οἱ Σάτυροι, οἱ Βακχίδες καὶ οἱ Δαίμονες τῶν δασῶν, γινόταν μὲ οἶνοποσία, γιορτὲς καὶ διθυράμβους. Οἱ διθυράμβοι ἦταν μέρος μελοποιημένου ποιήματος, ποὺ τραγουδιόταν πρὸς τιμὴ τοῦ Βάκχου, εἴτε ἀστεῖο περιεχόμενο, μιὰ καὶ μιλοῦσε γιὰ τὰ κωμικὰ κατορθώματα τῶν μεθυσμένων, προκαλοῦσε δὲ κέφι καὶ γέλια στοὺς ἀκροατές.

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου ποὺ περιοριζόταν στὴν ἀρχὴ στοὺς διθυράμβους ποὺ τραγουδοῦσε ὁ χορὸς μὲ ἀκαθόριστο ἀριθμὸ μελῶν, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν ἀκολουθία τοῦ θεοῦ αὐτοῦ καὶ ἦταν μεταμφιεσμένοι, μεταμορφωμένοι «σὲ τράγους», εἶναι ἡ ἀφετηρία, τοῦ σατυρικοῦ στὴν ἀρχὴ Δράματος. Ἡ λέξη Δράμα προέρχεται, ὡς γνωστόν, ἀπὸ τὸ ρῆμα «δράω» –πράττω, κάνω κάτι– ποὺ παράγωγὸ του εἶναι ἡ λέξη «δράση». Δράση λοιπὸν καὶ δράμα ἔκαμαν τὰ μέλη τοῦ χοροῦ τῆς ἀκολουθίας τοῦ Βάκχου, ποὺ χόρευαν καὶ τραγουδοῦσαν μεταμορφωμένα σὰν τοὺς Σάτυρους «σὲ τράγους», γύρω ἀπὸ τὸν βωμὸ τοῦ θεοῦ

τὸν «κύκλιο χορὸ». Αὐτοὶ οἱ τράγοι ποὺ τραγουδοῦσαν καὶ χόρευαν (τράγος, ἄδει - τράγος λέει ὠδή = τραγωδία), ποὺ δροῦσαν, ἀνέπτυσσαν δράση, ἔκαναν δράμα, εἶναι οἱ μακρυνοὶ γεννῆτορες τῆς «τραγωδίας, τοῦ δράματος, τοῦ θεάτρου». Τὸ 600 π.Χ. στὴν Κόρινθο, ὁ κιθαρωδὸς Ἀρίων ὁ Μηθυμναῖος εῤῥθμισε αισθητικότερα τὰ σχετικὰ μὲ τὸ χορὸ καὶ τὴ δράση του, προσθέτοντας στὸ διθύραμβο, ἔκτος ἀπὸ τὶς ἀστεῖες ὑποθέσεις τοῦ ποιήματος, καὶ τὶς τραγικὲς. Ἔτσι ὁ διθύραμβος ἀποκτᾶ διπλὸ χαρακτήρα καὶ τὸ δράμα διακρίνεται σὲ σατυρικό, κωμωδία, καὶ σὲ τραγωδία, ποὺ ἐκφράζει λυπηρὲς καὶ τραγικὲς σκηνές.

Ὁ Θέσπις ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ εἶναι ὁ ἰδρυτὴς καὶ θεμελιωτὴς τῆς Ἑλληνικῆς τραγωδίας. Αὐτὸς εἰσήγαγε καὶ ἓνα «ὑποκριτὴ» ἢ (ἀποκριτὴ), ποὺ ἄρχισε νὰ ἀπαντᾷ στὰ ὄσα λυπητερὰ ἢ χαρούμενα ἔψαλλε ὁ χορὸς. Ἔτσι δημιούργησε ἓνα εἶδος διαλόγου, ὁ ὁποῖος ἀντικατέστησε τὸν συνεχῆ μονόλογο, ποὺ ὑπῆρχε στὴν ἀρχή. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα, ἡ ἔμπνευση αὐτῆ τοῦ Θέσπιδος δημιούργησε τὸ Δράμα μὲ τὴ νέα του οὐσία καὶ τὴ νέα μορφή του, τὴ διπλὴ Τραγωδία-Κωμωδία. Κι' ὅταν τὸ 534 .Χ. οἱ σχετικὲς γιορτὲς ὀργανώθηκαν συστηματικότερα καὶ ὀνομάστηκαν ἀπὸ τὸν Πεισίστρατο, (τύραννος τῶν Ἀθηνῶν καὶ συγγενῆς τοῦ Σόλωνα), «τραγικοὶ ἁγῶνες», κέρδισε τὸ πρῶτο βραβεῖο τῆς τραγωδίας, ποὺ ἦταν μάλιστα ἓνας τράγος.

Μὲ τὶς ἐρωτήσεις καὶ τὶς ἀπαντήσεις τοῦ κορυφαίου τοῦ χοροῦ πρὸς τὸν «ὑποκριτὴ», δόθηκε ἡ εὐχέρεια νὰ διευρυνθοῦν τὰ ὄρια τῆς δραματικῆς τέχνης.

Ἔτσι, ἐνῶ τὰ θέματα τῆς δραματοποιίας λαμβάνονταν στὴν ἀρχὴ ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τοὺς μύθους τοῦ Διόνυσου καὶ ἦταν μικρὰ καὶ τὸ λεκτικὸ τους «γελοῖο», κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ διευρυνση τῶν ὀρίων τῆς δραματοποιίας μὲ τὸν «ὑποκριτὴ» καὶ τὸν διάλογο, ἔδωσε τὴν εὐκαιρία στὸν Θέσπι νὰ γράψει γιὰ κάποια «ὑποτυπώδη», ὅπως ὑποστηρίζεται, τραγωδία γιὰ τὸ μῦθο τοῦ Πενθέα (Βασιλιᾶ τῆς Θήβας καὶ ἔγγονο τοῦ Κάδμου, ποὺ παραδόθηκε -ὁ Πενθέας- ἀπὸ τὸν Διόνυσο στὶς μαινόμενες Βακχίδες, οἱ ὁποῖες τὸν κατασπάραξαν ἐπειδὴ ἀπαγόρευσε σ' αὐτὲς νὰ τελέσουν τὴ γιορτὴ τοῦ θεοῦ).

Οἱ μαθητὲς τοῦ Θέσπιδος, Χοίριλος καὶ Φρύνιχος (540 π.Χ.), ἔδωσαν νέα ὄψη στὸ Δράμα. Ὁ Φρύνιχος εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ χρησιμοποίησε γυναικεῖα μάσκα στὴ σκηνή, (ὄλοι οἱ ἠθοποιοὶ στὴν ἀρχαιότητα ἦταν ἄνδρες). Ἐπίσης πρῶτος αὐτὸς ξέφυγε ἀπὸ τοὺς Διονυσιακοὺς μύθους καὶ ἔδωσε τραγωδίε μὲ ἱστορικὰ θέματα (π.χ. Μιλήτου ἄλωσις ποὺ διδάχθηκε τὸ 423 π.Χ.).

Ὁ Αἰσχύλος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ εἰσήγαγε τὴν ἐπόμενη καινοτομία στὸ θέατρο: Πρόσθεσε στὴ σκηνὴ καὶ δεῦτερο ἠθοποιὸ (ὑποκριτὴ). Ὁ δὲ Σοφοκλῆς πρόσθεσε καὶ τρίτον, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης στὰ Ποιητικά. Ἔτσι ἡ τραγωδία ἔφτασε στὴ γνωστὴ πληρότητα καὶ τελειότητά της. Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα τὰ ἔξοδα γιὰ τὸ «ἀνέβασμα» τῶν θεατρικῶν ἔργων πλήρωνε κάποιος πλούσιος πολίτης ὁ «χορηγός», ὄχι γιὰ νὰ τὰ βλέπουν μόνο οἱ ἄρχοντες τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ ὁ λαὸς, ἐνῶ στὶς ἡμέρες μας «χορηγοὶ» εἶναι ἐπώνυμοι μεγαλοεπιχειρηματίες καὶ Τραπεζίτες, γιὰ διάφορες καλλιτεχνικὲς ἐκδηλώσεις, στὸ «Μέγαρο Μουσικῆς», γιὰ προσωπικὴ προβολὴ καὶ προκειμένου τὴν ἄλλη ἡμέρα νὰ

γράφουν οί κοσμικὲς στήλες τῶν ἡμερησίων γιὰ τοὺς παριστάμενους, ὑψηλῶν εἰσοδημάτων, καὶ γιὰ τὶς κυρίες μὲ τὶς πανάκριβες τουαλέτες καὶ τὰ πανάκριβα μπιζού. Ἄλλες ἐποχές, ἄλλα ἦθη.

Ἀρχιτεκτονικὰ κάθε θέατρο στὴν ἀρχαιότητα χωριζόταν σὲ τρία μέρη: α) Στὸ κυρίως θέατρο (κοῖλον), ὅπου κάθονταν οἱ θεατές. β) Στὴ σκηνή, ὅπου ἔπαιζαν οἱ ἠθοποιοὶ καὶ γ) στὴν ὀρχήστρα, ποὺ βρισκόταν μεταξὺ κυρίου (κοῖλου) θεάτρου καὶ σκηνῆς. Τὰ ἀρχαῖα θέατρα ἦταν ὅλα ὑπαίθρια. Ἦταν χωρισμένα σὲ ἡμικύκλια, χρισμένα τὸ ἓνα πίσω καὶ ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ ἄλλο «ἀμφιθεατρικά»). Στὸ κέντρο τῆς ὀρχήστρας ὑπῆρχε ὁ βωμὸς τοῦ Διονύσου ποὺ λεγόταν θυμέλη. Γύρω ἀπὸ τὴ θυμέλη στεκόταν ἡ ἐκινεῖτο δραματικὸς χορὸς, ποὺ στὴν ἀρχὴ ἔψαλλε τοὺς διθύραμβους. Ἐνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα ὄργανα τοῦ μηχανικοῦ ἐξοπλισμοῦ τοῦ ἀρχαίου θεάτρου ἦταν ἡ μηχανὴ (ἓνα εἶδος γερανοῦ), μὲ τὴν ὁποία κατέβαιναν δῆθεν ἀπὸ τὸν οὐρανὸ πρόσωπα μετέωρα, ποὺ συμβόλιζαν τὸν θεό, γιὰ νὰ δοθεῖ κάποια «θεϊκὴ λύση» στὴν ὑπόθεση τῆς τραγωδίας. Ἡ μέθοδος αὐτὴ χρησιμοποιόταν κυρίως ἀπὸ τοὺς τραγικοὺς ποιητές, ὅταν μὲ τὴν πλοκὴ τοῦ ἔργου περιέρχονταν καὶ οἱ ἴδιοι σὲ ἀδιέξοδο γιὰ τὴν παραπέρα συνέχιση τῆς τραγωδίας τους καὶ γιὰ τὴ σωστὴ λύση ποὺ ἔπρεπε τελικὰ νὰ τῆς δώσουν. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ τὴ λύση ἔδινε ἐπιθελικὰ, αὐθαίρετα, ὁ «ἀπὸ μηχανῆς θεός», ὁ ὁποῖος κατέβαινε ἀπὸ τὸν οὐρανὸ. Αὐτὰ γιὰ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, σχετικὰ μὲ τὸ θέατρο καὶ τὴ γέννησίν του.

Ὅπως σὲ ὅλα, καὶ στὸν τομέα τοῦ θεάτρου οἱ Ῥωμαῖοι μιμήθηκαν τὰ ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ θέατρα, ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ ἄποψη, μὲ μόνη τὴ διαφορὰ ὅτι κατασκεύαζαν πολὺ μεγάλη σκηνὴ καὶ δὲν ἔφτιαχναν ὀρχήστρα. Ἀπὸ ἄποψη θεάματος οἱ Ῥωμαῖοι ἔβλεπαν φανταχτερὰ θεάματα, ἀλλὰ καὶ βάρβαροι (παρελάσεις ἐλεφάντων, ἀλόγων κ.λπ., ἀλλὰ καὶ μονομαχίες μονομάχων, ποὺ ἔπρεπε ὁ ἓνας νὰ σκοτώσῃ τὸν ἄλλον). Ἀρκετοὶ Λατίνοι συγγραφεῖς ὥστόσο διακρίθηκαν στὸ εἶδος τῆς τραγωδίας, δὲν μπόρεσαν ὅμως ποτὲ νὰ φθάσουν τοὺς Ἑλληνας τραγικοὺς ποιητές.

Οἱ ἀρχὲς καὶ ἡ στοιχειώδης φύση τοῦ θεάτρου εἶναι παντοῦ ἴδιες. Ὅμως, σὲ διάφορες περιοχὲς καὶ ἐποχὲς τὸ θέατρο παρουσίασε κάποιες ποικιλίες καὶ παραλλαγές. Ἐτσι τὸ Ἀσιατικὸ θέατρο διαφέρει ἀπὸ τὸ Εὐρωπαϊκόν. Στὸ Κινεζικὸ θέατρο κυριαρχεῖ τὸ τραγούδι καὶ ἡ παντομίμα, ἄρα εἶναι περιορισμένος ὁ ρόλος τοῦ δραματουργοῦ νὰ δημιουργήσῃ διάλογο καὶ νὰ σκιαγραφήσῃ χαρακτήρες. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὸ Ἰαπωνικὸ θέατρο, ὅπου ὁ ἐκτελεστὴς συγκεντρώνει, σὰν τέτοιος, τὸ κύριο ἐνδιαφέρον. Τὸ θέατρο Νὸ στὴν Ἰαπωνία ἔτερε τὴ φεουδαρχικὴ ἀριστοκρατία μὲ ὠραία μουσικὴ, χορὴν, χοροὺς καὶ κοστούμεια, ἐνῶ τὸ θέατρο Καμπούκι διασκέδαζε τὸν λαόν.

Τὸ Ἰνδικὸ θέατρο εἶναι κυρίως θρησκευτικόν. Ὑπάρχει ὅμως καὶ τὸ ἐρωτικὸ καὶ τὸ σατυρικὸ δράμα, καθὼς καὶ οἱ φάρσες. Μαζὶ μὲ τὰ προηγούμενα εἶδη θεάτρου (Κινεζικοῦ, Ἰαπωνικοῦ καὶ Ἰνδικοῦ) μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ, στὸ γενικὸ πλαίσιο τοῦ Ἀσιατικοῦ θεάτρου καὶ τὸ κουκλοθέατρο τῆς Ἰνδονησίας (Ίάβας). Πλησιέστερα πρὸς τὸ Εὐρωπαϊκὸ βρίσκεται τὸ Ἰνδικόν.

“Όπως και άλλες εκφάνσεις της αρχαίας ζωής και του πολιτισμού της αρχαιότητας, ή Έκκλησία θεώρησε και το θέατρο «ειδωλολατρική εκδήλωση» Γι’ αυτό και το αντιμετώπισε αρνητικά, ιδιαίτερα τόν Μεσαίωνα. Αργότερα όμως ενθάρρυνε τη γέννηση του θρησκευτικού θεάτρου (Ίταλία, Γαλλία, Άγγλία, Ίσπανία).

Το ποιμενικό δράμα και ή ανθρωπιστική κωμωδία και τραγωδία αναπτύσσονται στην Ίταλία τὸ δέκατο ἔκτο αἰώνα. Καὶ ἀνοίγει τὸ δρόμο στὴν Κομέντια ντὲλ ἄρτε, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία καὶ τὴν πηγὴ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ θεάτρου μετὰ τὴν Αναγέννηση. Στὴν Ἀγγλία τὸ «Ἐλισαβετιανὸ θεάτρο», ἀποπνέει εὐγένεια καὶ ταυτόχρονα δημιουργεῖ ἕνα κάποιο προοδευτικὸ κλίμα, ὅπως ἔγραφε ὁ Σαίξπηρ. Τὸ ἀστικὸ δράμα καὶ ἡ κωμωδία στὴ Γαλλία, κατὰ τὸν Μολιέρο, καθρεφτίζει τὰ ἦθη καὶ τὶς ιδιοτροπίες τῆς ἐποχῆς καὶ προσφέρει νέες καὶ λεπτὲς αἰσθητικὲς ἀπολαύσεις στὸν τομέα τοῦ θεάτρου. Στὴν Ίσπανία οἱ συγγραφεῖς ἀντλοῦν τὶς ἐμπνεύσεις τοὺς ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ζωὴ τῶν συγχρόνων τοὺς καὶ ἔχουν κορυφαῖο τοὺς τὸν Λόπε ντὲ Βέγκα, ποὺ λέγεται ὅτι ἔγραψε δύο χιλιάδες τετρακόσια ἔργα. Ίσπανικὲς ὑπερβολὲς ποὺ προβάλλουν τὴ μνήμη τοῦ μεγάλου αὐτοῦ Ίσπανοῦ θεατρικοῦ συγγραφέα.

Το Γερμανικὸ θέατρο στὴν περίοδο τῆς Αναγέννησης, μιμεῖται τὸ Ίταλικὸ καὶ Γαλλικὸ θέατρο.

Τὸ νεότερο Εὐρωπαϊκὸ θέατρο ἔχει νὰ ἐπιδείξει σπουδαίους συγγραφεῖς καὶ ἔργα. Στὴν Ίταλία κορυφαῖος δραματοργὸς εἶναι ὁ Λουίτζι Πιραντέλλο, ποὺ ἐμφανίστηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα. Τὸ Ίσπανικὸ θέατρο ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους ἔξοχους δραματοργούς του περιλαμβάνει καὶ τοὺς συγγραφεῖς τοῦ ὄνειρου, τῆς ποιήσης, τῆς νοσταλγίας καὶ τῆς τρυφερότητας, Φριντερίκο Γκαρθία Λόρκα καὶ Ἀλέξανδρο Κασόνα.

Στὴ βαρεῖα κληρονομία τοῦ Σαίξπηρ, τὸ νεότερο Ἀγγλικὸ θέατρο παρουσιάζει γιὰ συνέχεια τὸν Τζῶρτζ Μπέρναρντ Σῶ (Ίρλανδός), τὸν Ὁσκαρ Οὐάιλντ, τὸν Σάμερσετ Μάμ, τὸν Τέρενς Ράτινγκαν, τὸν Τ.Σ. Ἐλιοτ καὶ ἄλλους. Στὴ Γαλλία ὁ Πῶλ Κλωντέλ, ὁ Φρανσουά Μωριάκ, ὁ Ζαν Πῶλ Σάρτ, ὁ Ἀλμπέρ Καμύ, ὁ Ἀνρὶ Τρουαγιά, ὁ Ζαν Ἀνούϊν καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς συνεχίζουν τὴν ὡραία θεατρικὴ παράδοση αὐτῆς τῆς χώρας. Ὁ Μπέρτολ Μπρόχτ εἶναι ὁ μεγαλύτερος δραματοργὸς τῆς νεότερης Γερμανίας, ἐνῶ τὸ Ρωσικὸ θέατρο συνεχίζει τὴ σπουδαία παράδοσή του μὲ τοὺς συγγραφεῖς τοῦ 20οῦ αἰώνα, Τσέχωφ, Γκόρκι, Τουργένιεφ κ.λπ. Ὁ Ἑρρίκος Ίψεν στὴ Νορβηγία, ὁ Αὐγουστος Στρίντπεργκ στὴ Σουηδία καὶ μερικοὶ ἄλλοι συγγραφεῖς εἶναι οἱ σημαντικότεροι νεότεροι ἐκπρόσωποι τοῦ Σκανδιναβικοῦ θεάτρου. Ὁ Εὐγένιος ο’ Νήλ, ὁ Ἄρθουρ Μύλλερ, ὁ Τένεση Οὐίλλιαμς (ποὺ ἔγραψε τὸ θέατρο τοῦ παραλόγου), ὁ Ἴρβινγκ Σῶου, εἶναι οἱ συγγραφεῖς ποὺ σηματοδοτοῦν τὴν πορεία τοῦ σύγχρονου θεάτρου στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς. Ἐνὸς θεάτρου ποὺ κατόρθωσε νὰ ὑπερνηκίσει τὴν ἐπίδραση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ θεάτρου, νὰ βρεῖ τὸν δικό του δρόμο καὶ νὰ ἐκφράσει μὲ δικά του μέσα τοὺς προβληματισμοὺς καὶ τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀμερικανικοῦ λαοῦ.

Τὸ νεότερο Ἑλληνικὸ θέατρο ἔχει πατέρα τὸν Γρηγόριο Ξενόπουλο. Ταυτόχρονα ἢ μετὰ ἀπὸ αὐτὸν ξεκινάει στρατιὰ συγγραφέων δραματικῶν ἔργων καὶ κωμωδιῶν, ἡ ὁποία ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους περιλαμβάνει τοὺς Σπύρο Μελά, Παντελῆ Χόρν, Γιώργο Θεοτοκά, Ἄγγελο Τερζάκη, Δημήτρη Ψαθά, Δημήτρη Ἰωαννόπουλο, Ἀλέκο Λιδωρίκη, Γιαννουκάκη, Δ. Εὐαγγελίδη, ἀδελφοὺς Γιαννακόπουλους, Ἀλέκος Σακελλάριο, Π. Παπαδούκα, Γιαλαμά, Θίοβιο, Πρετεντέρη, Τσιφόρο, Βασιλειάδη, Σπυρόπουλο, Ἀσημακόπουλο καὶ ἄλλους πολλοὺς. Πολὺ σημαντικὸ εἶναι τὸ ἑλληνικὸ θέατρο τῶν ἡμερῶν μας ποὺ ἀνέδειξε συγγραφεῖς ταλαντούχους ὅπως τοὺς Κεχαΐδη, Σκούρη, Διαλεγμένο, Λούλα Ἀναγνωστάκη, Μανιώτη, Μουρσελά, Μητροπούλου, Ἀρμένη καὶ πολλοὺς ἄλλους.

Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἐπισημάνουμε καὶ τὸ καταπληκτικὸ βιβλίο τοῦ ἐξαίρετου συμπατριώτη μας Τάκη Γ. Βαφιά, πρώην Προέδρου τοῦ ΣΚΟΥΦΑ, μὲ πολυετὴ προσφορὰ στὰ πολιτιστικὰ τῆς Ἄρτας, «ΤΟ ΕΡΑΣΙΤΕΧΝΙΚΟ ΘΕΑΤΡΟ ΣΤΗΝ ΑΡΤΑ 1903-1993», ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1995.

Μέσα ἀπὸ τίς σελίδες αὐτοῦ τοῦ βιβλίου ὁ Ἀρτινὸς ἀναγνώστης βλέπει νὰ ξεδιπλώνεται μπροστά του, ἡ Πολιτιστικὴ ἱστορία τῆς Ἄρτας, ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσή της, στὶς 24 Ἰουνίου 1881 μέχρι καὶ τὸ 1993. Τὸ βιβλίο αὐτὸ, κατὰ τὴν γνώμη μας θὰ πρέπει νὰ ἐπανεκδοθεῖ ἀπὸ κάποιον φορέα, τὴν Νομαρχία, ἢ τὸν Δῆμο ἢ καὶ ἀπὸ τὸν ΣΚΟΥΦΑ. Μὲ αὐτὸ τὸ βιβλίο ὁ συγγραφέας μᾶς πληροφορεῖ τὴ μεγάλη προσφορὰ τοῦ ΣΚΟΥΦΑ «στὸ Ἑρασιτεχνικὸ Θέατρο», ἀφοῦ ἐπὶ δεκαετίες ἀνέβασε τὰ περισσότερα θεατρικὰ ἔργα μὲ μεγάλη ἐπιτυχία, μὲ ἐρασιτέχνες ἠθοποιούς ποὺ γιὰ τὴν ὑποκριτικὴ τους θὰ τοὺς ζήλευαν ἀκόμη καὶ ἐπαγγελματίες ἠθοποιοὶ καὶ σκηνοθέτες. Τὸ «Ἑρασιτεχνικὸ θέατρο» ἀνέδειξε καὶ δύο καταξιωμένους Ἀρτινοὺς καλλιτέχνες, τὸν πολυτάλαντο, Γόρα Βαφιά (σεναριογράφος, σκηνοθέτης, Καθηγητὴ Δραματικῆς Σχολῆς τοῦ Ἑθνικοῦ θεάτρου, καὶ μόνιμο ἠθοποιὸ αὐτοῦ) καὶ τὸν Νίκο Ρίζο, ποὺ ὡς κωμικὸς ἠθοποιὸς, ἔγραψε ἱστορία στὸν Κινηματογράφο καὶ στὸ θέατρο.

Γιὰ τὸ θέατρο, ὁ Σαίξπηρ ἔγραψε: «Ὁλος ὁ κόσμος εἶναι μιὰ σκηνὴ θεάτρου». Ὁ δὲ Ἴψεν ὁμοίως ἔγραψε: «Τὸ θέατρο εἶναι τέχνη, ποὺ ἔχει σκοπὸ νὰ ἀναπαραστήσει τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ». Σὲ συνεντεύξεις τους οἱ δύο πρωταγωνιστὲς τοῦ θεάτρου καὶ τοῦ κινηματογράφου Δ. Χόρν καὶ Ἑλλη Λαμπέτη εἶχαν δηλώσει: Δ. Χόρν, «Τὸ θέατρο γεννήθηκε ὡς γεγονός, ὡς λειτουργημα». Ἡ δὲ Ἑλλη Λαμπέτη «τὸ θέατρο εἶναι μιὰ ἀνθρώπινη ἀνάγκη». Ἀκόμη καὶ ὁ Μ. Ναπολέων γιὰ τὸ θέατρο εἶπε τὴ γνώμη του: «Τὸ θέατρο εἶναι τὸ μεγάλο σχολεῖο τῶν ἐκλεκτῶν ἀνθρώπων κάθε ἐποχῆς».

ΠΗΓΕΣ

- 1) Ἀριστοτέλη Ποιητικὰ (4.17.1449Α) καὶ (4.16.1949Α)
- 2) Ἀπὸ δημοσιεύσεις σὲ ἐφημερίδες καὶ περιοδικά, κριτικές, γνώμες, θέσεις κ.λπ. γιὰ τὸ θέατρο, θεατρικῶν συγγραφέων, κριτικῶν τοῦ θεάτρου καὶ ἠθοποιῶν. Ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ βιβλίο τοῦ συμπατριώτη μας Τάκη Βαφιά «Τὸ Ἑρασιτεχνικὸ Θέατρο στὴν Ἄρτα 1903-1993».

ΕΝΘΥΜΗΣΕΙΣ 2005

ΣΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΥΛΙΔΗΣ

Γιὰ τὸν Ἀπόστολο Ντάλα ἔγραψα καὶ μιὰν ἄλλη φορὰ μὲ ἀφορμὴ τὸ ποιητικὸ τοῦ ἔργο. Ὑμνησα τότε τὸ ἄδοιο τῆς ποιήσεώς του, τὴν βαθιὰ ποικιλία τῶν χρωμάτων της, τὸν ὀξύτατο πόνο μιᾶς ζωῆς μαρτυρικῆς, ἀτρωτῆς ὡστόσο ἀπὸ τὴν φθορὰ τοῦ χρόνου. Εἶχα ἐν τῷ μεταξὺ τὴν εὐκαιρία νὰ τὸν γνωρίσω ἀπὸ κοντὰ καὶ νὰ συνάψω μιὰ φιλία πλούσια ἀπὸ ποικίλες, ἐνθουσιαστικὲς ὑπομνήσεις.

Ποίηση, πεζογραφία καὶ ζωὴ συμπλέκονται ἀρμονικὰ στὸ πρόσωπο τοῦ λογοτέχνη. Ἡ προσφυγὴ του στὴν ποίηση καὶ στὴν πεζογραφία δὲν εἶναι προσπάθεια προβολῆς, ἐπίδειξης. Ἀποτελεῖ ἐσώτατη, λυτρωτικὴ ἀνάγκη. Ἡ τυραννισμένη ζωὴ του ἀπὸ τὰ πρῶτα τοῦ παιδικὰ χρόνια, οἱ ἀπώλειες προσφιλῶν τοῦ προσώπων, θὰ εἶχαν σημάνει χρεωκοπία τοῦ νοήματος τῆς ζωῆς του, ἂν δὲν εἶχε ὡς μέσο προσφυγῆς τὸ τάλαντο τοῦ ἔντεχνου λόγου.

Ὁ Ντάλας ἀπευθύνεται στὸν πονεμένο, βασανισμένο ἄνθρωπο τοῦ σήμερα. Ὁ λόγος του γλυκαίνει τὴν καρδιά μας, ἀπηγεῖ τὰ συναισθήματα, τὴν ἀγωνία καὶ τὰ δάκρυα τοῦ μέσου ἀνθρώπου. Βάλσαμο παρηγοριᾶς ὁ λόγος του, καθρέφτης τῶν βιωμάτων τῆς κάθε πολυβασανισμένης ψυχῆς.

Λέγουν μερικοὶ πῶς, ἂν εἶχε σπουδάσει, ἂν διέθετε ἐπιστημονικὴ καὶ λογοτεχνικὴ μόρφωση, θὰ εἶχε νὰ προσφέρει πολὺ περισσότερα. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ ἀμφιβάλλω: οἱ σπουδὲς καὶ οἱ τίτλοι γεννοῦν κάποτε οἴηση, ὑπεροψία, φαινόμενο εὐδιάκριτο στὴν ἐποχὴ μας.

Καὶ ὁ Μακρουγιάννης ἦταν ἀγράμματος, ἀλλά, ὅπως τονίζει ὁ Γ. Σεφέρης, ἦταν ἀπὸ τὶς πιδὸ μορφωμένους ψυχές.

Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ἐπίσης τὸ γεγονὸς πῶς ὁ Ντάλας σήκωσε ὑψηλὰ τὸν πήχυ τῆς ζωῆς, μᾶς ἐμπνέει καὶ μᾶς φρονηματίζει.

ΠΕΝΘΗ

Ἀποχαιρετᾶ σήμερα ὁ ἱστορικός μας Σύλλογος τὸν ἐπίτιμο πρόεδρό του, ἕνα δραστήριο, ἔντιμο καὶ ἱκανὸ μέλος του. Ἐναν ἄνθρωπο ποὺ ἀγωνίστηκε σὲ ὀλόκληρη τὴ ζωὴ του μὲ πίστη καὶ σεβασμὸ στὶς ὑψηλὲς ἀξίες, ποὺ ὀφείλουμε νὰ τὶς σεβόμαστε καὶ νὰ τὶς ὑπηρετοῦμε ὅλοι.

Ὁ **Κωνσταντῖνος Βάγιας** ὑπῆρξε μιὰ ἐξέχουσα προσωπικότητα τῆς πόλης μας. Μὲ ὑπευθυνότητα, ἀμεροληψία καὶ ἀφοσίωση ὑπηρετήσε τὸν τόπο μας ὡς δήμαρχος καὶ τὸν πολιτισμὸ μας ὡς πρόεδρος ἐπὶ πολλὰ ἔτη.

Τόσο ἀπὸ τὴ θέση τοῦ προέδρου, ὅσο καὶ ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη θέση μὲ τὶς ἄοκνες προσπάθειές του στήριξε τὸν ἱστορικὸ μας σύλλογο μὲ πάθος καὶ χωρὶς ἰδιοτέλεια καθιστώντας τὸν τὸ πιὸ στέρεο βῆμα πολιτισμοῦ στὴν πόλη μας καὶ τὸ ὄνομά του συνδέθηκε μὲ τὶς πιὸ λαμπρὲς σελίδες τῆς ἱστορίας του, δείχνοντας στοὺς νεώτερους τὸ δρόμο τοῦ θάρρους, ποὺ πρέπει νὰ ἔχουν γιὰ νὰ συνοδεύσουν τὴν ἐπιθυμία τους γιὰ προσφορά.

Τὸν διέκρινε ἡ εὐγένεια, ἡ πραότητα, ἡ συνέπεια καὶ ἡ διάθεση προσφορᾶς πρὸς τοὺς συμπολίτες του. Ἀγάπησε τὴν πόλη μας καὶ ὑπηρετήσε μὲ συνέπεια τὸ κοινὸ καλὸ.

Τώρα ποὺ ξεκίνησε γιὰ τὸ μακρὸν ταξίδι τὸν ἀποχαιρετοῦμε μὲ σεβασμὸ καὶ συγκίνηση. Τὸ πέρασμά του ἀπὸ τὴ ζωὴ ἦταν μιὰ φωτεινὴ προσφορὰ στοὺς ἀνθρώπους ποὺ τὸν γνώρισαν. Οἱ ἀρχὲς ποὺ ἐκεῖνος ὑπηρετήσε εἶναι βέβαιο ὅτι ἐξακολουθοῦν νὰ κυριαρχοῦν, καθὼς κέρδισε τὴν καταξίωση καὶ θὰ παραμείνει στὴ μνήμη καὶ τὴν καρδιά μας.

Ἐκ μέρους τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Συλλόγου «ΣΚΟΥΦΑΣ», ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν μελῶν του ἐκφράζω τὴ θλίψη καὶ τὴν ὀδύνη μας γιὰ τὸ θάνατό του καὶ τὰ θερμὰ καὶ εἰλικρινῆ συλλυπητήριά μου πρὸς τὴν οἰκογένειά του.

Ἄς εἶναι ἑλαφρὸ τὸ χῶμα τῆς ἀρτινῆς γῆς ποὺ θὰ τὸν σκεπάσει.

Θὰ μείνει γιὰ πάντα στὴ μνήμη μας.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΑΣ

Ο ΔΗΜΑΡΧΟΣ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΚΟΛΙΑΤΣΟΣ

*Μαθηματικός, δημοσιογράφος,
τ. Δημοτικός Σύμβουλος Δήμου Αρταίων*

Πάνε πέντε μέρες τώρα και... τὸν βλέπω ὅπως ἐκείνο τὸ βράδυ στὸ Νοσοκομεῖο. Ὅρθιο... Περῆφانو Ἄνδρα... Ἔτομο νὰ πεθάνει...

Γνώριζε ὅτι ὁ Χάρος εἶχε πάρει τὸ ἀσανσέρ γιὰ τὸ δωμάτιο 302, ποῦ νοσηλεύονταν... Ὅμως καμιὰ φρίκη γιὰ τὸ θάνατο ποῦ ἔρχονταν.

Οὔτε ἀπὸ ἐκείνον οὔτε ἀπὸ ὄλους ὅσοι βρέθηκαν κοντά τοῦ ...ἐκείνη τὴν Τετάρτη. Μᾶς κοιτοῦσε ὄλους στὰ μάτια... Μὲ ἐκείνα τὰ μάτια, ποῦ ἀφόπλιζαν! Τὰ περῆφανα μάτια ποῦ σοῦ ἀνοίγαν δρόμους, γιὰ ὄλα τὰ ἀξιοθαύμαστα...

Κάποια στιγμή τὸν εἶδαμε νὰ γνέφει στὸν ἀκριβό του Χαρίλαο νὰ πάει κοντά του. Τὸν ὀρμήνευσε μὲ τὸ βλέμμα του νὰ καθίσει... Τοῦ ἔπιασε τὸ χέρι... Τοῦ τὸ ἔσφιξε κοιτάζοντάς τον... Τοῦ χαμογέλασε καὶ ἔκλεισε τὰ μάτια... ἀλίμονο, ἀπὸ τότε δὲν τὰ ξανάνοιξε...

Ἦταν σημάδι ὅτι εἶχε ἀρχίσει νά... δένει γιὰ πάντα τὶς ἐγκόσμιες ἀποσκευές του;

Δυστυχῶς, οἱ μαῦρες σκέψεις ποῦ μᾶς βασάνιζαν δὲν ἄργησαν νὰ ἀρχίσουν νὰ ἐπαληθεύονται... Κάποια στιγμή τὸν εἶδαμε νὰ κουνάει ἐλαφρὰ τὸ χέρι... Σὰν κάποιον νὰ χαιρετοῦσε... Ἴσα ποῦ τὸν ἀκούσαμε νὰ ἐπαναλαμβάνει: Πάνο! Πάνο! Πάνο... Δὲν ἔμενε καμιὰ ἀμφιβολία... ὁ Δήμαρχος ἀναχωροῦσε γιὰ τὸ μεγάλο ταξίδι... καὶ ἔσπευδε νὰ ...χαιρετήσει τὸν ἀείμνηστο ἀδελφὸ του, τὸν Πάνο Βάγια, ποῦ τὸν... ἔβλεπε νὰ ἔρχεται πρὸς τὸ μέρος του, γιὰ νὰ τὸν... προὔπαντήσει.

Ἀλίμονο, λίγες ὥρες ἀργότερα, στις 5.30 τὸ πρωὶ τῆς Πέμπτης, 2 τοῦ Σεπτεμβρίου 2009, ὁ **Κώστας ὁ Βάγιας**, ἔφευγε ἀπὸ τὴ ζωὴ γιὰ νὰ περάσει στὴ δικαιοδοσία τῆς ἀρτινῆς ἱστορίας.

Ὁ περῆφανος ἀντρας, ὁ ἀπάνθρωπα γενναῖος, ὁ ἀνθρώπινα συναισθηματικὸς καὶ ἀδύναμος, ἔπεφτε μαχόμενος κατὰ τῆς φθορᾶς μέχρι τὴν τελευταία του στιγμή.

Ἡ ἀγέρωχη καὶ ὑψίκορμη δοῦς τῆς ἀρτινῆς αὐτοδιοίκησης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, δὲν ἄντεξε ἄλλο στὰ ἀλλεπάλληλα χτυπήματα τῶν φυσικῶν νόμων, ποὺ τὴν ἔβλεπαν ὡς πρόκληση.

Γεμάτο ἤρεμη μεγαλοπρέπεια ἦταν τὸ πρὸς τὴν ὕλικὴ ἀνυπαρξία πέρασμα τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ἐλάξευσε ἡ Ἄρτα τοῦ πολέμου καὶ τῆς κατοχῆς, γιὰ νὰ ὑψώνει τὸ ἀνάστημά του, ὡς παρηγορία, ὡς σύμβολο ἢ ὡς παράδειγμα, κάθε φορὰ ποὺ χαμῆλωναν οἱ ἄλλοι ἀπὸ σύγχυση, ἀδυναμία ἢ δειλία...

Εἶναι νὰ ἀπορεῖς πὼς μπόρεσε αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀντέξει τὴ γνώση τοῦ τέλους του καὶ στωϊκά, μὲ τὸ χαμόγελο, νὰ τὸ ἀποδεχθεῖ.

Λένε, μὲ ναυάγιο μοιάζει ὁ θάνατος τοῦ νέου ἀνθρώπου! Καὶ μὲ κατάπλου σὲ λιμάνι ὁ θάνατος τοῦ ηλικιωμένου! Ὅμως, δὲν ὑπῆρξε ἀρτινός, ποὺ νὰ μὴν τοῦ προκάλεσε ἐκπληξὴ τὸ ἄγγελμα τοῦ θανάτου τοῦ Δημάρχου. Τόσο πολὺ ὁ λαὸς τῆς Ἄρτας τὸν εἶχε ταυτίσει μὲ τὴ ζωὴ της.

Γιατὶ ὁ Δήμαρχος δὲν ἦταν ἀπόκοσμος. Προέρχονταν ἀπὸ τὸ λαὸ καὶ δὲν λησμόνησε ποτὲ τὴν προέλευσή του. Οὔτε καὶ τὴν πρόδωσε ὅμως. Τὸ ἀξίωμα ποὺ ἔφερε, ἴσως γιὰ πολλοὺς νὰ γίνεται «σιδηροῦν παραπέτασμα». Γι’ αὐτόν, χωρὶς ποτὲ νὰ τοῦ λείψει μιὰ ἔμφυτη ἀρχοντιά, ἔγινε γέφυρα πρὸς τὰ μύχια τῆς ψυχῆς τῶν ἀπλῶν ἀρτινῶν ποὺ μάχονταν, μοχθοῦσαν καὶ ἀγωνιοῦσαν γιὰ τὴν καθημερινότητα.

Εἶχε γνήσια συνείδηση στρατιώτη καὶ ἀνόθευτη ψυχολογία δημόσιου ἀνδρα. Πίστευε στὸ χρέος του καὶ στὸν ἑαυτό του. Ξεκίνησε ὡς μελετητής, ἔγινε ἐπαναστάτης, ἐξελίχθηκε σὲ πολιτικὸ καὶ κατέληξε σὲ πολέμαρχο τῆς Τοπικῆς Αὐτοδιοίκησης. Τίτλος μέγιστης τιμῆς γι’ αὐτόν, ἡ ἀγάπη τοῦ λαοῦ του...

Τίποτε ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα δὲν τοῦ ἦταν ξένο. Χαίρονταν τὴ ζωὴ σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις της. Καὶ δέχονταν μὲ ἀπληστία καὶ στωϊκότητα ὅλες τὶς προσφορές της. Καὶ τὸν κίνδυνο καὶ τὴν ἀσφάλεια. καὶ τὴν ἱκανοποίηση καὶ τὴν πίκρα. Καὶ τὴ μάχη καὶ τὴ γαλήνη. Καὶ τὴν ξεγνοιασιά καὶ τὴν ευθύνη. Πάντα στητός, ἔτομος γιὰ ὅλα...

Ἐνσάρκωνε στὸν ὕψιστο βαθμὸ τὶς μεγάλες ἀρετὲς τοῦ διαχρονικοῦ Ἑλληνα δημιουργοῦ, τὴν ἀγάπη τῆς προόδου, τὴ λατρεία τῆς σαφήνειας, τὴν διορατικότητα, τὴν τόλμη, τὴν ἀγωνιστικὴ καὶ ἀνήσυχη ψυχοσύνθεση, τὴν ἐργατικότητα, τὸ μεράκι, τὴ διάθεση γιὰ προσφορὰ...

Γιατὶ ὁ Κώστας Βάγιας ἀπὸ πολλὰ χρόνια πρῶτύτερα, ἀπὸ ἔφηβος κιόλας, εἶχε μπεῖ στὸ μονοπάτι τῶν γενναίων καὶ εἶχε ἀποδείξει πὼς ἔμελλε νὰ εἶναι μία ἀπὸ τὶς ἀντιπροσωπευτικότερες, βαθιὲς συνειδήσεις τῆς γενιάς του. Ἐκεῖνες τὶς προορισμένες νὰ ἐπαληθεύουν τὴ μοῖρα τῶν ἡμερῶν τους καὶ νὰ ἐνσαρκώνουν στὴν προσωπικὴ τους δοκιμασία τὴν ἐποχὴ τους.

Φθασμένος σὲ μία σκοπιά, ἀπὸ τὴν ὁποία μπορούσε νὰ ἀτενίζει τὰ ἀνθρώπινα πράγματα ἐλεύθερος ἀπὸ ὅποιεσδήποτε δεσμεύσεις, ἦταν ἐκπληκτικὰ ριζοσπαστικὸς καὶ βαθύτατα προοδευτικὸς στὶς προθέσεις του. Αἰσθάνονταν ἐντονότερα ἀπὸ κάθε ἄλλον τὴν ὑψηλὴ ἀποστολὴ του, ποὺ τὴ συμπύκνωνε στὸ διττὸ ὄραμα.

Νὰ ἀναμορφώσει τὴ γενέθλια πόλη του, τὴν Ἄρτα, καὶ νὰ δώσει στὸν ἀγαπημένο του «Σκουφά» τὴν πολιτιστικὴ καὶ πολιτισμικὴ αἴγλη, ποὺ ἡ μακρὰ ἱστορία του ἀπαιτοῦσε.

Εὐτύχησε νὰ δεῖ τὸν ὑψηλὸ στόχο του νὰ ἐπιτυγχάνεται καὶ ἔνωσε, πανευτυχῆς, γιὰ τὴν ἐπίσημα καὶ πανηγυρικὰ ἐπιβεβαιωμένη καθολικὴ ἀναγνώριση τῆς ἐπιτυχίας του.

Μὲ ἐξάιρεση ἴσως τὸν ἀείμνηστο Δήμαρχο Νίκο Σιμεντζή, κανεὶς ἄλλος τῆς ἀρτινῆς Τοπικῆς Αὐτοδιοίκησης δὲν ὑπῆρξε τόσο ἐκπληκτικὸς συσσωρευτῆς πίστεως, πάθους καὶ ἀγωνιστικῆς διάθεσης, στὴν προάσπιση τῶν συμφερόντων αὐτῆς τῆς πόλης καὶ τῶν κατοίκων της, ὅσο ὁ ἐκλιπὼν Δήμαρχος.

Ἐπὶ 28 χρόνια στάθηκε ὄρθιος πάνω ἀπὸ τὴν πολεοδομικὴ καὶ οἰκιστικὴ ἀσχήμια μιᾶς ξεχασμένης καὶ ἐγκαταλειμμένης πόλης. Ἀτάραχος ἀτένισε τὴν πολιτικὴ, κομματικὴ καὶ συμπλεγματικὴ μικρότητα ὅταν, στηριγμένη στὰ νύχια τῶν ἄθλιων ποδιῶν ἔνιων παραγόντων τοῦ τοπικοῦ μπλὸκ συμφερόντων, προσπαθοῦσε νὰ τὸν... περδικλώσει γιὰ νὰ μὴ φθάσει ποτὲ στὸν Δημορχιακὸ Θῶκο (1978-1990).

Ὀλύμπιος ἀντιμετώπισε τὴ σθεναρὴ ἀντίδραση τῆς ἀντίπερα τοῦ ιδεολογικοῦ του χώρου Κυβερνητικῆς ἐξουσίας. Καὶ πλήρης ἀγαθῶν προθέσεων, μὲ πρωτότυπες ιδέες, ἄριστο σχεδιασμό, ἀριστοτεχνικὴ διεκδίκηση, ἐμπνευσμένη δημιουργικότητα καὶ πρωτόγνωρο πείσμα, στάθηκε κόντρα στὰ ἐμπόδια ποὺ συνάντησε στὴν ἀπόφαση τοῦ νὰ ἀναμορφώσει τὴν Ἄρτα.

Καὶ ἀπὸ Τουρκόπολη, κατὰ τὸν ἐπιτυχὴ χαρακτηρισμὸ τῆς Ἄρτας, ἀπὸ ἐπώνυμο καθηγητῆ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Α.Π.Θ καὶ ἀκαδημαϊκὸ, νὰ τὴν μετατρέψει σὲ μιὰ σύγχρονη, ὁμορφή, ἀνθρώπινη πόλη (1990-2002).

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος εἶναι πέρα γιὰ πέρα ἀληθινὸ, ὅτι γιὰ τὸν Δήμαρχο δὲν ὑπῆρχαν ταμποῦ στὴ ζωὴ. Οὔτε προκαταλήψεις. Ὁ ἴδιος δὲν ὀρρωδῆσε πρὸ οὐδενός, ὅταν ἦταν νὰ ἀνατρέψει ὅσα θεωροῦσε ἄθλια. Καὶ δὲν δεσμεύτηκε ποτὲ ἀπὸ προϋδεασμοὺς καὶ φτηνὰ συμφέροντα.

Οἱ ιδεολογικο-πολιτικὲς του πεποιθήσεις, δὲν τὸν φανάτιζαν. Καὶ ἐνίοτε ἡ νομιμότητα δὲν ἀποτελοῦσε γι' αὐτὸν πλαίσιο ἀνυπέρβλητο.

Μὲ μοναδικὸ κριτήριό τὸ συμφέρον τοῦ Δήμου, καὶ τῆς ἀρτινῆς αὐτοδιοίκησης γενικότερα, μποροῦσε ξαφνικὰ νὰ ξεσηκώσει ὅλους τοὺς ἀνέμους, ἔστω καὶ ἂν αὐτὸ ἔφερε ἀναταραχὴ στὴν παράταξη ποὺ ιδεολογικὰ ἀνῆκε. Ἔτοιμος νὰ «ἀνατρέψει πρίγκιπες», νὰ «ἀναδείξει διαδόχους», νὰ «ἐκθρονίσει μονάρχες», ἢ ἀκόμη καὶ νὰ «στενοχωρήσει βασιλιάδες», τοῦ τοπικοῦ ἢ τοῦ εὐρύτερου πολυκέφαλου συστήματος ἐξουσίας.

Ὁ Δήμαρχος Βάγιας, εἶχε τὰ γόνατα νὰ γίνεται ἐπαναστάτης. Εἶχε ὅμως τὴν ἔμφυτη ἱκανότητα νὰ ἐνεργεῖ καὶ ὡς διπλωμάτης. Δὲν τοῦ ἔλειπε ἡ σύνεση καὶ ἐπεδίωκε τὴ συναίνεση. Εἶναι μιὰ ὁμολογία ἐχθρῶν καὶ φίλων καὶ ταυτόχρονα ἕνας ἀκόμη μέγιστος τίτλος τιμῆς γιὰ τὸν ἴδιο.

Ἔτσι κατόρθωσε νὰ ἐπηρεάσει δημιουργικά: τὸ Δῆμο, ὡς Δήμαρχος, τὴν ΤΕΔΚ Ἄρτας ὡς πρόεδρος της, τὴν ΚΕΔΚΕ ὡς μέλος τοῦ Δ.Σ καὶ τὸν «Σκουφά» ὡς πρόεδρος του.

Μεγάλη ή προθυμία του να καταστεί χρήσιμος, στην επίλυση των προβλημάτων του Δήμου και του νομού γενικότερα. Μεγαλύτερη ή αγωνία για τη συνέχεια του έργου του.

Καμιά δυσκολία να παράσχει τις συμβουλές και την πολύτιμη εμπειρία του στον νυν Δήμαρχο, κ. Π. Οικονομίδη και επί σειρά ετών πολιτικό του αντίπαλο.

Συχνές οι συναντήσεις τους τα τελευταία δύο χρόνια, προκειμένου να ανταλλάξουν απόψεις επάνω σε μείζονος σημασίας ζητήματα του Δήμου.

Αλληλοσεβασμός και αμοιβαία εμπιστοσύνη, συνευθύνη και συναντίληψη, ήταν τα κυρίαρχα στοιχεία των συναντήσεών τους... «...*Αντώνη, αύριο στις 12 έχω συνάντηση με τον Οικονομίδη, να συζητήσουμε για τα «καταπατημένα», για το Κάστρο κ.ά.*», μου έλεγε *περιχαρής*, χωρίς όμως και να μπορεί να κρύψει την αγωνία του, για την περαιτέρω εξέλιξη των θεμάτων που θα συζητούσε.

Πυκνές οι συναντήσεις του και με τον Νομάρχη, κ. Γιώργο Παπαβασιλείου, όταν ανέκυπτε ή ανάγκη να μιλήσουν για τρέχοντα ζητήματα του νομού, όπως το Διοικητήριο, τα μνημεία κ.ά. «...*Έχω εμπιστοσύνη στο πρόσωπό του, βρίσκω χρήσιμες τις συμβουλές του, αναγνωρίζω τη μεγάλη εμπειρία του στην αυτοδιοίκηση... ο Βάγιας είναι ο πολιτικός μου Μέντορας...*», μου έκμυστηρέυτηκε σε άνυποπτο χρόνο ο κ. Νομάρχης.

Από το άλλο μέρος γυρίζοντας πίσω το χρόνο, στη Δημαρχία Βάγια, οι αναπόφευκτες αναδρομές πραγματικά έντυπωσιάζουν:

- Ποιός δεν θυμάται, αλήθεια, την επική επιχείρηση της απελευθέρωσης των καταπατημένων εκτάσεων, στην οποία ο αείμνηστος Δήμαρχος υπήρξε πρωταγωνιστής;

- Πώς να ξεχάσει κανείς την εικόνα της «ιδιοκτιήτριας» καταπατημένης έκτασης, που τον απειλούσε με την καρμπίνα της, όταν αυτός ανεβασμένος στην μπουλντόζα, άπτόητος, έδινε εντολή στον μπουλντοξέρη να γκρεμίσει το παράνομο κτίσμα της και ταυτόχρονα την καθησύχαζε, ύποσχομένος ότι με έξοδα του Δήμου θα την στέγαζε σε άλλο σπίτι, το όποιο και τήρησε;

- Ποιός δεν θα ήθελε να μάθει για την απόφασή του να καταλάβει πραξικοπηματικά το Κάστρο και να μεταφέρει εκεί υπηρεσίες του Δημαρχείου, ως ύστατη αντίδραση στον έμπαιγμό της ύπεσχημένης παραχώρησής του στο Δήμο, από τους ιθύνοντες της τότε κυβερνήσεως, την οποία όμως κατάληψη, την τελευταία στιγμή απέτρεψαν κάποιοι γραφειοκράτες, και καθόλου τολμηροί αυτοδιοικητικοί παράγοντες, «έπισείοντας» τις ποινικές ευθύνες ή και την καθαίρεση που θα αντιμετώπιζε, αν την πραγματοποιούσε;

Αλλά ή συντριπτική πλειονότητα του αριτικού λαού, ευτυχώς, δεν προσβλήθηκε από πολιτική μωπία για να μη «δεί», εκείνον τον άθλο που πραγματοποίησε ο αείμνηστος Δήμαρχος, όταν εξασφάλισε την «παρέμβαση» της τότε πρωθυπουργικής συζύγου και Δάφνης Σημίτη και «δίπλωσε» τον πολυμήχανο πρώην ΥΠΕΧΩΔΕ κ. Κ. Λαλιώτη... Μιλάμε για έναν άθλο, που εξελίχθηκε σε «πένταθλο», όταν οι... πράσινες επιχορηγήσεις έξπρές, υπέρ του έργου της αποχέτευσης με 400 εκ. δρχ. και του «περιφερειακού», με άλλα 100 εκ. δρχ., γέμιζαν τα ταμεία του... γαλαζίου Δήμου της Άρτας.

Άπό τὸ ἄλλο μέρος, εἶναι ἀπολύτως βέβαιο ὅτι δὲν θὰ βρεθεῖ ἀρτινὸς ποῦν θὰ παραγωνώρῃσι τὴ λαμπρὴ πορεία τοῦ «Σκουφᾶ», ἐπὶ προεδρείας τοῦ ἀειμνήστου Κώστα Βάγια!

Ὅποιος τὸν ἔζησε, ὡς πρόεδρος τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ Συλλόγου, τοῦ εἶναι ἀδύνατο σὲ στιγμὲς περισυλλογῆς καὶ σύγκρισης, νὰ μὴν ἀναπολήσει μὲ νοσταλγία καὶ θαυμασμὸ τὴν τότε χρυσὴ 10ετία τοῦ «Σκουφᾶ»:

- μὲ τὸ συμπόσιο «γιά τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡλείρου».
- μὲ τὸ «στήσιμο» τοῦ λαογραφικοῦ μουσείου στὴ Γέφυρα.
- μὲ τὸ «πέρασμα» τῶν κληροδοτημάτων, τῶν ἀειμνήστων δωρητῶν Π. Γαρουφαλιά καὶ Β. Ἀγραφιώτη, στὴν παρουσία τοῦ Συλλόγου.
- μὲ τὴ μουσειακὴ ἀξιοποίηση τῆς «Γαρουφάλειας Στέγης».
- μὲ τὴν πλειάδα τῶν ὑψηλοῦ ἐπιπέδου πολιτιστικῶν ἐκδηλώσεων καὶ τόσων ἄλλων θαυμασιῶν, ποῦ ἀναμφίβολα ἔφεραν τὴ σφραγίδα τοῦ «Προέδρου Βάγια» καὶ ἔχουν ἀφήσει ἐποχὴ στὰ πολιτιστικὰ δρώμενα τῆς Ἄρτας.

Ὅμως ἡ πολὺχρονη πορεία τοῦ νεκροῦ πλέον Δημάρχου δὲν ἦταν στρωμένη μὲ ροδοπέταλα. Γιατὶ στὸ εσωτερικὸ οἱ δυνάμεις τῆς ἀδράνειας, ἐξ ἀρχῆς προσπάθησαν νὰ τὸν κρατήσουν ἔξω ἀπὸ τὸν ροῦν τῆς ἱστορίας τῆς αὐτοδιοίκησης αὐτῆς τῆς πόλης.

Αὐτὸς ὅμως, ἔχοντας πίστη σὲ αὐτὰ ποῦ ὄραματιζόνταν καὶ ἐμπιστοσύνη στὸν ἑαυτό του, ἀνέτρεψε κάθε ἀντίσταση ποῦ κάποιοι πρόβαλλαν σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς πορείας του. Καὶ εἶναι πραγματικὰ ἀπορίας ἄξιο, γιὰ τὸ πῶς τὰ κατάφερε... Ἡ ἀπάντηση, εἶναι ἀπλὴ καὶ εὐκόλη... Προσπερνώντας τους καί... δημιουργώντας.

Πολλοὶ πιστεύουν ὅτι θὰ ἦταν περισσότερα τὰ μεγάλα, καὶ θὰ παρέμεναν μεγαλύτερα τὰ κέρδη ἀπὸ τὴν πολιτικὴ αὐτῆ, ἂν «ἀφήνονταν» νὰ ἠγηθεῖ τοῦ Δήμου γιὰ περισσότερα χρόνια. Ἴσως καὶ νὰ ἔχουν δίκαιο...

Ἐκεῖνο ὅμως ποῦ εἶναι ἀδιαμφισβήτητο καὶ κοινὰ ἀποδεκτό, εἶναι ὅτι ἡ παρομιώδης «ἀρτινο-λατρεία» τοῦ Δημάρχου, ἡ ἀγωνία του γιὰ τὴν περαιτέρω πορεία τοῦ Δήμου καὶ τὸ ἀσίγηστο πάθος του γιὰ δημιουργία, δὲν τὸν ἄφηναν νὰ ἡσυχάσει, ἀκόμη καὶ ὅταν... ἀποστρατεῦτηκε.

«...Κοίταξε νὰ δεῖς Ἀντώνη. Μοῦ εἶπαν οἱ γιατροὶ πῶς μετὰ τὴ θεραπεία θά... πετάω. Θέλω λοιπὸν νὰ σὲ παρακαλέσω γιὰ δύο πράγματα... Τὸ ἓνα εἶναι κάποια στιγμὴ νὰ βγεις μὲ ἓνα ἄρθρο σου, ὅπου θὰ ἀφήνεις νὰ ἐννοηθεῖ πῶς, ἂν τὰ πράγματα στὸ Δῆμο δὲν ἐξελιχθοῦν ὁμαλὰ καὶ νοικοκυρεμένα, ὁ Βάγιας εἶναι ἔτοιμος νὰ ἀναλάβει τὶς εὐθύνες του, μὲ ὅποιοδήποτε κόστος καὶ ἀπὸ ὅποιαδήποτε θέση ὁ ἀρτινὸς λαὸς ἤθελε τοῦ τὸ ζητήσει... τὸ δεύτερο εἶναι, ὅτι, ἂν κάτι τέτοιο προκύψει, τόσο ἐστὶν ὅσο καὶ ὁ Κώστας (πρόκειται γιὰ τὸν παλαιό, εἰλικρινὴ καὶ στενὸ του φίλο Κ. Μπασούκα), νὰ ἐξηγήσετε στὴ Γεωργία (μιλάει γιὰ τὴ σύζυγό του, ἡ ὁποία κατὰ γενικὴ ὁμολογία ἀπετέλεσε τὴν διαχρονικὰ σταθερὴ ἀξία τῆς ἑγγαμῆς ζωῆς του) γιὰ νὰ πεισθεῖ καὶ ἐκεῖνη ὅτι, ἂν χρειαστεῖ, θὰ μπορέσω νὰ ἀνταποκριθῶ στὸ

χρέος μου και πώς ή επιτυχία του έγχειρήματος θα είναι σίγουρη, έπειδή θα είναι αποτέλεσμα καθολικής απαίτησης και συστράτευσης του άρτινου λαού, ανεξάρτητα από τις ιδεολογικές, πολιτικές και κομματικές πεποιθήσεις του...», μου έξομολογούνταν πρὸ μηνῶν, λίγες ημέρες προτού κάνει μιὰ επέμβαση στὸ πόδι, πὸν κάποιο πρόβλημα τὸν δυσκόλευε νὰ περπατήσει.

Δυστυχῶς, ἀλλὰ δὲν εἶναι σπάνιες στὴν ἱστορία τῶν κοινωνιῶν, ἐκδηλώσεις καμάτου, πολιτικῆς ιδιοφείλειας, σκοπιμότητας ἢ καὶ ἀδυναμίας, ἔνιων «συνεργατῶν» πὸν ἀδυνατοῦν νὰ παρακολουθήσουν μιὰ μεγάλη ἡγετική φυσιογνωμία εἰς τὸ λαμπρό... λαχάνιασμά της. Θὰ ἔλεγε κανεὶς πῶς, μὲ ὄρους πολιτικῆς ἑξομοίωσης καὶ ἀναλογίας δὲν συνέβη κάτι τὸ διαφορετικὸ στὴν περίπτωση τοῦ ἐκλιπόντος Δημάρχου. Γιατὶ εἶναι γνωστὸ τοῖς πᾶσι ὅτι στὶς Δημοτικὲς Ἐκλογές τοῦ 1986 καὶ 2002 ὁ Βάγιας δὲν ἐκλέχθηκε Δήμαρχος Ἀρταίων, ἀπὸ αὐτοῦ τοῦ εἴδους ...περδικλώματα. Ἐνῶ, γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, ἢ τελευταία θητεία τοῦ Κώστα Βάγια, ὡς Δημάρχου (1998-2002), ὑπῆρξε γιὰ αὐτὸν ἐξόχως βασανιστικὴ καὶ συνάμα καθοριστικὴ γιὰ τὸν τερματισμὸ τῆς λαμπρῆς πορείας του στὴν τοπικὴ αὐτοδιοίκηση.

Τὸ 1986, εἰδικότερα, λίγο ἔλειψε νὰ διακοπεῖ ἢ πιὸ πάνω πορεία καὶ παρὰ λίγο νὰ ἀποσυρθεῖ ἐντελῶς ἀπὸ τὰ κοινά, ὅταν ἡ ὑπεσχημένη «στήριξη» τοῦ πολιτικοῦ χώρου πὸν παραδοσιακὰ ἀνῆκε, κινδύνευσε νὰ μὴν τοῦ δοθεῖ...

Χρειάστηκαν τότε, οἱ δυναμικὲς παρεμβάσεις κάποιων διορατικῶν καὶ ἀποφασισμένων τοπικῶν στελεχῶν τῆς Ν.Δ., μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ γράφω, τὰ οποία κατόρθωσαν νὰ πείσουν τὸν τότε πρόεδρο τοῦ κόμματος, κ. Κ. Μητσοτάκη, γιὰ τὴν «καταλληλότερη ὑποψηφιότητα» τοῦ ἀείμνηστου Κ. Βάγια καὶ νὰ ζητήσουν τὴν «ἀπόδοση» σὲ ἐκεῖνον, τοῦ κομματικοῦ χρίσματος, ὡς ὑποψηφίου Δημάρχου.

Σήμερα, πὸν ὁ ἀείμνηστος Δήμαρχος ...μένει πλέον μόνιμα στὴ γειτονιά τῶν ἀγγέλων, κάποιοι, πὸν ἦταν ἀντίθετοι στὴν ἐν λόγω κομματικὴ στήριξη, κρῖνοντας μὲ νηφαλιότητα τὰ θαυμαστὰ ἐπιτεύγματα, κατὰ τὴν μετέπειτα λαμπρὴ συνέχεια Βάγια στὴν Τοπικὴ αὐτοδιοίκηση, εἶναι ἀπολύτως βέβαιο ὅτι θὰ αἰσθάνονται μετανοιωμένοι...

Βέβαια σοφὸς δὲν ἦταν ὁ Βάγιας... Οἱ σοφοὶ γράφουν βιβλία, δὲν γράφουν ἱστορία...

Οὔτε ἅγιος ἦταν... Γιατὶ οἱ χρήσιμοι ἔχουν τὶς ἀδυναμίες τοῦ ἐνεργητικοῦ ἀνθρώπου καὶ εὐκόλα... ἀμαρτάνουν.

Ἡ χεμαρρώδης ὀρμηὴ πὸν χαρακτήριζε τὴν πολυσχιδὴ δράση του, καὶ σὲ λάθη τὸν ὀδήγησε καὶ ἀνθρώπους στενοχώρησε καὶ μὲ παραλείψεις τὸν... χρώωσε.

Γιατὶ ὁ Βάγιας δὲν ἦταν «ὁ κύριος τίποτε». Μόνον αὐτοὶ εἶναι οἱ «καλοὶ» καὶ οἱ «ἀλάνθαστοι». Ἄλλωστε, αὐτὸ δὲν ταίριαζε στὶς πολλὲς ἀρετὲς πὸν εἶχε. Καθόλου ἀερώδεις καὶ θεωρητικὲς. Ὁ ἴδιος, ἐνσάρκωνε τὴ λεβεντιά, τὴ θυμοσοφία καὶ τὸν λιτὸ ἀλλὰ βαθὺ πατριωτισμὸ τῆς «Σκουληκαρήτικης φυλῆς», πὸν εἶναι ξένα σὲ κάποιους λογάδες τῆς ἀρτινῆς πολιτικῆς, καὶ ὄχι μόνον.

Πῶς νὰ τὸ κάνουμε, εἶναι ὁ ἀνθρώπος Βάγιας, ὁ χθεσινὸς νεκρὸς! Δὲν εἶναι ὁ πρῶν Δήμαρχος!

Όμως, ο άρτινός λαός, ο οποίος έτσι τον όνόμαζε κατά τις στιγμές της μεγαλύτερης όδύνης του στο άκουσμα του θανάτου του, τó σεβασμό και την άγάπη του προς αυτόν έπεδείκνυε, με τη δημοκρατική αυτή ίσοπέδωση. Ήθελε να ύπογραμμίσει ότι τον αίσθανόταν πολύ κοντά του. Καί τον ένιωθε κοντά του, διότι πραγματικά ήταν δίπλα του, όλόσωμος και όρθιος πάντοτε.

Γι' αυτό οι τόσοι πολλοί που προσήλθαν εκείνη την άποφράδα Παρασκευή στον Άγιο Δημήτριο για να τον άποχαιρέτησουν, ένιωσαν συγκλονισμένοι μα και περήφανοι στο άκουσμα από τους «έπικηδειολογήσαντες», των άρετών του άνδρος και των όσων θαυμαστών πέτυχε.

Λαϊκό ξεσπασμα ήταν τó άποθεωτικό χειροκρότημα από τις δεκάδες έκατοντάδων άρτινών, που άκολούθησε, όταν τον ξεπροβόδιζαν προς την τελευταία του κατοικία...

Έκείνη την ήμερα ο Κώστας Βάγιας, άν και νεκρός, για μια άκόμη φορά πετύχαινε τó άκατόρθωτο... Έκει στο προάυλιο της έκκλησίας, «φεύγοντας», κατάφερε, έστω και πρόσκαιρα, να ένώσει τους παρευρισκόμενους άρτινούς, οι όποιοι, ως άλλη Έθνική Άρτας, με βαθιά συγκίνηση και δάκρυα στά μάτια τον άποχαιρετούσαν, χειροκροτώντας τον...

Όμως, ο Δήμαρχος, δέν ύπάρχει πιά! Έσβησε, άφου επί έτη όρθώθηκε έν μέσω της άρτινης καθημερινότητας, ως έκπληκτικό παράδειγμα ζωτικότητας, διαύγειας, αυτοδιοικητικής και πολιτιστικής σοφίας.

Σε μία περίοδο γενικότερης κρίσεως, που διέρχονταν η Άρτα, άπεδείχθη μορφή θεμελιώδους σημασίας. Ο θάνατός του άποτελεί γεγονός βαρυσήμαντο και σταθμό μέγα στην πολιτική, πολιτιστική και κυρίως αυτοδιοικητική ιστορία της πόλης.

Ο γράφων, είχε την τύχη να συνεργαστεί μαζί του, ως Δημοτικός Σύμβουλος και στενός συνεργάτης του, κατά τα πρώτα του βήματα στην αυτοδιοίκηση. Τα τελευταία χρόνια ύπήρξε και στενός φίλος του. Σήμερα πέρα από τη θλίψη για τη μεγάλη άπώλεια, μπορεί να διαβεβαιώσει ότι αισθάνεται και εύτυχής γιατί ο άείμνηστος Δήμαρχος τίμησε τη φιλία αυτή, με είλικρίνεια, συνέπεια και πλήρη άμοιβαίότητα.

Τον άποχαιρετά, έκφράζοντας την όδύνη του, που τη συνοδεύουν όμως, μια ύπόσχεση και μία έκκληση.

Η ύπόσχεση είναι, πώς, όταν μπορεί θα παίρνει τó δρόμο για τó νεκροταφείο. Έκει για αυτόν, θα ύπάρχει ο καλός του φίλος, ο Δήμαρχος, και τó παράδειγμα. Καί επάνω στον τάφο του, θα αφήνει ένα λουλούδι και θα καίει ένα κερί...

Η έκκληση άπευθύνεται προς τους ταγούς της άρτινης πολιτείας, να συναποφασίσουν για την πραγματοποίηση, σε εύθετο χρόνο, μιάς από κοινού εκδήλωσης, αφιερωμένης στη ζωή, τους άγώνες και τó έργο του Δημάρχου.

Θά είναι μια έξαιρετική προσφορά για τους νεότερους και ένα μεγάλο εύχαριστώ στην άξια σύζυγό του Γεωργία και στο μονάκριβο παλικάρι του Χαρίλαο, για την ύπομονή που επέδειξαν και την πολύτιμη στήριξη

πού τοῦ χάρισαν, ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια. Ἀλλὰ καὶ ἓνας ἐλάχιστος φόρος τιμῆς στὸν Ἄνθρωπο καὶ Δήμαρχο πού μὲ ἀγάπη καὶ φροντίδα ἀναμόρφωσε τὴν Ἄρτα.

Ἄς εἶναι ἐλαφρὸν τὸ χῶμα τῆς ἀρτινῆς γῆς πού τὸν σκεπάζει.

* * *

ΛΙΤΣΑ ΤΟΛΗ-ΤΑΤΣΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΚΩΣΤΑΣ ΑΠ. ΚΩΤΣΑΚΗΣ

Τὸ βιογραφικὸ σημείωμα τὸ ἔγραψε ἡ ἴδια ἡ ποιήτρια γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ βιβλίου της «Τραγούδια τῆς καρδιάς» τὸ 2005. Ἔφυγε ἀπὸ κοντά μας στὶς 23/3/2008.

Γεννήθηκα στὴν Ἄρτα. Οἱ γονεῖς μου Ἡλίας καὶ Βασιλικὴ Τόλη. Ἡ καταγωγή τους ἀπὸ τὸ Τέροβο Ἰωαννίνων. Ἔχω δύο ἀδελφές, τὴν Σταυρούλα Ἀναγνωστοπούλου καὶ τὴν Βαλεντίνη Κων/νου Μιχάλη. Ἀπὸ πολὺ νέα ἔγραφα καὶ δημοσίευα πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο τοῦ '40, σὲ τοπικὴ ἐφημερίδα.

Τελείωσα τὸ Γυμνάσιο, ἐξατάξιο τότε, στὸ τέλος τῆς Κατοχῆς. Ἔτσι δὲν ἦταν δυνατὸν μὲ τίς τότε συνθήκες νὰ συνεχίσω σπουδές, ὅπως θὰ τὸ ἔθελα.

Παντρεύτηκα τὸν Πέτρο Τατσιόπουλο τοῦ Γεωργίου, Ἀξιωματικὸ Πυροβολικοῦ, Λοχαγὸ τότε.

Ἔζησα κοντὰ του ἀπὸ τὴν πρώτη γραμμὴ τὸν Ἐμφύλιο. Τραυματικὴ ἐμπειρία. Τὰ βαθύτερα «γιατὶ» τοῦ πολέμου αὐτοῦ μένουν ἀναπάντητα.

Ἔχω δύο παιδιά, τὴν Ἐλισάβετ, ἀρχιτέκτονα καὶ τὸν Ἡλία, Καθηγητὴ Μετσοβίου Πολυτεχνείου στὸ τμήμα Ὁργάνωσης Ἐπιχειρήσεων καὶ Ἀναπληρωτὴ Πρόεδρο στὴ Σχολὴ Μηχανολόγων.

Ποιήματά μου ἔχουν δημοσιευτεῖ στὴν «Ἀνθολογία Ποιημάτων Ἀρτινῶν Γυναικῶν», πού ἐξέδωσε τὸ 2004 ἡ Ἐταιρία Ἐθελοντισμοῦ Ἀρτινῶν Γυναικῶν. Ἐπίσης τὸ Φιλολογικὸ Περιοδικὸ «ΣΚΟΥΦΑΣ» ἔχει φιλοξενήσει ποιήματά μου.

* * *

Ἐφυγε ἀπὸ κοντὰ μας ἡ ποιήτρια Λίτσα Τόλη-Τατσιοπούλου. Σεμνή στὴν ζωὴ, σεμνή καὶ στὸν θάνατο. Κράτησε τὴ ζωὴ της μακριὰ ἀπὸ κύμβαλα ἀλαλάζοντα.

Ἐγραφε τὰ ποιήματά της σπρωγμένη ἀπὸ μιὰ ἐσωτερικὴ ἀνάγκη νὰ ἐξωτερικεύσει τὸ περιεχόμενο τῆς ψυχῆς της. Καὶ χωρὶς νὰ τὸ ἐπιδιώκει, πρόβαλε μὲ τὴν ποίησή της τὰ πανανθρώπινα ἐρωτήματα γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὸν θάνατο. Ἐφερε στὴν ἐπιφάνεια, ὅσα κυοφορεῖ ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ. Τραγούδησε τὴν ἀγάπη, τὸν ζωηφόρο ἔρωτα, τὴν φύση, τὴν ἀγαπημένη Ἄρτα, ὅπως τὴν ἔζησε στὰ παιδικὰ της χρόνια.

Εὐτύχησε νὰ γνωρίσει τὴν ἀληθινὴ ἀγάπη στὸν γάμο της μὲ τὸν «ἀγαπημένο της Πέτρο». Τὰ παιδιά καὶ τὰ ἐγγόνια ὀλοκλήρωσαν τὴν οἰκογενειακὴ της εὐτυχία.

Εἶχε τὴν τόλμη νὰ ζήσει ὡς ἐθελόντρια τοῦ Ἑλληνικοῦ Σταυροῦ τὴν φορὴ τοῦ πολέμου στὸν Γράμμο, στὴν πρώτη γραμμῇ, ὅταν τὰ χρόνια τοῦ ἀδελφοκτόνου ἀλληλοσπαραγμοῦ «ὁ θάνατος ἔπαιζε στὰ ζάρια τὴν ζωὴ», ὅπως ἔγραψε σ' ἓνα ἀπὸ τὰ ποιήματά της ποὺ ἀναφέρονται στὶς μέρες ἐκεῖνες:

*Σταματεῖστε πιά δαίμονες
τὴν κόλαση τοῦ σκοτωμοῦ.
Φωνάζουν οἱ νεκροὶ
σὲ σκόρπιους τάφους.
Ἀγάπης βάλαμο
καὶ πρόσωπο Θεοῦ
ποῦ ἔχετε κρυφτεῖ;*

Ἡ πρώτη μας γνωριμία μὲ τὴν ποιήτρια ἔγινε μὲ τὴν ἔκδοση τῆς Ἀνθολογίας Ποιημάτων Ἀρτινῶν Γυναικῶν, ὅταν μὲ χαρὰ δέχτηκε νὰ συμμετάσχει μὲ τὰ ποιήματά της ἐνισχύοντας ἔτσι τὴν προσπάθειά μας γιὰ τὴν προβολὴ τῆς δημιουργίας τῆς Ἀρτινῆς Γυναίκας.

Αἰσθανόμαστε βαθειὰ εὐγνωμοσύνη γιὰ τὴν τιμὴ ποὺ μᾶς ἔκανε ἡ ποιήτρια Λίτσα Τόλη-Τατσιοπούλου νὰ μᾶς ἐμπιστευθεῖ στὴ συνέχεια τὴν ἔκδοση τῆς Ποιητικῆς της Συλλογῆς «Τραγούδια τῆς καρδιάς», ἓνα βιβλίο ἀφιερωμένο στὴν μνήμη τῶν γονέων της Ἡλίας καὶ Βασιλικῆς καὶ τοῦ συζύγου της Πέτρου Τατσιοπούλου. Ἡ προσφορὰ ἑκατὸ βιβλίων της γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν σκοπῶν τῆς Ἐταιρείας Ἐθελοντισμοῦ Ἀρτινῶν Γυναικῶν μᾶς συγκίνησε ἰδιαίτερος.

Ἀγαπημένη μας Λίτσα, γνωρίσαμε τὴν τρυφερῆ σου καρδιὰ καὶ τὸν δωρικὸ σου χαρακτήρα. Μέσα ἀπὸ τὰ ποιήματά σου ἔχεις ἔκφράσει μὲ τὰ πιὸ ἀπλὰ λόγια, τὰ πιὸ μεγάλα ἐρωτήματα γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὸν θάνατο, τὸ χάος καὶ τὸ σύμπαν, τὸν χρόνο καὶ τὴν αἰωνιότητα... Καὶ τώρα, ποῦ μόλις γεύτηκες τὴν θέαση τῶν ὄντων, ἀληθινὴ μυσταγωγός, ὀδήγησέ μας...

«... Στὸ χῶρο τῶν σκιῶν
ἀέρινο μπαλέτο
χορεύουν οἱ ψυχές
ὀλόασπρα ντυμένες.
Τοῦ σύμπαντος ἡ μουσικὴ
ἢ ὑπαρξὴ τους ὅλη...»

Ἡ Ἐταιρία Ἐθελοντισμοῦ Ἀρτινῶν Γυναικῶν ἐκφράζει τὰ θερμὰ της συλλυπητήρια στοὺς συγγενεῖς τῆς Λίτσας Τόλη-Τατσιοπούλου, γιὰ τὸν πόνο ποὺ προκαλεῖ ἡ ἀπουσία τῆς μορφῆς της. Καὶ εὐχεται ἡ μνήμη της μέσα ἀπὸ τοὺς αἰῶνες νὰ φτάσει «... ἐκεῖ ποὺ σμίγουν οἱ ψυχές...».

Ἡ Νόμιμη Ἐκπρόσωπος τῆς Ἐταιρίας
Βασιλικὴ Γκολομάζου

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

ΤΟ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ «ΣΚΟΥΦΑΣ»

Πολυτιμότετη συμβολή για τή συμπλήρωση τών γνώσεών μας, αποτελεί τò πανηγυρικό τεύχος 100, τοῦ περιοδικοῦ «ΣΚΟΥΦΑΣ» ποῦ κυκλοφόρησε καὶ φέρνει στὸ φῶς πολὺτιμα στοιχεῖα, πάνω στὴν Ἱστορία - Λαογραφία - Λογοτεχνία καὶ γράφεται ἀπὸ ἐκλεκτοὺς ἐπιστῆμονες, καθηγητὲς Πανεπιστημίων, φιλολόγους, γιατρούς, λογοτέχνες. Ἡ περιοδικὴ ἔκδοση τοῦ Μ/Φ Συλλόγου Σκουφᾶς τῆς Ἄρτας, ἐκδίδεται ἐπὶ μισὸν αἰῶνα μὲ τις ἐνισχύσεις τών συνδρομητῶν καὶ τών φίλων του.

Ὁ ΠΛΟΥΣΙΟΣ σὲ περιεχόμενο καὶ ὕλη τόμος «ΣΚΟΥΦΑΣ» τοῦ 2007, ἔχει 400 σελίδες καὶ σὲ εἰδικὸ τεύχος συμπληρώνει: Ἡ Ἄρτα στὴ Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία», Νο 17. Ἰχνηλατώντας τις σελίδες του βλέπουμε νὰ συνεργάζονται δεκατέσσερες συγγραφεῖς, ποῦ τεκμηριώνουν, ἱστορικᾶ, ἰατρικᾶ, λαογραφικᾶ, θρησκευτικοῦ ἐνδιαφέροντος κείμενα, ἀλλὰ καὶ διηγήματα ἀπὸ καταξιωμένους πεζογράφους τῆς Ἄρτας, ὅπως ὁ Ν. Καραβασίλης, Ἑλπ. Ἰντζέμπελης, Στ. Ἰντζέγιαννης κ.ἄ.

Μᾶς κράτησαν οἱ «Πέντε ἐπιστολὲς τοῦ Μητροπολίτου Ἄρτας Πορφυρίου», ποῦ εἶναι ἱστορικὴ ἔρευνα τοῦ δημοσιογράφου, νομικοῦ καὶ ἱστορικοῦ συγγραφέα Κώστα Τσιλιγιάννη. Ὅσο καὶ τὰ «Εἰκονογραφικὰ θέματα ἀπὸ τὸ ζωγραφικὸ διάκοσμο τῆς Ἁγ. Θεοδώρας» ἀπὸ τὸν Δημ. Γρ. Γιαννοῦλη. Ἡ Χρυσ. Τζουβάρα-Σούλη καὶ ὁ Γιώργος Μ. Καρατσιώλης, καταπαύστηκαν μὲ τὸν Πύρρο, βασιλιὰ τῆς Ἠλείου, ποῦ ἡ πρώτη ἐξετάζει τὴ «θρησκευτικὴ πολιτικὴ του», καὶ ὁ δεῦτερος τὴν «Ψυχογενὴ ναυτία στὶς περιπτώσεις ἀνίας τοῦ Πύρρου». Σημαντικὴ ἢ προσφορὰ τοῦ Ἑλευθ. Βέτσιου, ὅταν ἀσχολεῖται μὲ τὴν τεκμηρίωση τοῦ ἐρευνητῆ στὴν «Ἐπιδημία πανώλης στὰ Γιάννινα καὶ στὴν Ἄρτα» (μὲ βάση βενετικὰ ἀρχεῖακὰ ἔγγραφα), καθὼς καὶ «Ἡ ἐκεῖσε ἐκδημία» τοῦ φιλολόγου Δημ. Κ. Σύγκελλου. Ὅπως καὶ τὰ «Ἱστορικὰ σημειώματα γιὰ τὸν Γ. Καραϊσκάκη», ἀπὸ τὸν Γ.Μ.Κ. μὲ πλούσιο φωτογραφικὸ ὕλικὸ τοῦ

Άρτινου Ἡρώα, τοῦ Γιοῦ τῆς Καλογοριάς, ποῦ ἀποκαταστάθηκε τελευταία, ὁ τόπος γέννησής του μὲ Προεδρικό Διάταγμα. Οἱ Πολιτιστικὲς Ἐκδηλώσεις τοῦ Συλλόγου «Σκουφᾶς», ἡμερολογιακά, ἀπὸ 14-10-2005 μέχρι 3-4/7/2007, ἐπιβεβλημένες.

ΠΕΡΙΜΕΝΑΜΕ μὲ ἀνυπομονησία τὴν ἔκδοση τοῦ πανηγυρικοῦ τεύχους 100, καθὼς γνωρίζει καλά, ὁ ἐκδότης Λάμπρος Κωστακιώτης, ποῦ τυπώθηκε στὴν Ἀθήνα, ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις «ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ» (Μαντζάρου 4), καθὼς τὸν πολιορκούσαμε σὲ καθημερινὴ βάση, γιὰ νὰ σκύψουμε στὶς γραφὲς καὶ τὶς μαρτυρίες, ποῦ δίνουμε ἰδιαίτερη σημασία στὶς ἐκδόσεις τῶν συμπατριωτῶν μας πνευματικῶν ἀνθρώπων.

Ἡ ΑΞΙΑ τῆς ἀλήθειας γίνεται περισσότερο αἰσθητὴ στὴν ἐποχὴ μας, στὴν οὐσία τῶν καλῶν ἔργων, καθὼς ἔτσι πρέπει νὰ δοῦμε, τὸ περιοδικὸ «ΣΚΟΥΦΑΣ», ποῦ δίνουμε τεράστια σημασία καὶ ἐμπιστοσύνη στὰ γραφόμενα. Τὰ συγκεντρωμένα σ’ ἓναν τόμο, ἄρθρα, σημειώματα, ἀνέκδοτα κείμενα, πλούσιο φωτογραφικὸ ὕλικό, ὑποδειγματικὴ σὲ συγκρότηση ὕλη καὶ σὲ καλαισθητὴ ἐμφάνιση, προσφέρει ἐδῶ καὶ χρόνια, ἀξιόλογες ὑπηρεσίες στὰ πνευματικά, εἰκαστικά καὶ πολιτιστικά πράγματα τῆς Ἄρτας καὶ εὐρύτερα. Εἶναι μιὰ ἐπιτυχὴς προσπάθεια ποῦ ἀναγνωρίζεται ἀπ’ ὄλους... Εὐγε!

ΔΕΥΤΕΡΗΣ Β. ΤΖΟΚΑΣ

*Συγγραφέας, Κριτικός, Δημοσιογράφος
Τακτικὸ μέλος τῆς Ἑνώσεως Ἑλλήνων Λογοτεχνῶν*

* * *

ΜΕ ΤΑ ΜΑΓΙΑ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

Μὲ ἀφορμὴ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Γιάννη Καλπούζου
«Ἰμαρέτ. Στὸν ἴσκιό τοῦ ρολογιοῦ»

*Νὰ ῥχονται πίσω ἀπὸ τὰ βουνὰ
πρόγονοι σὲ ἀσπρόμαυρο.
Νὰ ῥχονται ἀπὸ τὰ χαλάσματα στοιχειά,
νὰ σμίγουν στὰ σταυροδρόμια καὶ στὶς χωραφιές,
τοῦ χτῆς καὶ τοῦ σήμερα.
Νὰ παίρνει αἴφνης χρῶμα ἡ μνήμη.*

*Μὰ πάλι, κάποια ἀμφιβολία, τὸ γκριζο νὰ καλεῖ
Τὸ χρώμα τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἀπουσίας.
Νὰ ῥχονται τόποι κι ἄνθρωποι.
Νὰ ῥχονται θρηνοὶ καὶ χαρές.
Νὰ ῥχεται πάλι ἡ ζωή...*

Οτόπος μας, ἡ Ἄρτα, ὑπῆρξε. Δὲν εἶναι πιὰ παρὰ μία σκιά τοῦ ἑαυτοῦ της. Μᾶς μαγεύει μὲ τὰ τοπία της, μὲ τὰ μνημεῖα της. Ὅλα αὐτὰ ζωντανὰ καὶ ἐρειπωμένα. Οἱ ἄνθρωποι ξεκόβονται ἀπὸ τὸν κορμὸ της, στενεύουν τὰ ὄριά τους περιορισμένοι στὴν ἀτομικὴ τους ζωὴ. Ξεχνοῦν. Ἄλλοι γκριεμίζουν. Καταστρέφουν. Κι ἄλλοι ἀπλῶς παραμένουν ἀπαθεῖς. Ἀθῶοι ἐν πλήρει συγχύσει.

Κι ἔρχεται τὸ βιβλίο τοῦ Γιάννη - παράξενα ἀποκαλυπτικὸ της ἐσωτερικῆς μας Φυσιολογίας καὶ Γεωγραφίας- γιὰ νὰ μᾶς κάνει νὰ θυμηθοῦμε. Κανεὶς ὡς τώρα δὲν ἔβαλε τὸ μαχαίρι στὸ κόκαλο τόσο βαθιὰ καὶ τόσο σκληρὰ μαζί, γιὰ νὰ μᾶς εὔρει τὴν κρυφὴ πληγὴ καὶ νὰ μᾶς κάνει νὰ πονέσουμε καὶ νὰ χαροῦμε μαζί χαρὰ μεγάλη ἄλλο τόσο γιὰ τὴν πόλη ποὺ πληγώνουμε, γιὰ τὴν πόλη ποὺ κάποτε ζοῦσε. Ἡ οὐσία τοῦ νεοελληνικοῦ τραγικοῦ εἶναι ἡ ἀδυναμία μας, ὄχι μόνο νὰ βαστάξουμε τὴ νοσταλγία τῶν μεγάλων νεκρῶν ποὺ ζοῦν μέσα μας, ποὺ ἔγινε ἓνα μὲ τὴν ἀνάσα μας, ὅπως τὰ χέρια μας ἔγιναν ἓνα «μὲ τὰ κουπιά καὶ τοὺς σκαρμούς» τῆς ἀτελείωτης Ὀδύσειάς τους, μὰ νὰ σηκωθοῦμε ξανά ὡς τὸ δικό τους ἀνάστημα καὶ νὰ πραγματοποιήσουμε τὸν πόθο τους. Μήπως εἴμαστε τελικὰ οἱ «νήπιοι» σύντροφοι τοῦ Ὀδυσσεά, ποὺ «κόβουμε τοὺς ἀσημένιους σπάγκους καὶ τὸ φλασκὶ τῶν ἀνέμων ἀδειάζει»; Μήπως ἦρθε ἡ ὥρα νὰ

*λυπηθοῦμε γιατί ἀφήσαμε νὰ περάσει ἓνα πλατὺ ποτάμι μέσα
ἀπὸ τὰ δάχτυλά μας
χωρὶς νὰ πιοῦμε οὔτε μία στάλα;*

Σεφέρης

«Ὅ, τι ἀποδίδουμε στὴ ζωὴ καὶ στὸ ἔργο μας εἶναι ἡ ἀγωγή καὶ ἡ καταγωγή μας. Φέροικοι εἴμαστε, τὴν κουβαλάμε τὴν πατρίδα μας ὡς τόπο ἄχρονο καὶ ἀκατάλυτο. Καὶ τὸν πολιτισμὸ μας. Ἐμεῖς εἴμαστε ὁ πολιτισμὸς μας. Δὲν εἶναι ἓνα λαμπερὸ προϊόν προσφερόμενο ἀφειδῶς, ἀναλώσιμο, ἐμπορεῦσιμο, χειραγωγήσιμο. Ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν καλλιέργεια τοῦ κάθε ἀνθρώπου, τὴν ἔργω μέριμνα τοῦ κάλλους».

Ἄν κάποιος θὰ ἠθελε νὰ διαβάσει τὴν ἱστορία τοῦ τόπου μας, θὰ τὴν ἔβρισκε ἀκέραιη στὸ μυθιστόρημα τοῦ Γιάννη. Σπούδασε ἱστορία τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ μέλλοντος στὴ σύγχρονη σχολὴ τῆς ζωῆς. Ἐπάγγελμά του: λόγια καὶ λόγια. Συλλεκτικὴς λόγων. Καὶ ἂν ἀγωνιάς δίκαια πῶς: τῶν ἀνέμων παιδιὰ εἶναι τὰ λόγια, νὰ ξέρεις πῶς δὲ γίνεται νὰ φουσκῶσει κανένα πανὶ δίχως ἄνεμο. Καὶ δίχως θυσία.

Πότε μὲ εἶχες φέρει ἐδῶ
 νὰ μὲ ξεναγήσεις στοὺς χρησμούς;
 Νᾶ ρωτήσω τὴ μάντιδα Μνήμη.
 Ἡ ἄλλη, ἡ διπλανὴ ἰέρεια Λήθη,
 ἔχει πολὺ κόσμο, πνίγεται στὴ δουλειᾶ
 ἁμᾶσητα καταπίνει τὰ καπνώδη φύλλα
 τῶν λησμονητέων.

Δημουλά

Ὁ Γιάννης μ' ἓνα γλυπόπικρο κλείσιμο τοῦ ματιοῦ στὸ χτῆς, ὑπερασπίζει τὴ μνήμη ποὺ γίνεται εἰκόνα καὶ τὴν εἰκόνα ποὺ μετατρέπεται σὲ φωνή. Καὶ ἔτσι τὸ γράψιμο γίνεται ἓνα ξόρκι, ποὺ πασχίζει νὰ διώξει αὐτὸν τὸν κόμπο ποὺ παραμονεύει στὸ στήθος, γιατί τὸ παρελθὸν δὲν ἀγοράζεται, γιατί τὸ παρελθὸν ξεχάστηκε, γιατί ἦρθε καὶ γι' αὐτὸ ἡ ὥρα τοῦ ποτὲ πιά.

Στὸ μυθιστόρημα πρωταγωνιστεῖ ὁ λαὸς ὁ πραγματικὸς τῶν ἀνθρώπων ποὺ σμίλεψαν οἱ αἰῶνες καὶ οἱ ἄνεμοι, μὲ τὸ καθαρὸ περιγράμματά τους, τὴν ὄρατὴ ψυχικὴ τους ἐνδοχώρα καὶ τὸ καθημερινὸ τυπικὸ τῆς ζωῆς τους. Κι ὁ λαὸς αὐτὸς ἀναπαράγει, «παίζει» σὲ μικρογραφία τὰ παντοτινὰ πάθη τοῦ ἀνθρώπου, τὶς ζήλιες, τοὺς ἔρωτες, τὶς φιλοδοξίες, τὰ μίσση, τοὺς φόβους, τ' ἀτυχήματα, μὲ μιὰ κίνηση σχεδὸν ἱερατικὴ, μ' ἓνα ρυθμὸ χοροῦ τραγωδίας μόλις αἰσθητὸ, ἀλλὰ ἀρκετὸ γιὰ νὰ ὑποβάλει τὴ βαθύτερη, τὴ δεύτερη, τὴν ἀληθινὴ φύση τοῦ κόσμου.

Ὁ συγγραφέας εἰσέδυσσε στὴν ἀνθρώπινη τρικυμία καὶ τὸ δράμα τῆς, συλλαμβάνοντας ἐκ τῶν ἔσω τὸν ἄνθρωπο, μέσα στὶς ἀμοιβαῖες συγκρούσεις τῶν ἀντίθετων χαρακτήρων τῶν ἡρώων του. Δὲ μετατράπηκε ποτὲ σ' ἓναν πεζὸ φωτογράφο. Δὲ σπεύδει στὸ γενέθλιο τόπο γιὰ νὰ περισώσει τὸν «ἀτελείωτο θησαυρὸ», γερμίζοντας τοὺς κόρφους του, δὲ ἀκούει τὰ ντόπια ἦθη νὰ τοῦ λένε «φωτογράφεσέ μας πρὶν σβήσουμε». Εἶναι γέννημα θρέμμα τοῦ τόπου καὶ ὄχι φερτὸ βλέμμα. Γιατί ἂν ὁ συγγραφέας δὲ βρῖσκεται στὸ κείμενο, ἂν δὲ μεταδίδει τοὺς δικoὺς του κραδασμούς, δὲ βρῖσκεται πουθενά.

Ὁ Γιάννης δὲν ἔγραψε γιὰ τὴν πόλη μας σὰν ἓνας ξένος, ἓνα εἶδος ἐπὶ πλυδοῦς ἱστοριογράφου ποὺ ἔπεσε ἀγαθὴ τῇ τύχῃ σὲ φλέβα χρυσοῦ. Ἡ φλέβα ὑπῆρχε, μόνο ποὺ καὶ ὁ ἴδιος κρατοῦσε ἀπὸ τὸ δικὸ της αἷμα. Γηγενὴς καὶ ὁ ἴδιος, ξεσκολισμένος στὸ ἴδιο ἦθος, δὲ συνέλεγε λαίμαργα ἱστορίες : κυρίως πάσχιζε νὰ θυμηθεῖ. Ἐκτελώντας χρέη ξεναγοῦ, τοπιογράφου, ἱστορικοῦ μὲ θαυμαστά ἀποθέματα παρελθούσης ζωῆς, ἀναδεικνύεται σὲ ἀρχεῖο τῶν ψυχῶν καὶ ταμεῖο τῶν ἀληθειῶν. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ πόλη μας ἔσκασε μέσα στὴν καρδιά του σὰν ρόδι, συλλέγει πρόσωπα, γεγονότα καὶ αἰσθήματα σὰν σφραγιδόλιθους, πασχίζοντας νὰ ἀναστήσει μιὰ εἰκόνα ἐνότητας.

Καὶ ὁ ἴδιος τί εἶναι; Εἶναι μῆπως ἓνας ἀθῶος θεατῆς ποὺ περιφέρεται μέσα στὶς ζωὲς τῶν ἄλλων; Ἐξομολογούμενος, τριτοπρόσωπος μάρτυρας, ἀλλὰ καὶ ὁ λογοτέχνης ποὺ περνᾶ φευγαλέα μέσα ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα, ἀπλῶς καὶ μόνο γιατί εἶναι ὁ κηδεμόνας αὐτοῦ τοῦ κόσμου;

Ποιὸς εἶναι λοιπὸν; Ὁ μοναχικὸς σκεπτικιστὴς, ὁ «ἀπαρηγόρητος παρηγορητικὸς τοῦ κόσμου»; Ὁ αἰσθησιακὸς ποὺ ρουφάει μὲ ὄλους τοὺς πόρους τοῦ τοῦς χυμοὺς τῆς ζωῆς; Ὁ ἐρωτικὸς, ποὺ σκιρτᾷ σ' ὄλα τὰ ἀγγίσματα τῶν σωμάτων καὶ τῶν ἀγαλμάτων ἢ ὁ ἀσκητὴς ποὺ «ἀπωθεῖ» καὶ «θεώνεται»; Ἡ μήπως ὁ βαθιὰ ὑπαρξιακός, ποὺ ἐκθέτει τὴν ἀγωνία τοῦ στὸν ψιθυριστό τοῦ διάλογο μὲ τὸ χρόνο καὶ τὸ θάνατο; Ὁ διχασμένος καὶ διπλός;

Ἀθεράπευτα ἀνθρωποκεντρικὸς καὶ ἀνθρωπομορφικὸς, δὲ λέει ν' ἀφήσει ἀπὸ τὰ μάτια τοῦ τοῦς ἥρωές του. Τὸ τοπίο εἶναι μία σκηνὴ καὶ τὰ ἀνθρώπινα πάθη συνθέτουν τὴ λειτουργία της. Προσερχόμαστε ὄχι μόνον ἀναγνώστες, οὔτε μόνον ἀκροατὲς σ' αὐτὴ τὴ λειτουργία. Παρακολουθοῦμε μέσα στὸ θάμβος ἓνα ἐπιτάφιο καὶ ἀναστάσιμο συνάμα τοπίο νὰ ξετυλίγει τὰ ἐπεισόδια καὶ τὰ χορικά του. Ψηφί-δωτὰ ἐπεισόδια ὅπου μακρὰ καὶ βραχέα δράματα ἐναλλάσσονται. Λαϊκὰ ἄσματα καὶ καμπάνες σ' ἓνα σκηνικὸ ποὺ ἀκτινοβολεῖ ὄψεις ἀπὸ ναὸ καὶ καφε' ἀμάν, ἀπὸ τὸν ἤχο τοῦ ρολοιοῦ ποὺ χτυπᾷ τὶς ὀθωμανικὲς ὥρες καὶ μετρᾷ τὶς ἑλληνικὲς.

Πλαί καὶ παράλληλα σὲ κάποιες ιδέες ποὺ μόνιμα κυβερνοῦν τὸ λόγο του, κυλᾷ ὁ ταπεινὸς ποταμὸς πραγμάτων, τοπογραφικῶν σημείων, χειρονομιῶν, στάσεων καὶ κινήσεων τοῦ ἀπλοῦ ἀνθρώπου. Χιλιάδες λεπτομέρειες ποὺ ἀνήκουν στὸν κόσμο τῆς καθημερινότητος καταχωροῦνται μὲ ἰδιαίτερη ὀξύτητα καὶ μὲ ἔντονη ἡδυπάθεια -ἐρεθίσματα τῆς ὄρασης, τῆς ἀκοῆς, τῆς ἀφῆς - χιλιάδες μικροχειρονομίες, χιλιάδες θέματα ποὺ συνταιριάζονται καὶ τοποθετοῦνται στὴ θέση τοὺς μὲ ὑπομονὴ ὠρολογιοποιοῦ ἢ ὑφαντῆ. Ὅσο περισσότερο σωρεῦνται οἱ ρεαλιστικὲς λεπτομέρειες, τόσο περισσότερο πλουτίζονται τὰ μεγάλα σύμβολα καὶ φορτίζονται μὲ νοήματα καὶ συγκινήσεις. Ὁ ρεαλισμὸς του, συνδυασμένος μὲ σπάνια ὀπτικὴ καὶ ἀπτικὴ μνήμη, τὸν ὀδήγησε στὴν καταγραφὴ ἄπειρων φευγαλέων εἰκόνων, σὲ βαθμὸ ποὺ μιὰ μελλοντικὴ ἀρχαιολογία θὰ μποροῦσε νὰ βασιστεῖ στὸ κείμενό του γιὰ νὰ ἀποκαλύψει ποιοὶ ἦταν «οἱ θησαυροὶ τῶν ταπεινῶν».

Τέλος καὶ ἀρχὴ τοῦ τὸ Πάθος. Καὶ πάθος σημαίνει ν' ἀγαπᾷς καὶ τὸ πιὸ ταπεινόν, νὰ ἐναντιώνησαι καμιά φορὰ καὶ στὸ ἀσήμαντο, νὰ εἶσαι τρυφερὸς καὶ μὲ τὴν ἥρα ἀκόμη καὶ νὰ τὴν ἀφήνεις νὰ μπλέκει, ἄσβηστη, μὲ τὶς τελειωμένες λέξεις σου. Πάθος σημαίνει νὰ ὑπάρχεις καὶ μέσα ἀπὸ τὶς λέξεις καὶ πέρα ἀπ' αὐτές.

Ἀπὸ τὸ ἔργο του ἀπουσιάζουν οἱ διακρίσεις καὶ οἱ προκαταλήψεις, ἐνὼ οἱ ἄνθρωποι προβάλλονται μέσα ἀπὸ τὶς πράξεις, τὶς σκέψεις καὶ τὰ συναισθήματά τους. Δίπλα στὸν Ἑλληνα Λιόντο ποὺ ἀφηγεῖται, κυλᾷ ἡ ἱστορία τοῦ Νετζίπ, τοῦ ὁμογάλακτου. Καὶ πιὸ πέρα ὁ παπποὺς Ἰσμαήλ.

Τὰ σύμβολα γίνονται διαχρονικά, παίρνουν πανανθρώπινη ἀξία, ἀφοῦ τὰ ὅσα ἔγιναν στὸν ἀόριστο χρόνο εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπαναληφθοῦν, ἀφοῦ πάντα θὰ ὑπάρχουν ἄνθρωποι ποὺ θὰ παλεύουν μὲ τὸ θάνατο, τὴν ἀπογοήτευση, τὴν ἠθικὴ φθορὰ, τὴ διάψευση τῶν ἐλπίδων τοὺς, τὴ μοναξιά, τὴ χρεωκοπία τῶν ἰδανικῶν τοὺς. τὴ διαφορετικότητά, τὴν ἀνατροπὴ.

Ὁ λόγος του παραμένει λόγος ποιητῆ, λόγος ἐνός. Γιατί δεσπόζει καὶ ἐπιβάλλεται, διεισδύει ἀκόμη καὶ σὲ μνήμες ποὺ κουβαλοῦν διαφορετικὴ

ιδεολογική καταγωγή. Τη γλώσσα του φαίνεται σαν να την κλώσσησε μια κοινότητα, ένας ανθρώπινος τόπος. Κι ἄς εἶναι πολλές οἱ νύκτιες ὄρες τῆς δικῆς του, τῆς αὐστηρᾶ δικῆς του θέρημς ποὺ ἔφεραν στὸν κόσμον τῆς γραφῆς μία γλώσσα ποὺ τῆς ἐπιτρέπεται νὰ αὐτοσυστήνεται ἀκινδύνως σὰν κοινή, σὰν συλλογική. Ἔτσι ἡ γλώσσα του ξυπνάει κάθε φορὰ τὴ συγκίνηση, τὸ ὄνειρο, τὸ συναίσθημα, τὴν εἰκόνα, τὴ φαντασία, τὴν ἰκανότητα νὰ βλέπεις μέσα στὰ πράγματα.

Σκέφτομαι πῶς ἀγαπάει τὴν Ἄρτα (τὴν ὀλίγην πού μας ἀπέμεινε) πάντοτε νοσταλγώντας. Τὴν ἀγαπάει γιὰ τὴν ἱστορία της, τὴν παλιὰ καὶ τὴ νεότερη, καὶ τοὺς ἀνθρώπους της. Τιμᾶ τὴν Ὀμορφιά – με κεφαλαῖο τὸ πρῶτο της γράμμα – σὰν ἀρχὴ καὶ σὰν τέλος, σὰν στάση καὶ σὰν μέθοδο.

Στὶς σελίδες του, ὅμως, ὑπάρχουν καὶ ἥρωες λεροί, πρόσωπα τῆς ἀπωλείας καὶ τοῦ χαμοῦ, τύποι κοινωνικὰ μεμπτοί- ἀπὸ τὸ Φάσγανον ὡς τὸ φανατικὸ Ντογᾶν. Δύσκολο, σχεδὸν ἀνέφικτο νὰ ταυτιστεῖ ὁ ἄλλιως μαθημένος ἀναγνώστης με τέτοιους «καταραμένους», ποὺ ἡ κατάρα τους δὲ θὰ τραπεῖ ποτὲ σὲ εὐλογία, μόνο θὰ τοὺς ἐξουθενώσει χωρὶς νὰ τοὺς ἀπαλλάξει. Ἡ λογοτεχνία, ὅμως, δὲν εἶναι ἄθῳα παιδιὰ. Πολὺ περισσότερο ὅταν ὁ συγγραφέας ἀποποιεῖται τὸ ρόλο τοῦ «μικροῦ θεοῦ» ποὺ ἔχει χωρίσει τελεσίδικα καὶ εὐδιάκριτα τὸν κόσμον στὸ καλὸ καὶ στὸ κακό, προτιμώντας τὴ σκοπιὰ τοῦ ἐπίμονου δαιμονίου.

Μᾶς φαίνεται παράξενο πῶς κάποτε σ' αὐτὸν τὸν τόπο γιὰ 432 χρόνια πονοῦσαν, ἀγαποῦσαν, μισοῦσαν, ἐκδικοῦνταν, συνυπῆρχαν τρεῖς φυλὲς – χίλιες οἰκογένειες Ἑλλήνων, 250 Ὀσμανλήδων καὶ 160 Ἰουδαίων. Δηλαδή περὶ τὶς 6.500 χιλιάδες ψυχές. Μπλέκονταν οἱ δρόμοι τους καὶ ἔσμιγαν κι ἄλλοτε χωρίζονταν ἀντιμέτωποι. Καὶ μετὰ ἦρθε ἡ ὥρα τοῦ ποτὲ πιά γιὰ τοὺς Τούρκους. Αὐτὸ ποὺ θεωροῦσαν γενέθλιο τόπο, πρέπει νὰ τὸν ἀποχωριστοῦν. Ὁ πόνος τοῦ ξεριζωμοῦ ἰδωμένος ἀπὸ ἄλλη ὀπτική γωνία. Πόσο παράξενα ἀκούγεται γιὰ τὶς δικές μας βεβαιότητες καὶ σταθερές. Καὶ γιὰ τοὺς Ἀρτινοὺς τί ἔφερε ἡ ἀπελευθέρωση μετὰ τοὺς πανηγυρισμοὺς; Δικαίωσε τὶς προσδοκίες τους; Αὐτὸ, ὅμως, εἶναι μία ἄλλη ἱστορία.

Ὁ Γιάννης ἱστορεῖ καὶ ψυχολογεῖ, κοινωνιολογεῖ καὶ προπάντων ἀφηγεῖται μία ἱστορία πολυσήμαντη, ἐπιδεικτικὴ πολλῶν ἀναγνώσεων, ζωντανεύοντας καὶ καταγράφοντας γεγονότα καὶ καταστάσεις, διαγράφοντας καὶ πλέκοντας ἦθη καὶ πράξεις. Ὑπάρχει τὸ πάθος, ὑπάρχει ὁ ἔρωτας, ὑπάρχει ἡ δύναμη, ὑπάρχει ἡ συνείδηση, ὑπάρχει ἠθικὴ καὶ τὰ ἀντίθετά τους φυσικά. Ὅλα ὑπάρχουν καὶ δροῦν μέσα στὴ ζωὴ – μιὰ μαργαρίτα ποὺ τὴ μαδάμε, ὁ καθεὶς μετὰ τὰ ὄπλα του καὶ μετὰ τὸν ψυχικὸ προγραμματισμὸ του.

Εἴμαστε ὅλοι ἐκτεθεμεμένοι καὶ ἀνυπεράσπιστοι. Παλινδρομοῦμε αἰωρούμενοι ἀνάμεσα σὲ ποικίλες δυνάμεις. Ἄλλος στηρίζεται ἐδῶ κι ἄλλος ἐκεῖ. Ποιὸς εἶναι ὁ πιὸ δυνατός; Ποῦ βρίσκεται ἡ ἀληθινὴ εὐτυχία; Πῶς καὶ γιατί χάνεται ἡ μνήμη; Γι' αὐτὸ φαίνεται σκολιὸς ὁ δρόμος ποὺ ἔχουμε πάρει; Μήπως μας διέφυγε κάτι βασικὸ στὴν πορεία τῶν αἰώνων; Καὶ τί εἶναι ἀκριβῶς αὐτό; Ποιοὶ εἴμαστε, ποιὸς εἶναι ὁ τόπος μας, γιὰ ποῦ ἀρμενίζει, ποῖα εἶναι τὰ μυστικά τῆς ἱστορικῆς μοίρας; Μετὰ τί ἄλλο παρὰ μετὰ τὶς συντεταγμένες τῆς μνήμης καὶ τὴν ἐλπίδα τοῦ μέλλοντος, μπορεῖ νὰ ὀρίζεται ἓνας τόπος; Τί ἄλλο πέρα

ἀπὸ ὅσα βιώθηκαν καὶ μποροῦν, μὲ λέξεις καὶ εἰκόνες, νὰ μεταγγιστοῦν στοὺς δίπλα μας εἶναι ἡ πατρῶα γῆ; Γιατί θυμόμαστε μόνο τὸ μῖσος; Τὰ ἐρωτήματα ξανατίθενται. Τὸ θεώρημα ζητάει ἀπόδειξη προσωπική.

Ὁ Γιάννης ἱστορεῖ τὸ παραμῦθι τῆς πόλης μας. Κοιτάξτε την. Εἶναι ὁ τόπος μας. Ἔχει σῶμα, αἷμα, δάκρυα, μνήμη, ἐλπίδα. Κάποιοι θέλουν νὰ τὸν ἀλλάξουν, γιατί στὸ βάθος τῆς μίξερης συνειδήσεως τους ντρέπονται γι' αὐτόν. Ποὺς ἀγαπᾷ ἀληθινὰ αὐτὸν τὸν τόπο; Οἱ ἔμποροι τῆς πολιτικῆς ἐλπίδας, οἱ τελάληδες, οἱ διασκεδαστές, οἱ ἀνονεύρευτοι ποῦ ἔχουν τὸ θράσος νὰ διεκδικοῦν τὰ ὄνειρά μας ἢ οἱ πονεμένοι, οἱ μελαγχολικοί, οἱ ἀπροσκύνητοι;

*Δύσκολος πόνος νὰ νιώθεις τὰ πανιά του
καραβιοῦ σου φουσκωμένα ἀπὸ τὴ θύμηση καὶ
τὴν ψυχὴ σου νὰ γίνεται τιμόνι
Ὅμως ἐτοῦτος ὁ τόπος ποῦ τὸν πελεκοῦν καὶ ποῦ τὸν καῖνε
σὰν τὸ πεῦκο, καὶ τὸν βλέπεις,
οἷζωσε μέσ' στὸ μυαλό καὶ δὲν ἀλλάζει.*

Σεφέρης

ΜΑΡΙΑ ΔΕΤΣΙΚΑ
Φιλολόγος

* * *

Δρα ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΧΡ. ΣΤΑΜΟΥ
Φιλολόγου, π. Λυκειαῖρχου

Τουρκικὲς λέξεις στὴν Πραμάντα. Ἐπιλογή.
Ἔκδοση «Συλλόγου Πραμαντιωτῶν Ἰωαννίνων».
Ἰωάννινα 2007, σσ. 120.

Ενα ἀπὸ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικά του λαϊκοῦ πολιτιστικοῦ κάθε τόπου εἶναι ὁ διαλεκτικὸς του πλοῦτος.

Στὴ μακροαίωνα διαδρομὴ της, ἡ γλώσσα μας δάνεισε, σὲ ἄλλους λαοὺς ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ λεκτικὸ της θησαυρὸ, καὶ ταυτόχρονα πῆρε ἀπὸ τὸ λεξιλόγιό τους ἀρκετὲς λέξεις, οἱ ὁποῖες μὲ τὴν πολὺχρονη χρῆση τους ἐξελληνίσθησαν φωνητικὰ καὶ μορφολογικὰ καὶ κάλυψαν ἀνάγκες τῆς καθημερινότητάς μας.

Ἀπὸ ὄλες τὶς ὁμάδες τῶν ξένων λέξεων ποὺ Ἑλληνοποιήθηκαν, ἐκεῖνη ποὺ πρωτοχρησιμοποιοῦντο ἀπὸ τοὺς προγόνους μας ἦταν ἡ ὁμάδα τῶν Τουρκικῶν λέξεων, λόγω τῆς μακροαίωσης συνύπαρξης τῶν Ἑλλήνων μὲ τοὺς Τούρκους.

Στὴν ὡς ἄνω γλωσσικὴ ἐργασία, ὁ συγγραφέας συγκέντρωσε τὶς Ἑλληνοποιημένες Τουρκικὲς λέξεις ποὺ πρωτάκουσε στὸ γενέθλιο τόπο του, τὴν Πράμαντα, καὶ στὴ συνέχεια, στοὺς τόπους ποὺ κατὰ καιροὺς ἔζησε. Ὅπως δὲ σημειώνει στὸν πρόλογό του:

«...Πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς τὶς λέξεις... χρησιμοποιοῦνται καὶ σήμερα στὸν εὐρύτερο Ἑλλαδικὸ χῶρο, ἀλλοῦ σὲ μικρότερο καὶ ἀλλοῦ σὲ μεγαλύτερο ἀριθμὸ... - ὁ δὲ αὐστηρὸς διαχωρισμὸς τους κατὰ τόπους εἶναι πρακτικὰ δύσκολος...»

Μὲ αὐτὸ τὸ δεδομένο ὀρθῶς ὁ συγγραφέας, ἔθεσε κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου τοῦ τὴ λέξη ΕΠΙΛΟΓΗ.

Ἡ μελέτη αὐτὴ περιλαμβάνει:

Ἀντιπρόλογο ἀπὸ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τοῦ Συλλόγου Πραμαντιωτῶν Ἰωαννίνων, πρόλογο τοῦ συγγραφέα, βιβλιογραφία, βραχυγραφίες, εἰσαγωγή, τὸ λεξιλόγιο μὲ τὶς Τουρκικὲς λέξεις (ποὺ ἐμφυτεύτηκαν στὸ στερεὸ κορμὸ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας), καὶ τὸν ἐπίλογο. Τὸ πόνημα κλείνει μὲ δυὸ παραρτήματα: Τὸ πρῶτο περιέχει μίαν -συνοπτικὴ- ἐπιλογὴ ἑλληνοποιημένων λέξεων καὶ ἀπὸ ἄλλους λαοὺς (π.χ. Ἀγγλικές, Γαλλικές, Ἰταλικές κ.τ.λ.). Καὶ στὸ δεῦτερο παρατίθεται μίαν ἐπιλογὴ ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὶς κατὰ καιροὺς κριτικὲς ἀποτιμήσεις ποὺ γράφτηκαν γιὰ τὰ ὡς τώρα ἔργα τοῦ συγγραφέα.

Ἐκεῖνο δὲ ποὺ πρέπει ιδιαίτερα νὰ τονισθεῖ, εἶναι ἡ καταγραφή τοῦ ΕΤΥΜΟΥ, τῆς κάθε λέξεως, ἥτοι ἡ καταγωγή καὶ ἡ πορεία τῆς μέσα στὸ χρόνο, πράγμα ποὺ σπάνια ἀπαντᾶται σὲ γλωσσικὲς μελέτες.

Ἡ κατὰ πάντα ἀξιέπαινη αὐτὴ γλωσσικὴ ἔρευνα τοῦ Δρα Δημητρίου Χρ. Στάμου διακρίνεται γιὰ τὴν καλλιπεπῆ, ἐντεχνη, καὶ ζωντανὴν χρῆση τῆς γλώσσας, καὶ τὴ βιβλιογραφικὴ τεκμηρίωση τῶν πληροφοριῶν, ἡ ὁποία καὶ φανερώνει τὸν ἐπιστημονικὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ συγγραφέας συγγράφει τὸ ἔργο του.

Παρόμοιες ἐργασίες συντελοῦν στὴ διάσωση στοιχείων τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, γιὰ αὐτὸ καὶ πρέπει ὄχι μόνον νὰ προβάλλονται ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπαινοῦνται.

ΑΠΟ ΤΟΝ κ. ΝΙΚΟΛΑΟ ΚΟΛΕΖΑ
Ὁμότιμο Καθηγητὴ Παν. Ἀθηνῶν

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

- 30.5.2009
Εγκαίνια Πινακοθήκης του Συλλόγου (Γαρουφάλειος Στέγη)
- 27.6.2009
Εκδηλώσεις «ΠΑΡΑΔΟΣΗ - ΧΟΡΟΣ - ΤΡΑΓΟΥΔΙ» (Εκθεσιακό Κέντρο)
- 1.7.2009
Εκδηλώσεις «ΠΑΡΑΔΟΣΗ - ΧΟΡΟΣ - ΤΡΑΓΟΥΔΙ» (Προαύλιο Αγίας Θεοδώρας)
- 2.7.2009
Εκδηλώσεις «ΠΑΡΑΔΟΣΗ - ΧΟΡΟΣ - ΤΡΑΓΟΥΔΙ» (Κάστρο Άρτας)
- 10.7.2009
Συναυλία της Φιλαρμονικής στην Πλατεία Ζέροβα
- 18.7.2009
Συμμετοχή της Φιλαρμονικής στα «ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΕΙΑ» στη Σκουληκαριά.
- 19.7.2009
Συμμετοχή της Φιλαρμονικής για τον Ναπ. Ζέροβα (έπετειος έξοδου στο βουνό).
- 7.8.2009
Συμμετοχή του χορευτικού τμήματος στις εκδηλώσεις Ίαλυσοῦ Ρόδου στην Ρόδο.
- 21.8.2009
Συμμετοχή της Φιλαρμονικής στην έπετειο έξοδου του Μεσολογγίου, στο Μεσολόγγι.
- 23.8.2009
Συμμετοχή της Φιλαρμονικής στην Λιτανεία Κοσμά του Αίτωλου στο Έκθεσιακό Κέντρο.
- 20.9.2009
Συμμετοχή της Φιλαρμονικής στην έπετειο Γενοκτονίας των Έλλήνων της Μ. Ασίας.
- 26.9.2009
Συμμετοχή της Φιλαρμονικής στα εγκαίνια της Έμποροπανηγυρης.
- 27.9.2009
Συμμετοχή της Φιλαρμονικής στην έπετειο Πεσόντων Σελλαδιτών στις Σελλάδες.
- 30.9.2009
Συμμετοχή της Φιλαρμονικής στην έπετειο της Ημέρας μνήμης Έθνικών Ευεργετών.
- 9.10.2009
Συμμετοχή της Φιλαρμονικής στην

- 23η Άμφικτυονία (Τελετή άφης φλόγας)
- 10.10.2009
Έκδήλωση στην αίθουσα τοῦ Τομέα Ψυχικῆς Ύγείας.
- 18.10.2009
Παρουσίαση τοῦ βιβλίου «ΜΥΘΟΙ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΤΟΠΟΘΕΣΙΩΝ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΑΡΤΑΣ», τοῦ συγγραφέα Άριστειδῆ Σχισμένου (στήν αίθουσα).
- 28.10.2009
Όμιλία Ἱστορικοῦ-Έρευνῆτή-Συγγραφέα Κώστα Τσιλιγιάννη (στήν αίθουσα).
- 30.10.2009
Συμμετοχή Φιλαρμονικῆς καὶ Χορευτικοῦ στὸ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΠΟΝΤΙΩΝ.
- 21.11.2009
Όμιλία ἀπὸ τὴν κόρη τοῦ ποιητῆ Ρίτσου (στήν αίθουσα).
- ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ ΕΤΟΥΣ 2008
- 31.1.2008
Έμπορικὸ Ἐπιμελητήριο
- 10.1.2008
Ὁδεῖο Ἄρτας
- 11.1.2008 (πρωτὶ)
Νομαρχία Ἄρτας (Κοπὴ βασιλοπιτας)
- 11.1.2008 (ἀπόγευμα)
Έκδήλωση (Άξιελδς - «ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΑΙΟΣ»)
- 19.1.2008
Συναυλία Φιλαρμονικῆς (110 χρόνια)
- 25.1.2008
Παρουσίαση βιβλίου (Βλαχοπάνος - «ΙΑΜΒΟΣ») («Χωρὶς Παραλήπτη» τοῦ Βαγγέλη Κούτα)
- 6.2.2008
«Θεατρικὴ Τέχνη» (Παράσταση γιὰ παιδιά)
- 9.2.2008
Θεατρικὴ παράσταση (Γκέκας)
- 15.2.2008
Έκδήλωση ΕΛ-ΑΣ
- 28.2.2008 (πρωτὶ)
Γενικὸ Νοσοκομεῖο Ἄρτας - Δ/νση Προγραμματισμοῦ
- 25.2.2008
«Φίλοι τοῦ βιβλίου» (Έκδήλωση)
- 28.2.2008
Νομαρχία Ἄρτας-Δ/νση Προγραμματισμοῦ
- 3.3.2008
Σύλλογος «Εὐκλέας» (Καμπέρης)
- 15.3.2008
Σύλλογος «Μακρυγιάννης» (Χορωδία)
- 16.3.2008
Ἱερὰ Μητρόπολη Ἄρτας
- 18.3.2008
Έκθεση Ζωγραφικῆς (Γ. Στούμπος)

- 19.3.2008
Άποστρατοι ΕΛ-ΑΣ (Κοπή πίτας)
- 25.3.2008
Άπονομή «Άγραφωτείων» & Μπαρμπασταθειών» βραβείων
- 2.4.2008 (πρωί)
Θέατρο «ΛΑΜΠΙΟΝΙ» (παράσταση)
- 6.4.2008
«ΣΚΟΥΦΑΣ» (Έκδρομή στην Κόνιτσα)
- 22.4.2008
Έπιμελητήριο Άρτας
- 12.4.2008
Έκθεση Ζωγραφικής (Ηλ. Θάνος)
- 15.4.2008
Γ. Νοσοκομείο -
Σοφ. Ψυν. ΣΕΡΡΩΝ
- 17.4.2008
ΕΛΜΕ - Παράρτημα Άρτας
- 8.5.2008 (πρωί)
Σύλλογος ατόμων με μεσογειακή
άναιμία
- 9.5.2008
3ο Γενικό Λύκειο Άρτας (Έκδή-
λωση)
- 11.5.2008
Ώδειο Άρτας
- 14.5.2008
Άγωγή Ύγείας Δευτεροβάθμιας
Έκπαίδευσης (ΚΕΘΙ)
- 16.5.2008
7ο Δημοτικό Σχολείο Άρτας
- 23.5.2008 (πρωί)
Σύλλογος Ίεροψαλτών
- 25.5.2008
Σύλλογος Ύπαλλήλων Νομαρχίας
(έκλογές)
- 28.5.2008
Βιβλιοπωλείο ΛΕΚΟΣ (Έκδήλωση
«Άπορίες παιδιών»)
- 12.6.2008
Ώδειο Άρτας (έκδήλωση)
- 17.6.2008
Όρειβάτες Ήπειρου (Έκθεση φω-
τογραφίας)
- 20.6.2008
ΠΑΣΟΚ
- 23.6.2008
«ΣΚΟΥΦΑΣ» (Παπαστεφάνου -
Κάστρο)
- 30.6.2008
«ΣΚΟΥΦΑΣ» (Έκδήλωση Γέφυρας)
- 3.7.2008
«ΣΚΟΥΦΑΣ» (Έκδήλωση Κά-
στρου)
- 4.7.2008
«ΣΚΟΥΦΑΣ» (Συναυλία φιλαρ-
μονικής στην πλατεία)
- 7.7.2008
Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών
(ΕΑΣΑΦ)
- 29.7.2008
«ΓΑΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ»
- 11.9.2008
«ΓΑΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ» (παρουσία-
ση ομάδας)
- 15.9.2008
Νίκος Ρίγγας (Παρουσίαση βιβλίου
ποιημάτων)

- 4.10.2008
Όμιλία Άντ. Μπέζα - Ν.Δ.
- 8.10.2008
«ΔΟΞΑ ΑΡΤΑΣ»
- 9.10.2008
Νεραϊδιώτης - «ΣΚΟΥΦΑΣ» (Συνδιοργάνωση)
- 10.10.2008
Παρουσίαση βιβλίου Γ. Παπασωτηρίου, Βιβλιοπωλείο «ΣΙΔΕΡΑΚΗΣ
- 22.10.2008 (πρωί)
Έμπορικὸς Σύλλογος
- 24.10.2008
«ΕΤΑΝΑΜ» - Ήμερίδα
- 26.10.2008
Νομαρχία - «ΣΚΟΥΦΑΣ» (Συνδιοργάνωση) Γ. Σούλας
- 1.11.2008
Θεατρική Παράσταση (Μαρασούλης)
- 3.11.2008
ΕΛΜΕ Άρτας (Έκλογες)
- 10.11.2008
Λιμενικό Ταμείο (Γ.Σ.)
- 14.11.2008
«ΣΚΟΥΦΑΣ» -Κομμένο - Σύλλογος Φιλολόγων (βιβλίο) (συνδιοργάνωση)
- 21.11.2008
«ΣΚΟΥΦΑΣ» - Καλπούζος (Παρουσίαση βιβλίου «ΙΜΑΡΕΤ») (συνδιοργάνωση)
- 27.11.2008
Θέατρο Σκιών (Άθανασίου)
- 28.11.2008
Θέατρο Σκιών (Άθανασίου)
- 28.11.2008
Θεατρική παράσταση (Βουτσάς κ.λπ.)
- 30.11.2008
Θέατρο - Καραγκιόζης (Δ. Τόκας)
- 2.12.2008
Έλληνικός Έρυθρός Σταυρός
- 5.12.2008
Νομαρχία - «ΣΚΟΥΦΑΣ» (Πρόξενος Κύπρου (συνδιοργάνωση)
- 6.12.2008
Κύπριοι φοιτητές Γ.Σ.
- 9.12.2008
Έλληνικός Έρυθρός Σταυρός
- 10.12.2008
Όρειβατικός Σύλλογος (Έκθεση φωτογραφιών)
- 12.12.2008
«ΣΚΟΥΦΑΣ» - Ντουέτο Ίταλων κλασικής μουσικής
- 18.12.2008
«ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ» - «ΣΚΟΥΦΑΣ» (Συνδιοργάνωση)
- 20.12.2008
«ΑΣ.ΠΥΡΡΟΣ» (Έκδήλωση)
- 21.12.2008
Ώδειο Άρτας (Έκδήλωση)
- 14.6.2008
Έκδρομή (Ναύπλιο, Επίδαυρο, Μυκήνες)

*

Το χορευτικό τμήμα του Συλλόγου «ΣΚΟΥΦΑΣ», προσκεκλημένο στο Λουτραίι από το Σύλλογο Λουτρακιωτών-Περαχωριτών «Ο ΙΒΥΚΟΣ», συμμετείχε και παρουσίασε πρόγραμμα στις 7 Ιουλίου 2007.

*

- Το χορευτικό τμήμα του Συλλόγου «ΣΚΟΥΦΑΣ» συμμετείχε και παρουσίασε πρόγραμμα στα Γρεβενά στις 23 Ιουλίου 2007.

*

- Το χορευτικό τμήμα του Συλλόγου «ΣΚΟΥΦΑΣ» προσκεκλημένο στο Μεσότοπο Μυτιλήνης από την Αναπτυξιακή Ήταιρεία Μεσοτόπου συμμετείχε και παρουσίασε πρόγραμμα στις 11 Αυγούστου 2007.

ΔΩΡΕΕΣ

Ο Ήπίτιμος Πρόεδρος του Μ/Φ ΣΥΛΛΟΓΟΥ «ΣΚΟΥΦΑΣ» κ. Βασ. Καρατσιώλη, εις μνήμην του έκλιπόντος Δημάρχου Κώστα Χ. Βάγια προσέφερε εκατό ευρώ (100€), για ένισχυση του περιοδικού «ΣΚΟΥΦΑΣ».

*

Ο Δημήτριος Γιαννούλης, ό Ήωάννης Κουτσούμπας, ό Νίκος Ρίγγας, ό Βασίλειος Καρατσιώλης, ή Θεοχαρούλα Μπο-

μπότη, ό Άρβανίτης Δημήτριος και ό Γεώργιος και ή Άφροδίτη Κωσταπαππά, δώρισαν στη Βιβλιοθήκη του Συλλόγου μας από μιὰ σειρά βιβλίων.

*

Ή κ. Sally Holtermann από την Άγγλία δώρισε φωτογραφίες της περιόδου 1930 από την Άρτα που είχε τραβήξει ό πατέρας της όταν ύπηρετούσε στην περιοχή μας ως μηχανικός.

*

Άγοράστηκαν πέντε (5) καινούργια όργανα συνολικής αξίας 3.875€ και κατασκευάστηκαν (25) καινούργιες στολές Φιλαρμονικής αξίας 8.000€.

*

Ο Πρόεδρος του ΣΚΟΥΦΑ κ. Βασίλειος Καρατσιώλης δώρισε για την Βιβλιοθήκη του ΣΚΟΥΦΑ όλόκληρη τη σειρά του περιοδικού «Ευθύνη», που εκδίδει ό κ. Τσιρόπουλος. Ήπίσης μιὰ άλλη σειρά διαφόρων βιβλίων.

*

Ή Πινακοθήκη του ΣΚΟΥΦΑ στη Γαρουφάλειο Στέγη είναι έτοιμη και άρχισε να λειτουργεί.

*

Μαγειρικά σκεύη από την κουζίνα του σπιτιού «1890» του Κώστα Οικονόμου, φαρμακοποιού, προσφορά του γιού του Νίκου, αντιπροέδρου του Άρείου Πάγου), τδ Νοέμβριο του 2007.

Α΄. ΔΩΡΕΕΣ		Χρήστος Πάνου	50
		Δημήτριος Σμέρος	15
		Αντιγόνη Σμέρου-Πανταζίδου	50
		Κων/νος Παπαγεωργίου	30
	€	Γεώργιος Σκαμνέλος	15
Ίδρυμα Κώστα & Έλένης Ουράνη	1.446	Άνδρέας Κρυστάλλης	15
Βούλα Άναγνωστοπούλου		Κων/νος Μαργώνης	20
(Είς μνήμην Βαλεντίνης Κων. Μιχάλη) για την		Βάσω Γιάννου	10
Πνευματική Στέγη	200	Κων/Τραχανάς	10
Πτηνοτροφικός Συν/σμός		Άθανάσιος Κονταξής	15
Άρτας (Ύπερ τοῦ Συλλόγου)	300	Χριστίνα Παπακώστα	50
Γεώργιος Παππᾶς - Άρτοποιεῖο (Ύπερ τοῦ Συλλόγου)	150	Γεώργιος Μπασσιούκας	50
Βασίλειος Ματσούκας (Είς μνήμην τῆς ἀδελφῆς του Θεοδώρας Μπουραζάνη)	150	Λένα Γιαννακοπούλου	20
Ίωάννης Κουτσούμπας (Πρόεδρος Μ/Φ Συλλόγου «ΣΚΟΥΦΑΣ»)	200	Στυλιανὸς Πανέτας	15
		Ζαχαρίας Τζουγκαράκης	100
		Σοφία Μπάη (συνδρομὴ περιοδικοῦ)	25
		Άνάργυρος Φαγκρίδας (συνδρομὴ περιοδικοῦ)	20
		Δημήτριος Χρησιτίδης (συνδρομὴ περιοδικοῦ)	20
		Δημήτριος Παππᾶς (Ίερέας) (συνδρομὴ περιοδικοῦ)	25
		Νικόλαος Άλαχμανέτης	15
		Βίκυ Χαλκιά-Εὐταξία	15
		Σοφία Παυλάκη	15
		Χρήστος Βλαχογιάννης	15
		Γεώργιος Τσαλαπάτης	50
		Άφροδίτη Μάγγου	15
	€	Άγγελικὴ Παπαδοπούλου	15
Βασιλικὴ Καρατζένη (για τὸ περιοδικό)	50	Θεόδωρος Τσάκαλος	100
Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Άρτης κ.κ. ΙΓΝΑΤΙΟΣ (Έκδόσεις)	500		
Άπόστολος Ί. Πάσχος (συνδρομὴ περιοδικοῦ για 6 ἔτη)	90		€
Έλευθέριος Μανόπουλος Σωτήριος Μαυροδῆμος (συνδρομὴ περιοδικοῦ)	15	Ίωάννης Κολιούλης (για ἀγορὰ στολῶν-ὀργάνων)	500
		Βασίλειος Καρατσιώλης (για ἀγορὰ στολῶν-ὀργάνων)	500
		Γ΄. ΥΠΕΡ ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗΣ	

«ΦΟΥΝΤ ΜΑΣΤΕΡ ΑΕΒΕ» (για άγορά στολών-δργάνων)	300	«ΞΕΝΙΟΣ Α.Ε.» - Ίωάννης Κουτσούμπας	200
Άμαλία Εϋταξία-Γιαννάκη (για άγορά στολών-δργάνων)	200	Σπύρος Λ. Ζιώρης - Αρχιτέκτων	1.000
Νικδλαος Λιόντος (για άγορά στολών-δργάνων)	400	Σύλλογος Ίδιοκτητών Κέντρων Ξένων Γλωσσών	300
Χρήστος Παπάζογλου (Φιλαρμονική)	1.000	Ίωάννης Γρετσίστας	300
«ΣΕΦΑΡ-ΣΠΕ» - Αγρίνιο (Φιλαρμονική)	1.000	Φίλιππος Λιάκος (Όρθοπαιδικά)	150
«ΙΟΝ Α.Ε.» (Φιλαρμονική)	1.000	«GOODYS» - Έστιατόρια	300
«ΒΙΚΗ Α.Ε.» (Φιλαρμονική)	500	Άθανάσιος Καλοκαίρης (Καφετέρια)	100
		Λόλα Μπανιά	30
		Κων/νος Μιχ. Δάφνος	200
		Αικατερίνη Γρετσίστα	300
		Λουκάς Κωστούλας	200
		ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΠΙΘΝΟΤΡΟΦΙΚΟΣ ΣΥΝ/ΣΜΟΣ ΑΡΤΑΣ	300
		«ΑΡΤΙΝΟΝ» - Ν. Βάσος - Άθ. Χρήστου Ο.Ε.	300
		ΕΜΠΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΑΡΤΑΣ	300
	€		
ALPHA BANK (Τμήμα Έταιρικής Ευθύνης)	3.500		
ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ	2.000		
Ο.Π.Α.Π.	3.000	ΣΥΝΑΥΛΙΑ Γ. ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΟΥ	

Ε΄. ΥΠΕΡ ΧΟΡΕΥΤΙΚΟΥ
(ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ «ΠΑΡΑΔΟΣΗ -
ΧΟΡΟΣ - ΤΡΑΓΟΥΔΙ»)

«SMS - ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΕΠΕ
(Έταιρεία Ήλ/κών ειδών)
 500€ |

ΥΠΕΡ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ

	€		
Γεώργιος Σούλης - Άρτοποιείο	100		
Θεόδωρος Σκέντος - Ήλεκτρικά Είδη	200	ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ	
«ΒΥΖΑΝΤΙΟ» - Σπ. Σίμος - Χ. Βάννας - Ί. Ζολώτας	100	(Άγορά βιβλίων)	1.500€

«ΣΚΟΥΦΑΣ»

Περιοδική Έκδοση του Μ/Φ Συλλόγου Άρτας «Ο Σκουφάς»
Διεύθυνση: Πρὸς τὸν Σύλλογο «Ο Σκουφάς» - Άρτα,
Πλατεία Ἐθν. Ἀντιστάσεως - 47 100

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ «ΣΚΟΥΦΑΣ»

Ἐκδίδεται ἐπὶ μισὸν αἰῶνα
μὲ τὶς ἐνισχύσεις τῶν συνδρομητῶν
καὶ τῶν φίλων του.

Δὲν ἐπιβαρύνει
οὔτε τὸν δημοτικὸ, οὔτε τὸν κρατικὸ
προϋπολογισμὸ.

Ἐνισχύστε τὸν «Σκουφά».

ΣΤΑ ΓΡΑΦΕΙΑ ΤΟΥ «ΣΚΟΥΦΑ»

Πλατεία Ἐθν. Ἀντιστάσεως, Άρτα, Τ.Κ. 47 100
(τηλέφωνα: 26810.27 767, 28 171, 74 767)

ΠΩΛΟΥΝΤΑΙ

- Τὸ Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ Ἄρτης καὶ Προβέξης
τοῦ Σεραφεῖμ Ξενοπούλου, Μητροπολίτου ἄλλοτε Ἄρτης
- Ἡ «Ἄμβρακία» τῆς Χρυσ. Τζουβάρα-Σούλη
- Ἡ «Ὀλυμπιάς» τοῦ Πέτρου Γαρουφαλιᾶ
- Τὰ «Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτᾶτο τῆς Ἠπείρου»
- Ἡ «Ἱστορία τοῦ Συλλόγου “Σκουφᾶς” 1896-1996» τοῦ Γιαν.
Τσοῦτσινου
- Τὸ ἔργο τοῦ Γιάννη Μόραλη «ANAMONH» σὲ offset, 0.40x0.50

Παρακαλοῦνται οἱ συνεργάτες τοῦ περιοδικoῦ μας νὰ στέλνουν
μόνο ἀδημοσίευτη ἐργασία τους. Νὰ εἶναι δὲ δακτυλογραφημένη
ἀπὸ ἑνὴ ὄψη τοῦ χαρτιοῦ. Οἱ χειρόγραφες ἐργασίες δὲν θὰ
δημοσιεύονται, γιὰτὶ προκύπτουν πολλὰ προβλήματα μὲ τὰ
τυπογραφεῖα.

Διεύθυνση γιὰ ἀποστολὴ συνεργασίας: Σύλλογο «ΣΚΟΥΦΑ»
Άρτας (γιὰ τὸ περιοδικὸ «Σκουφᾶς», Άρτα, Πλατεία Ἐθνικῆς
Ἀντιστάσεως - 47 100).

